

ΚΩΣΤΑΣ ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΑΤΣΑΛΗΣ

«Είμαι άναρχικός, άναρχικότατος!
Έκτύπησα τὸ κεφάλαιον, ὄχι τὰ άτομα!»

Μια περίπτωση ατομικού τερρορισμού
στην Πάτρα του ύστερου 19ου αιώνα

ΙΣΤΟΡΙΑ, Πλοῦς 3ος
ΒΙΒΛΙΟΠÉΔΑΓΟΣ

Ο Κώστας Γαλανόπουλος γεννήθηκε στο Αγρίνιο το 1974. Σπούδασε Πολιτικές Επιστήμες και Ιστορία στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. Στο ίδιο τμήμα ολοκλήρωσε το μεταπτυχιακό κύκλο σπουδών. Είναι υποψήφιος διδάκτωρ Πολιτικής Θεωρίας.

Εξώφυλλο: Ο Δημήτριος Μάτσαλης σε πρωτοσέλιδη τοιγκογραφία· εφημ. *Ακρόπολις*, 5 Νοεμβρίου 1896.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΑΤΣΑΑΗΣ

*«Είμαι αναρχικός, αναρχικώτατος!
Έκτύπησα τὸ κεφάλαιον, ὄχι τὰ ἄτομα!»*

ISBN: 978-960-7280-45-9

**© Copyright 2013 Κώστας Γαλανόπουλος και
Μιχαήλ Πρωτοψάλτης
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΒΙΒΛΙΟΠÉΛΑΓΟΣ
Επ. Ασπρογέρακα Απ. (πρώην Ισιδώρου) 61
104 44 ΑΘΗΝΑ
☎ 210-5128304, 210-5126775, Fax: 210-5156999
e-mail: vivliope@otenet.gr
<https://www.vivliopelagos.gr>**

ΚΩΣΤΑΣ ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΑΤΣΑΛΗΣ

*«Εἶμαι ἀναρχικός, ἀναρχικώτατος!
Ἐκτύπησα τὸ κεφάλαιον, ὄχι τὰ ἄτομα!»*

*Μια περίπτωση ατομικού τερορισμού
στην Πάτρα του ὕστερου 19ου αιώνα*

ΒΙΒΛΙΟΠÉΛΑΓΟΣ

ΑΘΗΝΑ 2013

9 Ὁ ἐχθρὸς εἶπε, Θέλω καταδιώξει, θέλω καταφθάσει, θέλω διαμοιρασθῆ τὰ λάφυρα· ἡ ψυχὴ μου θέλει χορτασθῆ ἐπ’ αὐτούς· θέλω σύρει τὴν μάχαιράν μου, ἡ χεὶρ μου θέλει ἀφανίσει αὐτούς.

14 Οἱ λαοὶ θέλουσιν ἀκούσει, καὶ φρίξει· πόνοι θέλουσι κατακυριεύσει τοὺς κατοίκους τῆς Παλαιστίνης.

15 Τότε θέλουσιν ἐκπλαγῆ οἱ ἡγεμόνες Ἐδώμ· τρόμος θέλει καταλάβει τοὺς ἄρχοντας τοῦ Μωάβ· πάντες οἱ κάτοικοι τῆς Χαναὰν θέλουσιν ἀναλυθῆ.

16 Φόβος καὶ τρόμος θέλει ἐπιπέσει ἐπ’ αὐτούς· ἀπὸ τοῦ μεγέθους τοῦ βραχίονός σου θέλουσιν ἀπολιθωθῆ, ἕωσοῦ περάσῃ ὁ λαός σου, Κύριε, ἕωσοῦ περάσῃ ὁ λαός σου οὗτος, τὸν ὁποῖον ἀπέκτησας.

Ἐξοδος, κεφ. ιε', μτφ. Νεοφύτου Βάμβρα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

- Οὐ, οἱ ἀναρχικοί!
- Μπόμπες!
- Φευγᾶτε!
- Θὲ μ, Παναγία μ'...

Βουλή των Ελλήνων, 1η Δεκεμβρίου 1893.

Criminal Anarchy is the doctrine that organized government should be overthrown by force or violence, or by assassination of the executive head or any of the executive officials of government, or by any unlawful means.

Criminal Anarchy Defined, § 468-a.
The Criminal Anarchy Act, 1902, USA.¹

Αν θα πρέπει να αιτιολογηθεί ο λόγος για τη συγγραφή αυτής της εργασίας, που αφορά σε ένα έλασσον επεισόδιο στην ιστορία του πρώιμου σοσιαλιστικού κινήματος του ελλαδικού χώρου, μπορεί καταρχάς κάποιος να επικαλεστεί το αυτονόητο:

¹ Η εγκληματική αναρχία είναι το δόγμα σύμφωνα με το οποίο η οργανωμένη κυβέρνηση θα πρέπει να ανατραπεί μέσω δύναμης ή βίας είτε με τη δολοφονία της κεφαλής της εκτελεστικής εξουσίας ή των αξιωματούχων της είτε με οποιονδήποτε παράνομο τρόπο. Ορισμός της Εγκληματικής Αναρχίας, § 468-a. Νόμος περί Εγκληματικής Αναρχίας, 1902, ΗΠΑ.

τη διαρκή επικαιρότητα του ζητήματος της πολιτικής βίας και μάλιστα με μορφές και λογική πολύ κοντινές σε αυτή της ενέργειας του Δημητρίου Μάτσαλη. Και δεν είναι δύσκολο να διαπιστώσει κάποιος πως ό,τι οι άνθρωποι συζήτησαν το 1896 με αφορμή την ενέργεια του Μάτσαλη συζητείται ακόμη και σήμερα. Από τη μία, η προσπάθεια των κυρίαρχων τάξεων να υποβαθμίσουν τα αίτια που γεννούν τη πολιτική βία, να αποϊδεολογικοποιήσουν την πράξη μέσω της εγκληματοποίησης της ιδεολογίας του δράστη και της ιατρικοποίησης του «προφίλ» του, που φθάνει μέχρι του σημείου να διαφωνούν ακόμα και στη δημοσιοποίηση του λόγου του. Από την άλλη, οι ριζοσπαστικοί κύκλοι διαφοροποιούνται από την πράξη και την καταδικάζουν ενώ οι ομοϊδεάτες του Μάτσαλη προσπαθούν να την αιτιολογήσουν και να καταδείξουν ως γενεσιουργές αιτίες τη ζοφερή πραγματικότητα, παράλληλα με την αγωνιώδη προσπάθειά τους να αποσεισουν την τεράστια προκατάληψη που η δολοφονία προκάλεσε εναντίον τους.

Επιπλέον, η μονογραφία αυτή φιλοδοξεί να προσθέσει στην ιστοριογραφία του πρώιμου σοσιαλισμού στον ελλαδικό χώρο την αφήγηση ενός ακόμη γεγονότος, υπογραμμίζοντας τη σημασία της ενασχόλησης και με περιφερειακά και ήσσονος σημασίας περιστατικά. Βεβαίως, δεν θα αρνηθούμε πως πρόκειται για μια ιστορία τρόπον τινά μυθιστορηματική, με όλα τα συστατικά μιας συναρπαστικής υπόθεσης με αποκορύφωμα την τραγική και ηρωική αυτοκτονία του δράστη, καθιστώντας την αφήγησή της περισσότερο γοητευτική.

Στο κείμενο χρησιμοποιούμε κατά κύριο λόγο τους όρους *τερορισμός* και *τεροριστής* για να περιγράψουμε τις ενέργειες αυτού του τύπου πολιτικής βίας και τους φορείς της και όχι *τρομοκρατία* και *τρομοκράτης* (παρότι αυτή είναι η ακριβής μετάφραση του όρου) για να διαφοροποιηθούμε μεθοδολογικά

από έννοιες του συρμού, οι οποίες δεν έχουν καμιά αναλυτική αξία και επιπλέον είναι ιδεολογικά και πολιτικά φορτισμένες.

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε στη Βιβλιοθήκη της Βουλής, στα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ) και στο Μουσείο Τύπου της ΕΣΗΕΠΗΝ στην Πάτρα. Η ορθογραφία, η σύνταξη και η στίξη των πρωτότυπων κειμένων διατηρήθηκε ως είχε, εκτός κι αν επρόκειτο για προφανή τυπογραφική αβλεψία. Ευχαριστώ τον Μανώλη Χουμεριανό, καθηγητή Κοινωνιολογίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, για τη διάθεση των σωζόμενων φύλλων των εφημερίδων *Επί τα Πρόσω και Νέον Φως*, τον Βαγγέλη Δημητσάντο για τα αντίγραφα των *Αντικοινωνικών Τραγουδιών* και του *Εγκολπίου του Εργατικού Λαού*, τη Νίκη Αοϊζίδη, καθηγήτρια Ιστορίας της Τέχνης στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών, που μου παραχώρησε το χειρόγραφο της εισήγησής της στο συνέδριο «Οι Εννοιολογήσεις του Κακού» (Πάντειο Πανεπιστήμιο, 16-18 Δεκεμβρίου 2011) και τον Μιχαήλ Πρωτοψάλτη που έκρινε την εργασία αυτή εκδόσιμη και δημιουργικά την επιμελήθηκε.

ΕΙΣΛΓΩΓΗ

*Τί παράξενος ντουνηᾶς!
ἄλλο πάλι ξαφνικό...
ἕνας παπουτσιᾶς φονιᾶς
κάνει τὸν ἀναρχικό.*

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΟΥΡΗΣ¹

Στην ιδιόμορφη ελληνική κοινωνία του ὕστερου 19ου αἰώνα, οι «κοινωνιστικές» ιδέες αντιμετώπιστηκαν εξ αρχῆς με επιφυλακτικότητα και καχυποψία, κάποιες φορές με απορία και κατάπληξη, συνήθως ὅμως με εχθρότητα.

Οι πιο υποψιασμένοι συντηρητικοί προειδοποιούσαν για τις φοβερές συνέπειες της διάδοσης των νέων ιδεών² ενώ οι λίγοι συμπαθούντες εθελοτυφλούσαν μπροστά στο αναπόφευκτο της ταξικῆς βίας, ονειρευόμενοι απρόσκοπτες μεταρρυθμίσεις και

¹ «Φασουλῆς καὶ Περικλέτος», *Ρωμηός*, 9 Νοεμβρίου 1896. Ολόκληρο το κείμενο στο Παράρτημα.

² Η Εταιρία των Φίλων του Λαού προειδοποιούσε, ἤδη από το 1869, μέσω του περίφημου *Εγκολπίου* ὅτι: «Ἐγκολπιούμενος ὁ χειρώναξ ξένος θεωρίας, τὰς ὁποίας οὐδ' οἱ κυρήττοντες αὐτὰς ἐννοοῦσι, καταντᾶ ἐπὶ τέλους ν' ἀποστραφῆ τὴν ἐργασίαν, καὶ ἐπιδίδεται ἐνθέρμως εἰς πολιτικὰς συζητήσεις.» και προτρέπει: «Προσέχετε λοιπὸν οἱ ἀγαθοὶ χειρώνακτες· (...) μὴ δίδετε ἀκρόασιν εἰς τοὺς ἐπιβούλους καὶ προδοτικούς αὐτῶν κρωγμούς· (...) καὶ τότε θὰ παύσωσι καὶ ταραχαί, καὶ στάσεις, καὶ ἀνταρσίαι», Δραγούμης Νικόλαος (επιμ.): *Εγκόλιον του Εργατικὸύ Λαοῦ ἢ Συμβουλαὶ προς τους Χειρώνακτας*, Εταιρία των Φίλων του Λαοῦ (διακίνηση), Αθήνα, 1869, σελ. 26 & 31.

την υπόκλιση των κυρίαρχων τάξεων και του κράτους στην αυταπόδεικτη λυσιτέλεια των σοσιαλιστικών θεωριών.

Οι ταραγμένες δεκαετίες που ακολούθησαν με τις μεγάλες εργατικές ταραχές, την ανελέητη καταστολή και τα ταξικά μίσση φώτισαν την υπέρπουσα αλήθεια: Οι ταξικές αντιθέσεις, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, για καλό ή για κακό, φέρουν μέσα τους τη βία.

Πρώτα δείγματα της βίας αυτής γεύθηκε η ελληνική κοινωνία με την απεργία των μεταλλωρύχων του Λαυρίου και τις ταραχές που ξέσπασαν κατά τη διάρκειά της, λίγο πριν όμως ήρθε αντιμέτωπη με μια ιδιόμορφη και ίσως πιο τρομακτική εκδήλωσή της: τη δολοφονική ενέργεια του Δημητρίου Μάτσαλη εναντίον του Διονυσίου Φραγκοπούλου και του Ανδρέα Κόλλα, δύο πλούσιων Πατριτών. Ξάφνου, οι διηγήσεις μακρινών γεγονότων των εφημερίδων έγιναν τραγικές «επιτόπου» ανταποκρίσεις, ένα απειλητικό «ενταύθα», καθώς ο φονιάς δήλωνε αναρχικός και κάποιες ελάχιστες φωνές δειλά και σιγανά τον επευφημούσαν...

Εδώ, θα διηγηθούμε την τραγική ιστορία του Μάτσαλη, θα προσπαθήσουμε να αποδείξουμε ότι η ενέργειά του ήταν μια τυπική αναρχική ενέργεια «προπαγάνδας με την πράξη» [propaganda by the deed], θα παρακολουθήσουμε την υποδοχή της από τους έλληνες αναρχικούς, καθώς και τις αντιδράσεις της υπόλοιπης κοινωνίας.

Σε μια πρόχειρη προσπάθεια τυπολόγησης της «προπαγάνδας με τη πράξη», μπορούμε να διακρίνουμε τρία χαρακτηριστικά που μας φαίνονται ως *sine qua non* προϋποθέσεις: την κατά μόνας δράση (η επίθεση σχεδιάζεται και εκτελείται από έναν), το βίαιο χαρακτήρα της (βία συνήθως στην οριακή της μορφή και κατά βάση φονική) και την παραδειγματική, δημεγερτική της πρόθεση.

Ο χρόνος τέλεσης της πράξης μάς επιτρέπει την απευθείας συσχέτισή της με το κύμα των ενεργειών επαναστατικής βίας και τερορισμού στην υπόλοιπη Ευρώπη, ενώ τα χαρακτηριστικά και οι ιδιαιτερότητές της μας οδηγούν να την εντάξουμε στην τυποποιημένη φόρμα της αναρχικής ατομικής βίας.

Το πρωτογενές υλικό, οι πηγές, είναι σχεδόν αποκλειστικά οι εφημερίδες της εποχής, καθώς από τις άλλες πηγές (καταγεγραμμένες προσωπικές μαρτυρίες, πρακτικά δικών, αστυνομικά αρχεία κ.λπ.) ελάχιστα διασώζονται και δεν είναι εύκολα προσβάσιμα. Φυσικά, τα άρθρα και οι πληροφορίες των εφημερίδων χρησιμοποιούνται με αρκετή επιφύλαξη λόγω της εγγενούς δημοσιογραφικής υπερβολής και της τερατολογίας της εποχής. Όχι μικρότερο κίνδυνο συνιστά και η ιδεολογική θέση του κάθε εντύπου, καθώς φάνηκε ότι οι μεν μεγαλοποιούν εκείνο και αποσιωπούν το άλλο, οι δε κρύβουν το ευρέως γνωστό και προβάλλουν το έλασσον. Για παράδειγμα, η συντηρητική *Παλιγγενεσία* αρνείται το προφανές, ότι δηλαδή υπάρχει ζήτημα με τις συνθήκες διαβίωσης των εργατών, σε μια προσπάθεια να πείσει για τη ματαιότητα της σοσιαλιστικής προπαγάνδας, ενώ η φιλοσοσιαλιστική *Ακρόπολις* του Βλάση Γαβριηλίδη, για να κρατήσει το σοσιαλισμό (της) καθαρό, αλλά και για να αντικρούσει τις κατηγορίες περί ηθικής αυτουργίας, στέλνει στην ανυπαρξία τους πατρινούς αναρχικούς.

Έτσι, η εγκυρότητα των γεγονότων που ιστορούνται και των συμπερασμάτων του κειμένου εξαρτώνται από την επιτυχία στο φιλτράρισμα, το συνδυασμό και τη διασταύρωση των πληροφοριών που δίνουν τα ρεπορτάζ των εφημερίδων.

Στην πρώτη ενότητα περιγράφονται τα γεγονότα και κάποια βιογραφικά των πρωταγωνιστών τους και αμέσως μετά, μέσα από τις δηλώσεις του Μάτσαλη όπως καταγράφηκαν –και παρατίθενται με την πιο μεγάλη επιφύλαξη– προσπα-

θούμε να διαπιστώσουμε τις ιδέες του και τις απόψεις του. Στην επόμενη ενότητα, μέσα από τα κείμενα των εφημερίδων, κυρίως άρθρα γνώμης, παρακολουθούμε τις αντιδράσεις της μορφωμένης κοινωνίας και όσων είχαν πρόσβαση στα μέσα ενημέρωσης της εποχής και έπειτα τις απόψεις των σοσιαλιστών, κάτι που δυσκολεύει το γεγονός ότι τη χρονιά της απόπειρας δεν κυκλοφορούσε καμιά σοσιαλιστική εφημερίδα. Αμέσως μετά δίνονται οι απόψεις των ελλήνων αναρχικών μέσα από τα λίγα φύλλα των εντύπων τους που διασώζονται, καθώς τα περισσότερα φύλλα των αναρχικών εφημερίδων λανθάνουν.

Τέλος, στο παράρτημα μεταφέρουμε ένα κείμενο του Ιωάννη Μαγκανάρα, εκδότη της εφημερίδας *Επί τα Πρόσω*, όπου παρουσιάζει τις δύο τάσεις του αναρχικού κινήματος, το περίφημο άρθρο του Τολστόι «*Ὁὐ Φονεύσεις*» που προκάλεσε πολλές συζητήσεις στους αναρχικούς κύκλους της εποχής, δύο σατιρικά ποιήματα του Γεωργίου Σουρή που γράφτηκαν με αφορμή την απόπειρα του Μάτσαλη και από τη συλλογή *Αντικοινωνικά Τραγούδια το «Ἐγὼ τὸν Σκότωσα»*, ανωνύμου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ Η Κυρά Χορεύει...

*Κυρά Δυναμίτιδα
Γοργά χόρευε
Χόρευε, τραγούδα
Κυρά Δυναμίτιδα
Γοργά χόρευε
Χόρευε, τραγούδα
Δυναμίτιδα, Δυναμίτιδα.*

Με τραγούδια σαν και αυτό ομάδες και παρέες αναρχικών γιόρταζαν στις ταβέρνες του Παρισιού και της υπόλοιπης Γαλλίας,¹ ενώ στις αστικές συνοικίες και τα διοικητικά κτίρια, στα υπουργικά γραφεία και τα Ανάκτορα, οι ανώτερες τάξεις διάνθιζαν τις φλύαρες συγκεντρώσεις τους με τρομερές φήμες για αναρχικές συνωμοσίες, διηγούμενοι πικάντικες

¹ Βλ. Αντρέ Νατάφ: *Η Καθημερινή Ζωή των Αναρχικών στη Γαλλία (1880-1910)*, Παπαδήμας, Αθήνα, 1994, σελ. 129-140. Παρόμοια τραγουδούσαν στις προλεταριακές συνοικίες του Σικάγο το 1885: «*Δυναμίτιδα σήμερα, δυναμίτιδα αύριο, / ο Μοστ μας λέει πώς, μας δείχνει πού, / τα λέει όλα στη Freiheit / και το ωραίο του βιβλιάρκι για το πώς γίνεται ο πόλεμος*», βλ. Μπράιαν Ντ. Πάλμερ: *Κουλτούρες της Νύχτας, Νυχτερινές Περιηγήσεις στις Ιστορίες Παράβασης από το Μεσαίωνα μέχρι Σήμερα*, Σαββάλας, Αθήνα, 2006, σελ. 377.

ιστορίες με ημίτρελους βομβιστές. Οι δημοσιογραφικές πένες και οι σκιτσογράφοι των εφημερίδων μελάνωναν τις φήμες αυτές, σκισσάρωντας την καρικατούρα του γενειοφόρου αναρχικού με το κατεβασμένο ως τα μάτια καπέλο και τη βόμβα στο χέρι. Περιγράφοντας την καρικατούρα, ο Τζολ τονίζει και το ρόλο συγγραφέων όπως ο Τζέιμς και ο Κόνραντ στη διάδοσή της, αναφέροντας ότι οι γνώσεις του Τζέιμς βασιζόνταν σε δημοσιεύματα των εφημερίδων.² Σύμφωνα με τον Χόφμαν, η λαϊκή εικόνα για τον αναρχικό ιστορικά ήταν μάλλον μια μακάβρια καρικατούρα που την πριμοδοτούσαν οι πολιτικοί, η αστυνομία και οι εφημερίδες.³ Το ψυχικό πορτρέτο του μηδενιστή φονιά που σχεδιάζει πολύ πιο διεισδυτικά ο Ντοστογιέφσκι κινείται και αυτό στα όρια της καρικατούρας,⁴ ενώ ο έτερος μεγάλος της ρώσικης λογοτεχνίας, ο Τουργκένιεφ, έλκεται και απωθείται ταυτόχρονα από τη δική του φιγούρα του μηδενιστή.⁵ Με παρόμοια ευαισθησία και αμφιταλάντευση γράφουν ο Όσκαρ Ουάιλντ και ο Αλμπέρ Καμί.⁶

² Βλ. Τζέιμς Τζολ: *Οι Αναρχικοί*, Επίκουρος, Αθήνα, 1975, σελ. 138 & 325, Τζόσεφ Κόνραντ: *Ο Μυστικός Πράκτορας*, Αρσενίδης, Αθήνα, 1995, Τζόσεφ Κόνραντ: *Ο Αναρχικός, Μια Ιστορία Απελπισίας*, Εριφύλη, Αθήνα, 2006 και Χένρι Τζέιμς: *Πριγκίπισσα Καζαμασίμα*, Ενάλιος, Αθήνα, 1998.

³ Βλ. Robert Hoffman (ed.): *Anarchism*, Atherton Press, New York, 1970, σελ. 2.

⁴ Βλ. Φιοντόρ Ντοστογιέφσκι: *Οι Δαιμονισμένοι*, Ίνδικτος, Αθήνα, 2007.

⁵ Βλ. Ιβάν Τουργκένιεφ: *Πατέρες και Παιδιά*, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 2007.

⁶ Βλ. Όσκαρ Ουάιλντ: *Βέρα η Μηδενίστρια*, Κουκίδα, Αθήνα, 2011 (με εξαιρετική εισαγωγή από τον Κ. Πουλή) και Αλμπέρ Καμί: *Οι Δίκαιοι*, Νεφέλη, Αθήνα, 2011.

Για μια περιγραφή και ανάλυση της μεταφοράς της στερεοτυπικής αυτής εικόνας στο κινηματογράφο, ο αναγνώστης μπορεί να συμβουλευτεί το έργο του Πόρτον.⁷

Όσο κι αν η ημιλογοτεχνίζουσα «γοτθική» δημοσιογραφία της εποχής τερατολογούσε, διακρίνοντας σε κάθε γωνιά και σε κάθε σκοτεινό σοκάκι μυστηριώδεις σκιές αναρχικών, και το αστικό παραλήρημα έτρεφε τις υστερίες περί διαβολικών ανατροπέων, είναι γεγονός ότι το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα ο «αναρχικός τρόμος» υποστηρίχθηκε σημαντικά από τις πράξεις κάποιων αναρχικών.

Ενώ στη Ρωσία μηδενιστές, νεαροί τεροριστές της Λαϊκής Θέλησης [Narodnaya Volya] και σοσιαλεπαναστάτες πολεμούσαν με τις δολοφονίες το πιο αυταρχικό καθεστώς της Ευρώπης, οι αναρχικοί της Δύσης έπρατταν το αδιανόητο.⁸ Επιτίθενταν, κάποιες φορές μάλιστα με απάνθρωπο τρόπο, στα πρόσωπα και τους θεσμούς των αστικών κοινοβουλευτικών δημοκρατιών. «Ο 19ος αιώνας είναι γεμάτος με δολοφονίες, στη Ρωσία και στη Δύση. (...) Στη δεκαετία του 1890 κορυφώνεται στη Γαλλία αυτό που ονομάζουμε έμπρακτη προπαγάνδα. (...) Μόνο το 1892 υπολογίζεται πως έγιναν πάνω από χίλιες

⁷ Ρίτσαρντ Πόρτον: *Το Αναρχικό Φαντασιακό και ο Κινηματογράφος*, Αγγιόγατα, Αθήνα, 2011, σελ. 17-73.

⁸ Σε συμφωνία με τη τριμερή διάκριση των προτύπων για τα δυτικά εργατικά κινήματα, βρετανικό, γερμανικό και γαλλικό, τα όσα συζητάμε συνέβησαν στις λατινογενείς χώρες, κυρίως στη Γαλλία, αλλά και στην Ισπανία και την Ιταλία. Για τα τρία πρότυπα στο εργατικό κίνημα του 19ου αιώνα, βλ. Σερζ Μπερνστάιν - Πιερ Μιλζά: *Ιστορία της Ευρώπης 1815-1919*, τόμ. Β': *Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1997, σελ. 195-202.

δυναμιτιστικές απόπειρες στην Ευρώπη και πεντακόσιες περίπου στην Αμερική».⁹

Ο μαζικός τερορισμός των ρώσων επαναστατών, αφενός λόγω της βαρβαρότητας του τσαρικού καθεστώτος και των απάνθρωπων συνθηκών διαβίωσης των λαϊκών τάξεων, αγροτικών και εργατικών, και αφετέρου –συνεπεία και των προηγούμενων– της μαζικότητάς του και της πραγματικά πλατιάς υποστήριξής του από τη ρώσικη κοινωνία, αντιμετώπιστηκε από την υπόλοιπη Ευρώπη με αμήχανη συγκατάβαση και συμπάθεια – μια στάση που συναντάμε και στην Ελλάδα. Αντιθέτως, οι «μαύροι άγγελοι» του αναρχισμού με τις πράξεις τους στοίχειωσαν τη λαϊκή φαντασία, παραμόρφωσαν το σύνολο των αναρχικών αγωνιστών σε τερατώδεις φιγούρες και τις ιδέες τους σε φονικές δοξασίες.¹⁰

⁹ Αλμπέρ Καμί: *Ο Επαναστατημένος Άνθρωπος*, Μπουκουμάνης, Αθήνα, 1971, σελ. 210.

¹⁰ Για το ρωσικό τερορισμό βλ. την πολύ ενδιαφέρουσα μελέτη της Άνα Γκείφμαν: *Με τη Μάχη στο Αίμα τους, Λαϊκή Βία στην Προεπαναστατική Ρωσία (1905-1917)*, Δαίμων του Τυπογραφείου, Αθήνα, 2007· με μια επιφύλαξη ως προς τις κρίσεις και τα συμπεράσματα της ελληνικής έκδοσης καθώς, όπως μας πληροφορεί ο εκδότης, το κείμενο έχει «αναδομηθεί». Για μια παρουσίαση των φιλοσοφικών προϋποθέσεων της βίαιης δράσης από τα διάφορα ρεύματα των ρώσων επαναστατών βλ. Frederick Copleston: *A History of Philosophy*, vol. 10, *Russian Philosophy*, International Publishing Group Continuum, London & New York, 2003, σελ. 77-118. Για την υποδοχή της ρώσικης τεροριστικής δράσης στην Ελλάδα βλ. ενδεικτικά τα φύλλα του Φανού (1881) όπου, εκτός των δημοσιευμάτων για τη δράση των ρώσων αγωνιστών, δημοσιεύονται και ιδεολογικά τους κείμενα. Σαν «Μαύροι Άγγελοι» παρομοιάζονται οι αναρχικοί τιμωροί στο βιβλίο του George Woodcock: *Anarchism, a History of Libertarian Ideas and Movements*, Penguin Books, Harmondsworth (Middlesex), 1963, σελ. 19.

Στην Ιταλία το 1878 έλαβε χώρα απόπειρα εναντίον του βασιλιά Ουμβέρτου Α΄ και τον ίδιο χρόνο πραγματοποιήθηκαν απόπειρες δολοφονίας εναντίον του αυτοκράτορα της Γερμανίας και του βασιλιά της Ισπανίας. Το 1894 δολοφονείται ο Σαντί Καρνό, πρόεδρος της Γαλλικής Δημοκρατίας – ίσως η ενέργεια με το μεγαλύτερο αντίκτυπο. Το 1897 ο ισπανός πρωθυπουργός Κάνοβας τραυματίζεται θανάσιμα από τον ιταλό αναρχικό Μικέλ Αντζιολίλο. Το 1898 δολοφονείται η αυτοκράτειρα της Αυστρίας Ελισάβετ, το 1900 δολοφονείται τελικά από τον αναρχικό Γκαετάνο Μπρέσι ο Ουμβέρτος Α΄ και το 1901 ο πρόεδρος των ΗΠΑ Μακ Κίνλεϊ. Αναρίθμητες άλλες ενέργειες έγιναν εναντίον χαμηλότερων αξιωματούχων, πολιτικών, αστυνομικών και βιομηχάνων, καθώς και επιθέσεις σε συμβολικούς στόχους, όπως η επίθεση του Γκαλό στο χρηματιστήριο του Παρισιού το 1886 και του Ογκίστ Βαγιάν στο Κοινοβούλιο το 1893. Και αν για τους περισσότερους, κυρίως τα μέλη των μεσαίων τάξεων, τα πρόσωπα του βασιλιά ή των ανώτερων αξιωματούχων φαίνονταν και ήταν αρκετά απόμακρα, η βόμβα του Ανρί στο καφενείο (1894) διέλυσε τις αυταπάτες. Πλήθος Παριζιάνοι, καταστηματαρχές, υπάλληλοι και εργάτες, έχασαν εκείνη την ημέρα τη μακαριότητά τους, καθώς ο Ανρί βροντοφώναξε: «Δεν υπάρχουν αθώοι!». «Το έγκλημα του Ανρί έσπειρε τον τρόμο στη Γαλλία», σοκάροντας μάλιστα ακόμη και τους αναρχικούς, διαπιστώνει ο Γούντκοκ.¹¹ Ένα χρόνο πριν, το 1893, βόμβα ρίχτηκε στο θέατρο Liceo στη Βαρκελώνη σκοτώνοντας 20 θεατές και τραυματίζοντας άλλους 50! Παράλληλα, ο νεαρός υποδηματοποιός Λιοθέ συνηγορούσε: «Αν χτυπήσω τον πρώτο αστό που θα βρω μπροστά μου, δεν θα χτυπήσω έναν αθώο».

¹¹ G. Woodcock, ό.π., σελ. 260.

Παρ' όλα αυτά, γράφει ο Χομπσμπάουμ: «Είναι αξιοσημείωτο ότι οι κυβερνήσεις διατήρησαν πλήρως την ψυχραιμία τους στη διάρκεια της επιδημίας δολοφονιών από αναρχικούς τη δεκαετία του 1890». ¹² Παράλληλα, χαρακτηρίζει ολόκληρη την αναρχική επαναστατική βίαιη δράση στην Ισπανία ως «τίποτα περισσότερο από ένα αστυνομικό πρόβλημα ρουτίνας», καθώς «την περίοδο με τη μεγαλύτερη συχνότητα σε βομβιστικές ενέργειες στη Βαρκελώνη δεν υπήρχαν περισσότεροι από εκατό αστυνομικοί για τη διατήρηση της δημόσιας τάξης στην πόλη και ο αριθμός τους δεν φαίνεται να αυξήθηκε». ¹³ Αντιθέτως, ο Μπούκτσιν κρίνει ότι: «Παρά το φοβερό τους κόστος σε ζωή και πόνο, οι συγκεκριμένες τεροριστικές ενέργειες βοήθησαν στη συντριβή της “φιλελεύθερης” βιτρίνας (...) και του ψυχρού δεσποτισμού». Αλλά διαπιστώνει πως: «Τα τελευταία χρόνια του 19ου αιώνα, το οργανωμένο ελευθεριακό κίνημα στην Ισπανία ήταν ουσιαστικά ανύπαρκτο. Το 1896 ο συνδυασμός των αστυνομικών αντιποίνων κατά των τεροριστών και της κατασταλτικής νομοθεσίας [το] οδήγησε στη διάλυση». ¹⁴

Γεγονός πάντως είναι ότι, ειδικά μετά τη δολοφονία του προέδρου Καρνό, οι αρχές αναγκάστηκαν να πάρουν αυστηρά μέτρα για να αντιμετωπίσουν τον αναρχικό κίνδυνο. Έτσι, διώξεις, φυλακίσεις, απαγόρευση κυκλοφορίας εντύπων κ.λπ. ήταν πια το μόνιμο αποτέλεσμα κάθε τέτοιας ενέργειας.

¹² Έρικ Τζον Χομπσμπάουμ: *Η Εποχή των Αυτοκρατοριών 1875-1914*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2000, σελ. 161.

¹³ Eric John Hobsbawm: *Revolutionaries*, Abakus, London, 2007, σελ. 114.

¹⁴ Μάρει Μπούκτσιν: *Οι Ισπανοί Αναρχικοί, τα Ηρωικά Χρόνια 1868-1936*, Βιβλιοπέλαγος, Αθήνα, 2011, σελ. 217 & 225.

«Ἀπὸ τῆς δολοφονίας τοῦ Καρνῶ χάρις εἰς τὰ ληφθέντα ἀυστηρότατα διεθνῆ μέτρα τὸ κακὸν εἶχεν ἐλαττωθῆ, πρὸς στιγμὴν μάλιστα ὑπετέθη, ὅτι καὶ ἐξέλιπεν. Φαίνεται ὅμως, ὅτι ἡ προσωρινὴ ἐξαφάνισις τοῦ ἐχαλάρωσε τὴν καταδίωξιν καὶ ἡ ἀναρχία ἤρχισε καὶ πάλιν νὰ ἐκτελῆ τὸ τρομακτικὸν ἔργον της»· αὐτὰ γράφει ἡ Ἀκρόπολις με ἀφορμὴν τοῦ θανάσιμου τραυματισμοῦ τοῦ ἰσπανοῦ πρωθυπουργοῦ Κάνοβας δελ Καστίγιου.¹⁵ Ἀπὸ τοὺς Καιροὺς μάλιστα πληροφοροῦμασθε ὅτι στὴν Πάτρα διοργανώθηκε «συλλαλητήριον, ὅπερ πανδήμως ἐγένετο ἐνταῦθα τῆ ἐπομένῃ τῆς δολοφονίας τοῦ Καρνῶ, καὶ ἡ ἐκδηλωθεῖσα τότε ἀγανάκτησις κατὰ τοῦ σφαγέως, ἐμαρτύρησαν ὅτι ἡ εὐάριθμος σπεῖρα τῶν τυχοδιωκτῶν, παρ' ἡμῖν, κατ' εὐφημισμὸν ὅμως σοσιαλιστῶν, ἦν μόνον ἀξία οἴκτου καὶ ἐλεεινολογημάτων». Δεν εἶναι τυχαίον ὅτι τὴν πληροφορίαν αὐτὴν ἡ εφημερίδα τὴν ενσωματώνει στὴ στήλη «Ἡμερήσια Νέα» καὶ στὸ ἀρθρον που δημοσιεύτηκε τὴ μεθεπομένη τῆς ἐνέργειας τοῦ Μάτσαλη.¹⁶

Για νὰ ἀνιχνεύσουμε τὴν καταγωγὴν τῶν πράξεων ἐπαναστατικῆς βίας αὐτῆς τῆς μορφῆς ἀπὸ μιὰ μερίδα ἀναρχικῶν – που πρέπει νὰ τις δούμε ὡς κομμάτι τῆς πολιτικῆς στρατηγικῆς τῆς «προπαγάνδας με τὴν πράξιν» – χρειάζεται νὰ μεταφερθούμε σὲ ἓνα θρυλικὸ γεγονός τῆς ἀναρχικῆς μυθολογίας, στὴ «στάση στὸ Μπενεβέντο». Τὴν ἀπόπειρα, δηλαδὴ, σημαντικῶν ἀναρχικῶν (Μαλατέστα, Καφιέρο κ.ά.) νὰ προκαλέσουν καὶ νὰ υποκινήσουν ἐξέγερση σὲ μιὰ νότια ἐπαρχία τῆς Ἰταλίας, ἀπόπειρα με κωμικοτραγικὴν κατάληξιν. Παρ' ὅλα αὐτὰ, τυποποίησε ὡς τρόπο δράσης τὴν πράξιν, συνήθως

¹⁵ «Ἡ Δολοφονία τοῦ Ἰσπανοῦ Πρωθυπουργοῦ», Ἀκρόπολις, 29 Ἰουλίου 1897, ἀρ. φύλ. 5528.

¹⁶ «Οἱ Ἀναρχικοὶ ἐν Πάτραις – Ὁ Νέος Ραβασῶλ – Τὸ Διπλοῦν Ἐγκλημα», Καιροί, 5 Νοεμβρίου 1896, ἀρ. φύλ. 2838.

βίαση, μιας μικρής ημισυνωμοτικής ομάδας που θα ταρακουνήσει το λαό και θα τον σπρώξει στην εξέγερση.¹⁷ Η θαρραλέα και με αυταπάρανηση ιδιοσυστασία των αναρχικών, η πίστη στην αποκαλυπτική δυνατότητα της βίας, η επαναστατική ανυπομονησία και ο εκβιασμός της εξέγερσης, μια πλήρης παλέτα τυπικών αναρχικών συμπεριφορών, συναντώνται όλα εδώ ως αρχέτυπα.

Ο αναρχικός ιστορικός Μαξ Νετλάου υποστηρίζει ότι η πρώτη αναφορά στην «προπαγάνδα με την πράξη» γίνεται από τον Κροπότκιν σε ένα χειρόγραφο του, ενώ ο Μπακούνιν ήδη από το 1870 έγραφε «να προπαγανδίσουμε τις αρχές μας μέσω των γεγονότων».¹⁸ Τη θεωρία της «προπαγάνδας με την πράξη» συστηματοποίησε η Ιταλική Ομοσπονδία στο Συνέδριο της «μπακουνικής» Διεθνούς στη Βέρνη (Οκτώβριος 1876) ως εξής: «Η “στασιαστική πράξη” σχεδιασμένη να προωθήσει τις αρχές του σοσιαλισμού μέσα από τη δράση [είναι] (...) ο αποδοτικότερος τρόπος της προπαγάνδας και ο πιο ικανός να διαπεράσει τα βαθύτερα κοινωνικά στρώματα».¹⁹ Παρόμοια λογική αποδίδει ο Χομπσμπάουμ στους αναρχικούς αντάρτες της φρανκικής Ισπανίας, όπου «στον αφηρημένο κόσμο τους (...) στη μία πλευρά στέκονταν οι ελεύθεροι άνδρες με τα όπλα και στην

¹⁷ Για λεπτομέρειες σχετικά με τη «στάση στο Μπενεβέντο», βλ. Α. Νατάφ, ό.π., σελ. 64-70, Τζ. Τζολ, ό.π., σελ. 130-132 και Ruth Kinna: *Anarchism, a Beginner's Guide*, Oneworld Publications, Oxford, 2009, σελ. 166-171.

¹⁸ Μαξ Νετλάου: *Ιστορία της Αναρχίας*, Διεθνής Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1988, σελ. 167.

¹⁹ Όπως παρατίθεται στο Τσαρλς Τάουνσεντ: *Τρομοκρατία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2006/ειδική έκδοση για την εφημερίδα *Το Βήμα*, Αθήνα, χ.χ., σελ. 69.

άλλη οι αστυνομικοί και οι φυλακές. Ανάμεσά τους ζαρωμένες οι μάζες των αναποφάσιστων εργατών, οι οποίες κάποια μέρα – ίσως και αύριο – θα εξεγείρονταν με μια μαγική δύναμη, εμπνεόμενοι από τα παραδείγματα της ηθικής και του ηρωισμού».²⁰

Αυτό βέβαια που είχαν κατά νου ο Μαλατέστα, ο Καφιέρο και οι αναρχικοί της Ιταλικής Ομοσπονδίας ως «παράδειγμα», ως το αναρχικό «πρώτο κινούν», είναι η δημεγερτική στασιαστική πράξη μιας μικρής αποφασισμένης ομάδας με πιο απτό από τους στόχους της την καταστροφή των χρεογράφων²¹ και των εγγράφων γαιοκτησίας, πράξη κατά πολύ διαφορετική από τις βόμβες και τα σιλέτα των μετέπειτα αναρχικών τεροριστών.

Αν αντιθέτως αναζητήσουμε μια προγραμματική διατύπωση, μια πρώιμη κατάθεση για τον επαναστατικό αμοραλισμό, δηλαδή τη «σχηματοποίηση της ιδεολογίας της ανελέητης σκληρότητας για την πρόοδο του σκοπού και την προθυμία να θυσιάσεις γι' αυτό το στόχο κάθε ηθικό φραγμό και άτομο που μπαίνει στη μέση»,²² θα πρέπει να καταφύγουμε σε ένα θρυλικό όσο και απίστευτο κείμενο της επαναστατικής φιλολογίας, στην *Κατήχηση του Επαναστάτη* (1869) του Σεργκέι Νετσάγιεφ. «Ο επαναστάτης διεισδύει στον κόσμο του κράτους, των τάξεων και της λεγόμενης κουλτούρας, και ζει σ' αυτόν μόνο επειδή πιστεύει στη γρήγορη και ολοσχερή καταστροφή του. Δεν είναι

²⁰ Eric John Hobsbawm: *Bandits*, Abakus, London, 2009, σελ. 130.

²¹ Για μια αποτυχημένη απόπειρα στάσης και καταστροφής χρεογράφων στον Πύργο το 1896, βλ. Κώστας Γαλανόπουλος: «Αναρχισμός και Αγροτικά Κινήματα στην Πελοπόννησο της Σταφιδικής Κρίσης», περ. *Εντοπία*, τεύχ. 14, Αθήνα, Φεβρουάριος 2007, σελ. 35-45.

²² Σύμφωνα με τη διατύπωση της Κάρτερ, βλ. April Carter: *The Political Theory of Anarchism*, Harper & Row Books, New York, 1971, σελ. 96.

επαναστάτης αν νιώθει οίκτο για οτιδήποτε ανήκει στον κόσμο αυτό. Αν είναι ικανός για κάτι τέτοιο, πρέπει να παραδέχεται την εκμηδένιση μιας κατάστασης, μιας σχέσης ή οποιουδήποτε προσώπου που αποτελεί μέρος του κόσμου αυτού – το καθετί και ο καθένας πρέπει να είναι εξίσου μισητά γι' αυτόν. Τόσο το χειρότερο γι' αυτόν αν έχει οικογένεια, φίλους και αγαπημένους σ' αυτόν τον κόσμο· δεν είναι επαναστάτης αν μπορούν να σταματήσουν το χέρι του. (κεφ. ΙΙ, άρθρο 13). «Ολόκληρη αυτή η βρομερή κοινωνία πρέπει να χωριστεί σε διάφορες κατηγορίες: η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει εκείνους που πρέπει να καταδικαστούν άμεσα σε θάνατο» (κεφ. ΙΙ, άρθρο 15).²³

Ο Μπακούνιν –και προσωπικά ταλαιπωρημένος από τον Νετσάγιεφ– απαντά στην παρανοϊκή του σύλληψη, δίνοντάς μας διεισδυτικά το πορτρέτο του αλλά και μια πρότυπη περιγραφή της ιδεοτυπικής μορφής του καλόγερου της επανάστασης, του αναρχικού τεροριστή: «Έχετε βέβαια ένα αδύναμο σημείο που παρατήρησα από τις πρώτες συναντήσεις μας αλλά δεν του έδωσα μεγάλη σημασία: είναι η απειρία και η άγνοια των ανθρώπων και της ζωής. Σ' αυτό πρέπει να προστεθεί ένας φανατισμός όχι απαλλαγμένος από μυστικισμό. (...) Θέλετε να

²³ Σεργκέι Νετσάγιεφ: *Η Κατήχηση του Επαναστάτη* – Μιχαήλ Μπακούνιν: *Απάντηση στον Νετσάγιεφ*, Πανοπτικόν, Κοζάνη, 2004, σελ. 27-28. Φυσικά, το πρότυπο του ατομικού τερορισμού δεν μπορεί να αναχθεί στη νετσαγιεφική σύλληψη, καθώς σ' αυτήν υπάρχει μια κλειστή, αυστηρά ιεραρχική ομάδα που οι δολοφονίες αποτελούν κομμάτι μόνο της πρακτικής της. Βρίσκουμε παρ' όλα αυτά εδώ τη σαφή διατύπωση του τυφλού φανατισμού, της απόλυτης αποηθικοποίησης και του ψυχρού υπολογισμού που ο Νετσάγιεφ εισάγει στο επαναστατικό παιχνίδι. Σύμφωνα πάντως με την Γκείφμαν, ο Νετσάγιεφ είναι ο πατέρας του νέου τύπου τεροριστή στη Ρωσία, ενώ ο Κροπότκιν ονοματίζει νετσαγιεφισμό τη «φρικτή ασθένεια» που έχει μολύνει τον επαναστατικό οργανισμό· βλ. Α. Γκείφμαν, ό.π., σελ. 27.

κάνετε, στην εποχή που ζούμε, κανόνα ζωής για την κοινότητα την ωθημένη ως την αυταπάτηση σκληρότητά σας προς τον εαυτό σας, τον αληθινά υπέροχο φανατισμό σας. Επιδιώκετε πράγματα παράλογα, αδύνατα, την πλήρη άρνηση της φύσης του ανθρώπου και της κοινωνίας. (...) Μόνον οι φανατικοί της θρησκείας και οι ασκητές μπορούν να επιχειρήσουν να την νικήσουν. Έμεινα έκπληκτος επίσης, (...) όταν ανακάλυψα σ' εσάς ένα είδος μυστικισμού και πανθειστικού ιδεαλισμού. (...) Ναι, αγαπητέ μου φίλε, δεν είστε υλιστής σαν εμάς τους δύστυχους αμαρτωλούς αλλά ιδεαλιστής, προφήτης· καλόγερος της Επανάστασης, ο ήρώας σας δεν μπορεί να είναι ούτε ο Μπαμπιέφ ούτε καν ο Μαρά, αλλά κάποιος Σαβοναρόλα. (...) Είστε ένας φανατικός· εξ ου και η πολύ μεγάλη δύναμη του χαρακτήρα σας αλλά και η τυφλότητά σας».²⁴

²⁴ Μ. Μπακούνιν: *Απάντηση στον Νετσάγιεφ*, ό.π., σελ. 39-41. Παρομοίως, χαρακτηρίζοντας τον αναρχισμό συνολικά ως μια μορφή κοσμικού χιλιασμού, ο Χομπσμπάουμ υποστηρίζει ότι ο αναρχικός «μετατρέπει την πολιτική (...) σε ένα είδος ηθικής γυμναστικής, σε μια επίδειξη ατομικής ή συλλογικής αφοσίωσης, αυτοθυσίας, ηρωισμού ή αυτοβελτίωσης, ο οποίος δικαιολογεί την αποτυχία στο να επιτύχει όποιο αποτέλεσμα με τη δικαιολογία ότι μόνο για την επανάσταση αξίζει να μάχεσαι», E. J. Hobsbawm: *Revolutionaries*, ό.π., σελ. 104. Η σχέση Μπακούνιν-Νετσάγιεφ περιγράφεται λεπτομερώς στο Γιάννης Καρύτσας: *Μιχαήλ Μπακούνιν, ο Κόσμος του και το Έργο του*, Άρδη, Αθήνα, 2008, σελ. 67-98, όπου συζητείται και το περίφημο θέμα της πατρότητας της Κατήχησης του Επαναστάτη. Η σχέση με τον Νετσάγιεφ και η πιθανολογούμενη πατρότητα της Κατήχησης αναδεικνύουν μία πλευρά του περίφημου μπακουνικού προβλήματος, δηλαδή της κατάφωρης αντίθεσης μεταξύ του λανθάνοντος αυταρχισμού και συγκεντρωτισμού –που εκδηλώνεται κυρίως μέσα από την εμμονή του Μπακούνιν για τις μυστικές, συνωμοτικές ενώσεις– και της αναρχικής μπακουνικής πολιτικής θεωρίας. Ίσως η αντίφαση αυτή να μπορεί να εξηγηθεί με ιστορικούς ή ψυχολογικούς όρους,

Τρομερά υπέροχος και επικίνδυνα σαγηνευτικός, σκοτεινός ήρωας σε τραγικό σκηνικό με εξίσου τραγική μοίρα εμφανίζεται ο αναρχικός τεροριστής. «Συγκρινόμενες με την ολοκληρωτική βία του κεφαλαίου και της κυβέρνησης, οι πράξεις πολιτικής βίας δεν είναι παρά σταγόνα στον ωκεανό. Το ότι τόσο λίγοι αντιστέκονται είναι η πιο ισχυρή απόδειξη του πόσο τρομερή πρέπει να είναι η σύγκρουση ανάμεσα στις ψυχές τους και τις αβάσταχτες κοινωνικές ανισότητες. Υψηλά κουρδισμένοι, σαν χορδές βιολιού, κλαίνε και θρηνούν για τη ζωή, τόσο ανελέητη, τόσο σκληρή, τόσο τρομερά απάνθρωπη. Σε μια στιγμή απελπισίας η χορδή σπάει. Τα ασυντόνιστα αυτιά ακούν μόνο παραφωνία. Αλλά αυτοί που νιώθουν την κραυγή αγωνίας καταλαβαίνουν την αρμονία της, ακούν σ' αυτήν την ολοκλήρωση της πιο επιτακτικής στιγμής της ανθρώπινης φύσης. Αυτή είναι η ψυχολογία της πολιτικής βίας».²⁵

πάντως αν αυτό που μας ενδιαφέρει είναι η σκέψη του Μπακούνιν, όπως αυτή σχηματοποιήθηκε με όρους πολιτικής θεωρίας, τότε το πλέον «νόμιμο» είναι να επιμείνουμε σε αυτήν. Μια τέτοια εξήγηση επιχειρεί ο Ντέιβιντ Μόρλαντ, αποδίδοντας την αντίφαση αυτή στην καταστατική σύλληψη από τον Μπακούνιν της πάντα ενδεχόμενης δολιότητας της ανθρώπινης φύσης, σύλληψη που τον οδηγεί στην υιοθέτηση ενός εξουσιαστικού αναρχισμού, βλ. David Morland: *Demanding the Impossible? Human Nature and Politics in Nineteenth Century Social Anarchism*, Cassell, London 1997, σελ. 77-102.

²⁵ Emma Goldman: *The Psychology of Political Violence*, Modern Publishers, Indore city, India, χ.χ., σελ. 41. Για τις διακυμάνσεις στις απόψεις της Γκόλντμαν σχετικά με την ατομική πολιτική βία, ειδικά μετά την πολυετή φυλάκιση του Αλεξάντερ Μπέρκμαν και την προσωπική της περιπέτεια μετά την εκτέλεση του προέδρου Μακ Κίνλεϊ από το νεαρό Πολωνό Λέον Τσόλγκος [Leon Gzolgosz], βλ. Emma Goldman: *Living my Life*, vol. I, Dover Publications, New York, 1970· υπό έκδοση από τις εκδόσεις Βιβλιοπέλαγος.

Η ιδιάζουσα προσωπική και ιδεολογική ιδιοσυστασία, σύμφωνα με τον Μπακούνιν, και η συντριπτική πίεση και απανθρωπιά της εξουσιαστικής κοινωνικής οργάνωσης, όπως τονίζεται στο κείμενο της Γκόλντμαν, είναι οι δύο εξηγητικές προτάσεις των αναρχικών για την πολιτική βία. Προσπαθούν να διαλύσουν το ημίφως, τα σκοτάδια που κρύβεται ο μοναχικός τεροριστής, φωτίζοντας αυτό που κατά τη γνώμη τους τον γεννάει: το καπιταλιστικό εξουσιαστικό τοπίο.

Πέρα απ' όσα η σκληρότητα των πράξεων μπορεί να δείχνει για το δράστη, που κάποιες φορές σκεπάζουν τα πραγματικά του αισθήματα, για να καταλάβουμε, πρέπει να κοιτάξουμε την απανθρωπιά και βαναυσότητα της καθηλωτικής κυριαρχίας του κράτους και του κεφαλαίου.²⁶ Η βία τους γεν-

²⁶ Για παράδειγμα, «η επίσημη ιστορία των πράξεων επαναστατικής βίας είναι απολύτως γυμνή από ψυχολογικές πληροφορίες. Περιγράφει τον Ραβασόλ (...) ως έναν εξαιρετικά σκληρό και άκαρδο άνδρα. Παρ' όλα αυτά υπάρχουν πολλά περιστατικά που αποδεικνύουν ότι ήταν ασυνήθιστα καλός και τρυφερός», Max Baginski: «Leon Gzolgosz», *Mother Earth*, vol. 1, n. 8, 1906, όπως περιλαμβάνεται στο Peter Glassgold (ed.): *Anarchy, an Anthology of Emma Goldman's Mother Earth*, Counterpoint, Washington DC, 2001, σελ. 18. Ο τρομερός Ανρί περιγράφεται ως άνδρας εξαιρετικής ευφυΐας και αξιοσημείωτης λογοτεχνικής ικανότητας, ο Τεοντούλ Μανιέ [Théodule Meunier] ως ο πιο αξιοσημείωτος τύπος επαναστάτη διαφωτιστή, ασκητικός και οραματιστής και ο Βαγιάν ως παθιασμένος και ωθούμενος από την αφοσίωση και τον οίκτο για τον άνθρωπο, βλ. G. Woodcock, ό.π., σελ. 260-262. Ο Μπούκτσιν σημειώνει ότι οι Ισπανοί «που εκτελούσαν αυτές τις αναρχικές απειταδος (όπως ονομάζονταν οι τεροριστικές ενέργειες) δεν ήταν σκληροί ή αναίσθητοι [αλλά] (...) από έναν ευγενή ανθρωπισμό είχαν εξωθηθεί σε έναν εκδικητικό τερορισμό», Μ. Μπούκτσιν, ό.π., σελ. 217. Ακόμα και ο Λομπρόζο αφιερώνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο προσπαθώντας να εξηγήσει πώς «όλοι αυτοί οι τρελοί, που είναι σχεδόν όλοι εγκληματίες, (...)»

νάει την απελπισμένη βία, από τη θέα της καταστραμμένης ζωής πηγάζει η εκδίκηση, αλλά και η κλιμάκωση της λαϊκής αντιβίας από ταραχές σε εξέγερση. Ακολούθως, η διαδικασία αυτή ενσωματώνεται και συστηματοποιείται στις επαναστατικές θεωρίες.

Στον πυρήνα της αναρχικής θεωρίας βρίσκεται ο απόλυτος σεβασμός της ζωής και η απόρριψη της βίας,²⁷ αυτό όμως δεν μπορεί να εμποδίζει τη διάγνωση και την κατανόηση της απελπισίας και της απόγνωσης. Ο Ελιζέ Ρεκλί γράφει ότι «κάθε καταπίεση επιφέρει αντίποινα και ότι κάθε καταπιεστής, ο ατομικός και ο συλλογικός, εκτίθεται στη βία. Όταν ένα άτομο, παρασυρμένο από οργή, εκδικείται την κοινωνία η οποία τον ανέθρεψε άσχημα, τον συμβούλεψε άσχημα, τον έθρεψε άσχημα, τι μπορώ εγώ να πω γι' αυτό; Αυτό είναι η συνισταμένη φοβερών δυνάμεων, το αποτέλεσμα ολέθριων παθών, η έκρηξη μιας δικαιοσύνης που βρίσκεται στην αρχική κατάσταση. Να εναντιωθούμε στους δυστυχημένους, προκειμένου έτσι έμμεσα να δικαιολογήσουμε ολόκληρο το σύστημα της χυδαιότητας και της καταπίεσης που βαραίνει αυτόν και εκατομμύρια ομοίους του, -

εμφορούνται από έναν τόσο μεγάλο αλτρουισμό», βλ. Τσέζαρε Λομπρόζο: *Οι Αναρχικοί*, Ισνάφι, Ιωάννινα, 2011, σελ. 85- 101.

²⁷ Γράφει η Γκόλντμαν: «Ο αναρχισμός, περισσότερο από κάθε άλλη κοινωνική θεωρία, αξιολογεί την ανθρώπινη ζωή πάνω από όλα», E. Goldman: *The Psychology...*, ό.π., σελ. 40. Ενώ ο Μαλατέστα, χρόνια μετά το Μπενεβέντο, υπενθυμίζει από τις στήλες του περιοδικού *Pensiero e Volontà* [Σκέψη και Θέληση], 1 Σεπτεμβρίου 1924, ότι «Αναρχία σημαίνει μη βία, μη κυριαρχία ανθρώπου [πάνω] σε άνθρωπο, μη επιβολή βιαίως της βούλησης ενός ή περισσοτέρων στους υπολοίπους», Ερίκο Μαλατέστα: «Αναρχία και Βία», περιλαμβάνεται στη συλλογή Ερίκο Μαλατέστα, Τζιαμπιέτρο «Νίκο» Μπέρτι, Πιέρο Μπρουνέλο, Μάσιμο Ορτάλι, Αντρέα Πάπι, Βέρνον Ρίτσαρντς: *Περί Αναρχισμού και Βίας*, Ελευθεριακή Κουλτούρα, Αθήνα, 2004, σελ. 7.

ποτέ!)).²⁸ Τις απόψεις αυτές πληροφορούνται και οι αναγνώστες αθηναϊκής καθημερινής εφημερίδας με αφορμή το πώς έκριναν οι αναρχικοί του Βερολίνου τη δολοφονία του πρωθυπουργού της Ισπανίας: «Τὸν λόγον ἔλαβεν ὁ ἀναρχικὸς Βαϊσχαίτ, ὅστις εἶπεν ὅτι κατ' ἀρχὴν δὲν ἐπιδοκιμάζει τὴν δολοφονίαν τοῦ Κανόβα, ἐδήλωσεν ὅτι ὡς ἄνθρωπος ἐννοεῖ τὴν προᾶξιν. Τὴν εὐθύνην τῶν τοιοῦτου εἴδους κακουργημάτων φέρουν, προσέθηκεν, αἱ κοινωνικαὶ συνθήκαι. Ἐπεράτωσε δὲ τὴν ἀγόρευσίν του λέγων ὅτι θὰ πέσουν ἀκόμη πολλοὶ πυροβολισμοί!».²⁹

Παρομοίως σκέπτεται και ο Κροπότκιν: «Μπορούμε να πούμε ότι η εκδίκηση δεν είναι αυτοσκοπός. Σίγουρα δεν είναι. Είναι ανθρώπινη όμως, και όλες οι εξεγέρσεις είχαν και θα έχουν για πολύ καιρό τέτοιο χαρακτήρα. Στην πραγματικότητα εμείς δεν έχουμε υποφέρει από τις διώξεις που υπέφεραν αυτοί, οι εργάτες (...) που ζουν μέσα σ' αυτή την κόλαση... Εγώ προσωπικά μισώ αυτές τις εκρήξεις, αλλά δεν μπορώ να φερθώ σα δικαστής, δεν μπορώ να καταδικάσω αυτούς που απελπίζονται... (...) αν όμως [κάποιος] νιώθει έντονα όλη αυτή την κόλαση και κάνει κάποια απελπισμένη πράξη, άστε τον να κριθεί από τ' αδέρφια του, από τους ίσους του, από εκείνους που υφίστανται μαζί του τα δεινά του παρία».³⁰

Κατ' αυτόν τον τρόπο προσπαθούν να ισορροπήσουν οι πιο ψυχραιμοι αναρχικοί, να σταθούν ανάμεσα στην ελευθεριακή ανθρωπιά και την κοινωνική απελπισία. Και, ως μη όφειλαν, να προσφέρουν το μόνο διαθέσιμο άσυλο στους απέλπιδες και

²⁸ Μαξ Νετλάου: *Ελιζέ Ρεκλί, Ένας Αναρχικός και Λόγιος*, Τροπή, Αγρίνιο, 2005, σελ. 269.

²⁹ «*Η Συνέλευσις τῶν Ἀναρχικῶν τοῦ Βερολίνου*», *Ακρόπολις*, 9 Αυγούστου 1897, αρ. φύλ. 5531.

³⁰ Ὅπως παρατίθεται στο Τζ. Τζολ, ὁ.π., σελ. 168.

τραγικούς ικέτες, στιγματίζοντας όμως έτσι τον πολυαγαπημένο τους αναρχισμό με το σημάδι του φόνου. Γι' αυτό και ο Σαμ Ντόλγκοφ, ομολογώντας ότι «παλαβοί, μανιακοί και τεροριστές ανέκαθεν δυσφημούσαν τον αναρχισμό», προσάπτει στους «Κροπότκιν, Μαλατέστα και Έμα Γκόλντμαν [ότι] αρνήθηκαν να τους καταδικάσουν».³¹ Ανοησίες, θα αναφωνήσει ο Φελίξ Φενεόν [Félix Fénéon], αγαπημένος συγγραφέας, εκδότης και κριτικός των συμβολιστών ποιητών και των ιμπρεσιονιστών ζωγράφων, και θα διακηρύξει ότι «οι αναρχικές ενέργειες και η τεροριστική βία έδωσαν στο χώρο της προπαγάνδας πολύ περισσότερους καρπούς από την εικοσαετή και πλέον συγγραφική δραστηριότητα ενός Κροπότκιν ή ενός Ρεκλί».³² Πυρήνες συμβολιστών ποιητών και νεο-ιμπρεσιονιστών ζωγράφων, όπως ο Ζορζ Σερά [Georges Seura], ο Πολ Σινιάκ

³¹ Paul Avrich: *Anarchist Voices, an Oral History of Anarchism in America*, AK Press, Edinburgh (Scotland), Oakland (USA) & West Virginia (USA), 2005, σελ. 427. Βλ. και την ανάλυση της Ρουθ Κίνα για τις πλευρές της σκέψης των Μπακούνιν, Κροπότκιν, Ρεκλί και Μαλατέστα που στήριζαν την εξεγερσιακή άποψη. Για παράδειγμα, ο Ρεκλί γράφει ότι: «η επανάσταση είναι στο πνεύμα μας έτοιμη. Είναι ήδη σκέψη, είναι ήδη θέληση. Απομένει μόνο να γίνει και πραγματικότητα» και ο Μαλατέστα: «πιστεύουμε ότι μόνο η επανάσταση, η βίαιη επανάσταση μπορεί να δώσει λύση στο κοινωνικό ζήτημα. Επιπλέον πιστεύουμε ότι η επανάσταση είναι ζήτημα βούλησης. Βούλησης των ατόμων και των μαζών», όπως παρατίθενται στο R. Kinna, ό.π., σελ. 168. Η Ρουθ Κίνα διακρίνει ένα αντιεξεγερσιακό ρεύμα στον αναρχισμό του 19ου αιώνα που ανάγεται στον Προυντόν και που οι «αναρχικοί αυτού του ρεύματος απελπίζονταν με το όραμα του Μαλατέστα για οδοφράγματα, βόμβες και φωτιές», ό.π., σελ. 169.

³² Joan Ungersma Halperin: *Felix Feneon, Aesthete and Anarchist in Fin-de-Siecle Paris*, Yale University Press, 1988, σελ. 275.

[Paul Signac], ο Μαξιμιλιάν Λους [Maximilien Luce], θα συμφωνήσουν μαζί του, βλέποντας τις τεροριστικές ενέργειες ως επιθετικές πράξεις ενάντια στον παρακμασμένο και πνιγηρό αστικό πολιτισμό. «Τι σημασία έχουν τα θύματα, όταν η χειρονομία είναι ωραία;» προκαλεί ο Λοράν Ταγιάντ [Laurent Tailhade].³³

Και όμως, αγανακτεί ο Ζαν Γκραβ: «Έχουν το δικαίωμα οι ηλίθιοι και οι απατεώνες να καταστρέφουν τις ιδέες που υπερασπιζόμαστε;» και συμπληρώνει ο συγγραφέας Οκτάβ Μιρμπό: «Ένας θανάσιμος εχθρός του αναρχισμού δεν θα μπορούσε να καταφέρει καλύτερο πλήγμα απ' ό,τι ο Εμίλ Ανρί όταν πέταξε την ανεξήγητη βόμβα του ανάμεσα σε ειρηνικούς ανώνυμους ανθρώπους (...). Κάθε πλευρά έχει τους εγκληματίες της και τους φρενοβλαβείς της, γιατί κάθε πλευρά έχει ανθρώπινα όντα».³⁴ Λίγο πιο ήπια και μετά από χρόνια προσωπικών περιπετειών και αμφιταλαντεύσεων η Γκόλντμαν καταλήγει: «Με φανατικό ζήλο πίστευα ότι ο σκοπός δικαιολογεί τα μέσα! Χρειάστηκαν χρόνια εμπειριών και δυσκολιών για να απελευθερωθώ από αυτή την τρελή ιδέα (...) δεδομένης της συμπάθειάς μου για αυτούς που διαμαρτύρονταν για τα κοινωνικά

³³ Νίκη Λοϊζίδη: «Το “Κακό” ως Ιδεολογική Συνιστώσα του Ανατρεπτικού Πνεύματος της Σουρεαλιστικής Καλλιτεχνικής Πρωτοπορίας», εισήγηση στο συνέδριο «Οι Ενωσιολογήσεις του Κακού», Πάντειο Πανεπιστήμιο, 16-18 Δεκεμβρίου 2011.

³⁴ Τζ. Τζολ, ό.π., σελ. 159-160. Παρ' όλα αυτά, δύο χρόνια πριν, το 1892, ο Οκτάβ Μιρμπό [Octave Mirbeau] αρνείται να καταδικάσει τη πράξη του Ραβασόλ τόσο emphaticά όσο του Ανρί, γράφοντας ότι: «Πίσω από το ταπεινό έργο των χειρών του χαμογελάει το όραμα του τόσο σεβαστού Κροσότκιν για την παγκόσμια αρμονία». Βλ. Οκτάβ Μιρμπό: «Ραβασόλ», www.scribd.com/doc/46606906/, τελευταία επίσκεψη 24/1/2013.

εγκλήματα με ακραίες πράξεις, παρ' όλα αυτά τώρα ένιωθα ότι δεν θα μπορούσα πια να συμμετέχω ή να επιδοκιμάσω τέτοιες μεθόδους».³⁵

Παρομοίως, ο Αλεξάντερ Μπέρκμαν, στενός φίλος και σύ-ντροφος της Γκόλντμαν και «ένας από τους αναρχικούς που κατηγορούνται ως άνθρωποι της βίας», εξηγεί ότι «πολλοί αναρχικοί που κάποτε πίστευαν στη βία ως μέσο για τη προπαγάνδα έχουν αλλάξει την άποψη αυτή και δεν υποστηρίζουν τέτοιες μεθόδους πια (...) η εμπειρία τους δίδαξε ότι (...) οι καινούργιες συνθήκες τις καθιστούν πλέον περιττές, ακόμα και βλαπτικές για τη διάδοση των ιδεών τους».³⁶ Ο Μπέρκμαν ομολογεί την «απαίσια, σκληρή απογοήτευση» που αισθάνθηκε όταν συνειδητοποίησε ότι η δική του απόπειρα δεν αποδείχθηκε ένα «υγιές ερέθισμα», αλλά δίχασε το αναρχικό στρατόπεδο, αφήνοντας επιπλέον τη «μεγάλη μάζα των Αναρχικών αδιάφορη».³⁷

Οι φωνές όμως αυτές καλύπτονται πια από τους κρότους των εκρήξεων και τα λόγια ενός από τους θιασώτες τους είναι η καλύτερη εισαγωγή για την αφήγηση της μοναχικής απόπειρας «προπαγάνδας με τη πράξη» στον ελλαδικό χώρο του ύστερου 19ου αιώνα: «Βγάλτε τη μάσκα! Αυτός είναι πόλεμος. Η βία μπορεί να αντιμετωπιστεί μόνο με τη βία. Αν μας επιτεθούν με κανόνια, θα απαντήσουμε με δυναμίτη – και όπου είναι δυνατό ας επιτεθούμε πρώτοι. Απέναντι στην καταπίεση, στην

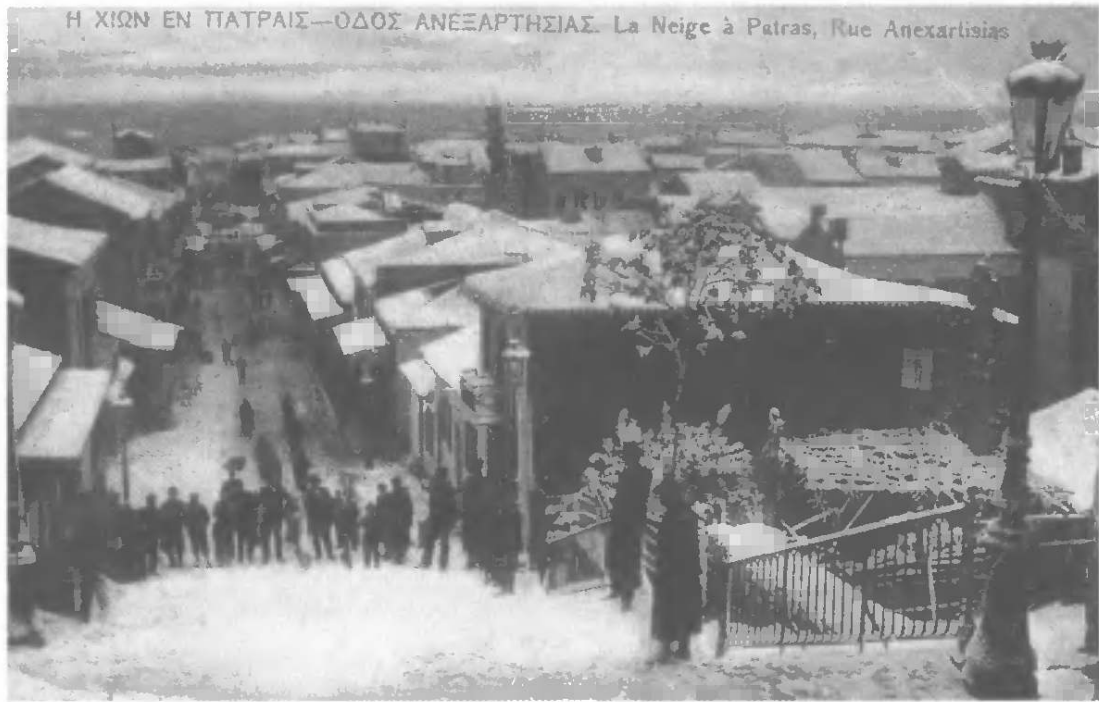
³⁵ E. Goldman: *Living my Life*, vol. II, ό.π., σελ. 536.

³⁶ Alexander Berkman: *The ABC of Anarchism*, Dover Publications, Mineola, New York, 1972, σελ. 177.

³⁷ Alexander Berkman, Henry Bauer, Carl Nold: *Prison Blossoms, Anarchist Voices from the American Past*, (ed. Miriam Brody, Bonnie Buettner), The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts & London, 2011, σελ. 86 & 89.

εκμετάλλευση, στη δίωξη, στην αστυνομία, το στρατό, τη πολιτοφυλακή, στρατό και ναυτικό, δεν μπορεί παρά να υπάρξει μια απάντηση - ΔΥΝΑΜΙΤΗΣ!».³⁸

³⁸ Charles Plunkett: «*Dynamite*», *Mother Earth*, vol. IX, no. 5, 1914, όπως περιλαμβάνεται στο P. Glassgold (ed.), ό.π., σελ. 78. Η Γκόλντμαν πάντως γράφει για το συγκεκριμένο τεύχος του περιοδικού που εκδόθηκε υπό τη διεύθυνση του Μπέρκμαν καθώς η ίδια απουσίαζε: «προσπαθούσα πάντοτε να κρατήσω το περιοδικό καθαρό από τέτοια γλώσσα και τώρα όλο το τεύχος ήταν γεμάτο με φλαρίες για βία και δυναμίτη. Ήμουν τόσο εκνευρισμένη που ήθελα να ρίξω το τεύχος στη φωτιά», βλ. E. Goldman: *Living my Life*, vol. II, ό.π., σελ. 538. Πρβλ. επίσης την αφήγηση των αναμνήσεων του Πλάνκετ στον Άβριτς, στο P. Avrich, ό.π., σελ. 214-219.

Κάρτες εποχής με την οδό Ανεξαρτησίας (π. σημερινή οδό Γεροχωστοπούλου) στην Πάτρα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ένας «Άναρχικὸς Άναρχικώτατος»

Οἱ ἀναρχικοὶ πάντοτε ἐγνώρισαν νὰ μεταχειρίζονται καλῶς τὸ ἐγχειρίδιον, καὶ ὁ ἅγιος Νέστωρ ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος τοῦ ἐγχειριδίου ἀναρχικός.

Νέον Φως, 1 Νοεμβρίου 1898, αρ. φύλ. 5.

«Ήτον ἀκριβῶς μεσημβρία»,¹ Κυριακή 3 Νοέμβριου 1896, και ο Δημήτριος Μάτσαλης (ή Μάτζαλης) διέσχισε την πλατεία Γεωργίου προς την οδό Ανεξαρτησίας, όταν μπροστά στην Παλαιά Λέσχη συνάντησε τον Διονύσιο Φραγκόπουλο και τον Ανδρέα Κόλλα. Οι δύο ἄνδρες συζητούν ἀμέριμνοι, ὅταν ο Μάτσαλης τραβάει μαχαίρι και επιτίθεται, χτυπά τον Φραγκόπουλο στο μέρος της καρδιάς τραυματίζοντάς τον θανάσιμα και τον Κόλλα στο αριστερό μέρος του λαιμού. Ο Φραγκόπουλος πέφτει πεθαίνοντας σχεδόν ἀμέσως και ο Κόλλας τρομοκρα-

¹ Η εξιστόρηση των γεγονότων βασίζεται σε συνδυασμένες πληροφορίες από ρεπορτάζ των εφημερίδων: *Ακρόπολις*, αρ. φύλ. 5263, 5264, 5266, 5267, 5268, 5269, 5270, 5306, 5600, 5807, *Σκριπ*, αρ. φύλ. 426, 427, 430, 432, 433, *Καιροί*, αρ. φύλ. 2837, 2838, 2839, 2840, 2841, 2842, 2844, *Εστία*, αρ. φύλ. 246, 248, 249, 251, 252, 255, *Παλιγγενεσία*, αρ. φύλ. 10033, 10034, 10036, 10037, 10038, 10040, *Εμπρός*, 10 Νοεμβρίου 1896, αρ. φύλ. 1, *Πελοπόννησος*, αρ. φύλ. 1634, 1636, 1637, 1638, 1640.

τημένος οπισθοχωρεί και βρίσκει καταφύγιο στο κοντινό πιλοποιείο του Γκίκα. Ο Μάτσαλης τον καταδιώκει, αλλά έχει ήδη μαζευτεί κόσμος, ο φαρμακοποιός Μανιάτης πιθανόν παρεμβαίνει και στον τόπο φθάνει ο πρώτος αστυνομικός, ο οποίος προσπαθεί να σταματήσει το δράστη. Ο Μάτσαλης βγάζει περίστροφο και, καταλαβαίνοντας προφανώς ότι δεν μπορεί να ολοκληρώσει την ενέργειά του, απειλεί να σκοτώσει όποιον τον πλησιάσει, δηλώνοντας την πρόθεσή του να παραδοθεί οικειοθελώς. Έτσι, οι αστυνομικοί που είχαν ήδη φθάσει και πλήθος κόσμου, με τον Μάτσαλη στη μέση να κρατά το μαχαίρι και το περίστροφο, κατευθύνονται προς τη Μοιραρχία, όπου ο δράστης αφήνει τα όπλα του, παραδίδεται και κρατείται.

Κατάθεση του παίρνει ο εισαγγελέας Οικονόμου, στη διάρκεια της οποίας ο Μάτσαλης παραμένει ατάραχος και ψύχραιμος, ενώ με εισαγγελική διαταγή τον εξετάζουν οι ιατροί Βαχατώρης και Μανούσος. Τη νύχτα την περνάει ήρεμα και την επομένη, αφού εκδοθεί το εναντίον του ένταλμα, οδηγείται στις φυλακές Ακροπόλεως. Κάποια ρεπορτάζ αναφέρουν ότι έγινε δεκτός από τους υπόλοιπους κρατούμενους με αλαλαγμούς, οι οποίοι τον περικύκλωσαν και τον ρωτούσαν λεπτομέρειες για την πράξη του. Ο Μάτσαλης μίλησε για πολλές ώρες, διηγούμενος μάλιστα του Αθλίους του Ουγκό, κάνοντας τρομερή εντύπωση στους συγκρατούμενούς του· υποστηρίχθηκε μάλιστα ότι κατάφερε να τους προσηλυτίσει στις ιδέες του. Ούτως ή άλλως, ο επόπτης ανθυπολοχαγός Θεοχάρης θορυβήθηκε και ζήτησε την απομόνωσή του. Ο Μάτσαλης κλείνεται στο κελί 3, όπου άρχισε να βαδίζει ανυπόμονα και μόλις ο φρουρός απομακρύνθηκε ένας κρότος ακούστηκε. Ο Μάτσαλης είχε αυτοκτονήσει! Ήταν 7 Νοεμβρίου 1896.

Χρησιμοποίησε δυναμίτη, βάζοντάς τον στο στόμα και πυροδοτώντας τη θρυαλλίδα με φώσφορο. Το σώμα του παρα-

μορφώθηκε φριχτά. Μεγάλο θέμα δημιουργήθηκε για το πού βρήκε τη δυναμίτιδα, αν του την προμήθευσαν φίλοι του ή αν την είχε από την αρχή επάνω του, κάτι που τελικά φάνηκε πιο πιθανό. Το σώμα του Μάτσαλη θάφτηκε την ίδια μέρα και «οὐδείς στέφανος κατετέθη (...) ἀλλ' οὔτε ἄνθρωποι ἀκολούθησαν τὴν κηδεΐα του». Τις επόμενες μέρες κυκλοφόρησαν φήμες ότι τη νύχτα κατατέθηκαν κρυφά στεφάνια στον τάφο, κάτι όμως που αποδείχθηκε ανακριβές.

Ο Δημήτριος Μάτσαλης, τη χρονιά της επίθεσης ήταν γύρω στα σαρανταπέντε (άρα γεννημένος περίπου στα 1851), καταγόταν από το Άργος, όπου ζούσαν η μητέρα του και δύο από τα αδέρφια του, ενώ ένας αδελφός του ζούσε στη Πάτρα και εργαζόταν ως καροτσέρης. «Τοιοῦτος ὁ Μάτσαλης μὲ τὴν ἐνδυμασίαν του τὴν πάντοτε εὐπρόσωπον καὶ τὸν πῖλόν του τὸν αἰωνίως ἡμίψηλον καὶ κανελλόχρουν. Ἐπαγγέλλετο τὸν ὑποδηματοποιὸν καὶ εἶχε οὐχὶ μικρὰν πελατεΐαν, ἀφοῦ ἐπὶ ἔτη πολλὰ ἀπὸ τῆς ἐκ τῶν φυλακῶν ἐξόδου διῆγε καλῶς οἰκονομικῶς».² Στο πρόσφατο της ενέργειας παρελθόν είχε καταδικαστεί για «ἀρσενικοιτία», βιασμό και ασέλγεια «κατὰ παιδός» και πιθανόν να εξέτισε ποινή 5 χρόνων. Στην Πάτρα γνώρισε τις σοσιαλιστικές ιδέες, ήταν μάλιστα από τα ιδρυτικά μέλη της Σοσιαλιστικής Αδελφότητας από την οποία όμως αποχώρησε αργότερα. Άρχισε να παραμελεί τη δουλειά του και η οικονομική του κατάσταση επιδεινώθηκε εξαιτίας και της οικονομικής κρίσης που έπληξε την Πάτρα τα επόμενα χρόνια. Μετά τη δολοφονική ενέργεια του Καζέριο ενάντια στο Γάλλο πρόεδρο Καρνό διοργανώνεται στην πόλη συλλαλητήριο διαμαρτυρίας, κάτι που εξοργίζει τον Μάτσαλη, ο οποίος απειλεί να σκοτώσει τον οργανωτή Γερο-

² «Οἱ Ἀναρχικοὶ ἐν Πάτραις - Ὁ Νέος Ραβασῶλ - Τὸ Διπλοῦν Ἐγκλημα», *Καιροί*, 5 Νοεμβρίου 1896, αρ. φύλ. 2838.

κωστόπουλο. Οι δημόσια διατυπωμένες απειλές έφθασαν στα αυτιά του Γεροκωστόπουλου, ο οποίος μέσω φίλων του κατάφερε να πείσει τον Μάτσαλη ότι καμία σχέση δεν υπήρξε μεταξύ αυτού και της διοργάνωσης του συλλαλητηρίου.

Τα οικονομικά του Μάτσαλη επιδεινώνονταν συνεχώς και τα χρέη του έφθασαν στο ύψος των 6.000 δραχμών. Μάλιστα, ο ιδιοκτήτης του καταστήματός του, Παπαγιάννης, του ζήτησε να το εκκενώσει. Ο Μάτσαλης αρνήθηκε, λέγοντας ότι το μαγαζί ανήκε στους χτίστες και τους άλλους εργάτες που το έχτισαν. Το ειρηνοδικείο του έδωσε δεκαπενθήμερη προθεσμία, την οποία δεν τήρησε και απείλησε να σκοτώσει τον Παπαγιάννη, αν επιμείνει. Αυτός, φοβούμενος για τη ζωή του, πρότεινε γενναίο διακανονισμό στον Μάτσαλη, τον οποίο ο Μάτσαλης και πάλι αρνήθηκε και έτσι ο Παπαγιάννης κατέφυγε στην αστυνομία. Μετά από εικοσιτετράωρη ανάκριση και αφού υποσχέθηκε ότι δεν θα πραγματοποιήσει τις απειλές του, αφέθηκε ελεύθερος.

Τον καιρό πριν την ενέργεια, τον απασχολούσε έντονα το σχέδιό του να μεταβεί στην Αθήνα, όπου λέγεται ότι είχε σκοπό να δολοφονήσει ακόμα και τον ίδιο τον βασιλιά, σχέδιο που ναυάγησε λόγω οικονομικών δυσκολιών. Ο Μάτσαλης δεν έκρυβε τις προθέσεις του και πολλοί ήξεραν τα σχέδιά του, μάλιστα λεγόταν ότι λίγο καιρό πριν την επίθεσή του, κατά τη διάρκεια της θεατρικής παράστασης του έργου «Γουλιέλμος ο Αχθοφόρος», στο οποίο φαίνεται να υπερισχύει ο πλούτος έναντι κάθε έννοιας δικαιοσύνης, όρθιος μέσα στο θέατρο «*έξεμάνη και διὰ κραυγῶν ἐξεδήλωσε τὴν ἀγανάκτησίν του*» και απειλούσε τους πλούσιους.³ Αλλά κανείς δεν τον έπαιρνε στα σοβαρά.

³ Κώστας Ν. Τριανταφύλλου: *Ιστορικό Λεξικόν των Πατρών*, Πάτρα, 1980, σελ. 140.

Ο Διονύσιος Φραγκόπουλος γεννήθηκε στην Πτέρη του Αιγίου το 1831. Δεκατριών χρονών μετέβη στην Πάτρα, όπου στα είκοσί του χρόνια αρχίζει την εμπορική του δραστηριότητα ως έμπορος υφασμάτων. Το 1864 μαζί με τον αδελφό του Αναστάσιο συστήνει εταιρεία εμπορίας σταφίδας. Υπήρξε ένας από τους πλουσιότερους Πατρινούς και πρόεδρος του Εμπορικού Συλλόγου Πατρών. Η κηδεία του έγινε την επομένη της δολοφονίας του και την παρακολούθησε πλήθος κόσμου.

Ο Ανδρέας Κόλλας γεννήθηκε το 1841 στην Πάτρα και η οικογένειά του καταγόταν από τη Χίο. Το 1872 άρχισε με τον αδελφό του τις εμπορικές του δραστηριότητες και μετά το θάνατο του αδελφού του τις επέκτεινε και στον τραπεζικό κλάδο. Τον καιρό της απόπειρας εναντίον του ήταν 55 χρονών.

Και οι δύο είχαν αναπτύξει ευρεία δανειοδοτική δραστηριότητα στην ύπαιθρο και στους σταφιδοπαραγωγούς, ενώ κατά την ύφεση του 1893 και παρά τις καθημερινές πτωχεύσεις, στην πατρινή αγορά μόνον τα συναλλάγματα των οίκων των δύο ήταν διαπραγματεύσιμα: «τὸ “χαρτί” του, ὡς καὶ τὸ τοῦ κ. Κόλλα, θεωρεῖται ὡς “πρωτίστης τάξεως”. Πρὸ ὀλίγων ἡμερῶν οὐδὲν ἕτερον “χαρτί” διεπραγματεύετο ἐν Πάτραις πλὴν τῶν δύο τούτων καὶ διὰ τὴν στερεότητα τῶν οἰκῶν των καὶ διότι εἶναι γνωστὸν αὐτόθι, ὅτι καὶ ὁ κ. Φραγκόπουλος καὶ ὁ κ. Κόλλας οὐδέποτε “σύρουσι” χωρὶς “couverture”».⁴

⁴ Ακρόπολις, 1 Φεβρουαρίου 1893, αρ. φύλ. 3953, όπως παρατίθεται στο Καίτη Αρώνη-Τσίχλη: *Το Σταφιδικό Ζήτημα και οι Κοινωνικοί Αγώνες, Πελοπόννησος 1893-1905*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1999, σελ. 115.

Άνδρέας Κόλλας
ὁ τραυματισθὲς ἱσπανίζης

Διονύσιος Φραγκόπουλος
ὁ βολεβοιθὲς ἱσπανίζης

Τὸ Αἱματηρὸν Δράμα τῶν Πατρῶν **Τὰ Θύματα τοῦ Παραφρονοῦς Ἀναρχικοῦ**

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΦΡΑΓΚΟΥΠΟΛΟΣ
ὁ φονευθεὶς

ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΟΛΛΑΣ
ὁ πληγωθεὶς

Τὰ θύματα τοῦ Μάτσαλη ὅπως ἀπεικονίζονται σὲς ἡμερήσιες εφημερίδες τῆς
ἡς Νοεμβρίου, σὲν Ἀκρόπολη (πάνω) καὶ σὲν Σχοιπ (κάτω).

«Εἶχον Ἀποφασίσει νὰ Ἐκδικηθῶ τὰ Κεφάλαια»

«Τὸ σχέδιον συνέλαβον πρὸ τριῶν μηνῶν καὶ ἤμην πάντοτε ὠπλισμένος. Ἐπεδίωκον νὰ φονεύσω ἓναν οἰονδήποτε πλούσιον. Κατερχόμενος σήμερον εἰς τὴν Πλατεῖαν συνήντησα τὸν Φραγκόπουλον καὶ τὸν Κόλλαν καὶ ἐπετέθη ἔναντίον αὐτῶν. Λυποῦμαι διότι ἐφόνευσα μόνον τὸν ἓναν. Εἶμαι ἀναρχικός, ἀναρχικώτατος, ἐμπνευσθεὶς ἀπὸ διάφορα συγγράμματα. Τοὺς σοσιαλιστὰς ἀγαπῶ, ἀλλ' αἱ ἰδέαι μου εἶναι ἄλλαι. Τὸν Χριστογιαννόπουλον θεωρῶ τρελλόν». ⁵ Αὐτὰ δήλωσε ὁ Μάτσαλης ἀμέσως μετὰ τὴ σύλληψή του. Ἡ εφημερίδα *Καιροί* καταγράφει διαφορετικὰ τις δηλώσεις του: «Ὁ Χριστογιαννόπουλος καὶ οἱ Σοσιαλισταὶ εἶναι καταγέλαστοι καὶ οὐδὲν μὲ αὐτοὺς μὲ συνδέει. Θέλουν νὰ ἐπιβάλουν τὰς ἰδέας των διὰ τῆς πειθοῦς, ἐνῶ ἐγὼ εἶμαι ὑπὲρ τῆς ἐπιβολῆς τῶν ἰδεῶν μου διὰ τοῦ τρόμου». ⁶

Περιγράφει ἡ *Ακρόπολις*: «Παραδίδεται τέλος εἰς τινὰ ἐνωμοτάρχην, καταθέτει τὸ ρεβόλβερ καὶ τὴν αἰμοστάζουσαν μάχαιραν καὶ κλείεται εἰς τὸ κρατητήριον. Μέσα ἐκεῖ χάρις εἰς τὴν εὐγένειαν τοῦ μοιράρχου κ. Αοιδωρίκη εἰσερχόμεθα καὶ βλέπομεν τὸν Μάτσαλην βηματίζοντα. Μειδιᾷ συνεχῶς, εὐθυμος καὶ ἀπαθέστατος εἰς ἄκρον. (...) Εἶνε μέσου ἀναστήματος μὲ σφηνοειδῆ πώγωνα καὶ μὲ φαλάκραν, μᾶλλον καλοενδεδυμένος μὲ ρῖνα σουβλερὴν καὶ σωματώδης.

Τὸν ἐρωτῶμεν.

– Διατί ἔκαμες αὐτό;

⁵ «Ἀναρχικοὶ ἐν Ἑλλάδι – Τὸ Στυγερόν Κακούργημα τῶν Πατρῶν», *Σκριπ*, 4 Νοεμβρίου 1896, ἀρ. φύλ. 426.

⁶ «Ἀναρχικὸν Κακούργημα – Φόνος Τραπεζιτῶν Φραγκοπούλου καὶ Κόλα», *Καιροί*, 4 Νοεμβρίου 1896, ἀρ. φύλ. 2837.

- Ἔτσι, ἐξετέλεσα ἱερὸν σκοπὸν! μᾶς ἀπαντᾶ γελῶν ὀμηρικώτατα.

- Τὸ εἶχες ἀποφασίσει πρὸ πολλοῦ; Εἶχες ἀφορμὰς ἐναντίον των;

- Τὸ ἐμελέτησα πρὸ δύο ἐτῶν. Δὲν εἶχα καμμίαν ἀφορμὴν κατ' αὐτῶν. Ἐγὼ εἶμαι ἀναρχικός! Ἐκτύπησα τὸ κεφάλαιον, ὄχι τὰ ἄτομα. Ἐὰν τὸ ἔκαμνον δι' ἄτομα οὔτε τρίχαν θὰ ἤγγιζον. Νὰ πᾶν στὸ διάβολο οἱ νόμοι. Αὐτοὶ οἱ πλούσιοι μᾶς ἐρρούφηξαν τὸν ἰδρωτὰ μας τῶν πτωχῶν. Ἐπραξα ἱερὸν καθῆκον. Εἶμαι ἐπιναλαμβάνω ἀναρχικός!

- Πόθεν παρεκινήθης;

- Ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τῶν ἀναρχικῶν. Ἐχω διαβάσει τὰ συγγράμματα ὄλων τῶν ἀναρχικῶν καὶ ἐπίεισθην ὅτι αὐτοὶ κατέστρεψαν τὰς κοινωνίας.

- Μετενόησες;

- Καθόλου. Εἶμαι ὑπερευχαριστημένος. Μόνον μίαν χάριν θὰ ζητήσω. Ὄταν μὲ κόψουν νὰ μὴ θέσουν τὸ κεφάλι μου ἀνάποδα ἀλλὰ ἐπάνω τὸ πρόσωπον διὰ νὰ σύρω μόνος μου τὴν λεπίδα!

Καθ' ὅλην τὴν διάλεξιν οὐδεμία ταραχὴ ἐπεφάνη εἰς τὸ πρόσωπόν του, ἀπαθής, ἀπαθέστατος μειδιῶν συχνά.

Ἐξῶθεν τῆς οἰκίας τοῦ Φραγκοπούλου πλήθη λαοῦ συναθροίζονται». ⁷

Οἱ εφημερίδες μεταφέρουν τις δηλώσεις του, σκόρπιες ὁμως καὶ στις λεπτομέρειές τους ὄχι πάντα σύμφωνες. Σε αὐτὸ πάντως που ὅλοι συμφώνησαν ἦταν ὅτι σε ὅλη τὴ διάρκεια τῆς κράτησής καὶ μέχρι τὴν αυτοκτονία του ἦταν ψυχραίμος καὶ

⁷ «Ἀναρχικός εἰς τὰς Πάτρας! - Μὲ τὸ Στιλέτο! - Δολοφονία δύο Τραπεζιτῶν - Φραγκόπουλος καὶ Κόλλας - Κτυπῶ τὸ Κεφάλαιον! Ὅχι τὰ Ἄτομα! - Πῶς Ὀνομάζεται ὁ Δολοφόνος - Μία Συνέντευξις μαζύ του - Αἱ Πάτραι Ἀνάστατοι», *Ακρόπολις*, 4 Νοεμβρίου 1896, αρ. φύλ. 5263.

ατάραχος και δεν δήλωσε μεταμέλεια. «Ἐγὼ γνωρίζω τὴν ποινὴν μου, ἣτις εἶναι ὁ θάνατος, καὶ τὴν γνῶμιν τῆς κοινωνίας, ἣτις μὲ χαρακτηρίζει κακοῦργον. Ὅταν ὅμως λάμψουν εἰς τὸ μέλλον αἱ ἀληθεῖς ιδέαι, τότε θὰ δικαιωθῶ καὶ ἐγώ».⁸

Ἡ εἰσαγγελία ἔστειλε τους πραγματογνώμονες γιατρούς Βαχατώρη και Μανούσο να εξετάσουν τον Μάτσαλη «ὅπως ἐξακριβωθῆ μήτοι ἔπασχε τὰς φρένας».⁹ Ἐνας δημοσιογράφος της Ακρόπολης ἦταν παρών στην εξέταση και ελλείψει ἄλλων πηγῶν –γραπτὰ του ἰδίου ἢ πρακτικά της ἀνάκρισης– ἡ μεταφορὰ της στιχομυθίας μεταξύ του γιατροῦ Βαχατώρη και του Μάτσαλη, εἶναι ὅ,τι πιο ἐγκυρο ἔχουμε για μια συνεκτικὴ παρουσίαση των ἀπόψεων και των ιδεῶν του μοναχικοῦ αναρχικοῦ:

«-Ἡσθένησες ποτέ;

-Οὐδέποτε, κάποτε ἠνωχλούμην ἀπὸ πυρετούς, ἀλλὰ μὲ κινίνο μου περνοῦσαν ἀμέσως.

-Ἀπὸ πότε ἠσθάνθης τὸν ἑαυτὸν σου;

-Ἀπὸ 17 ἐτῶν ἠσθάνθην τὸν ἑαυτὸν μου ὡς ἄνδρα.

-Εἰς τὰς σπουδὰς πότε ἐρρίφθης;

-Μόλις ὅταν ἦμην 25 ἐτῶν.

Ἐγένετο αὕτη ἡ ἐρώτησις διότι ὁ Μάντζαλης φημίζεται ἀπὸ παιδίον ὡς φύσει λίαν λάγνος;

-Ἀπὸ πότε ἦλθες στὰς Πάτρας;

-Πρὸ 25 ἐτῶν.

-Καὶ ἐζούσατε ἐκ τοῦ ἐπαγγέλματός σας;

-Μάλιστα καὶ προσεποριζόμεν ἐπαρκῶς τὰ πρὸς τὸ ζῆν.

-Τότε πῶς προέβης εἰς τὸ κακοῦργον αὐτὸ διάβημα;

⁸ «Οἱ Ἀναρχικοὶ ἐν Πάτραις - Ὁ Νέος Ραβασῶλ - Τὸ Λιπλοῦν Ἐγκλημα», *Καιροί*, 5 Νοεμβρίου 1896, αρ. φύλ. 2838.

⁹ *Νεολόγος*, Πάτρα, 5 Νοεμβρίου 1896, αρ. φύλ. 808.

- Έτσι, διότι μου ἤρχετο κακὸν νὰ βλέπω τοὺς ὁμοίους μου καὶ πλουσίους νὰ μὴν ἐργάζονται καὶ νὰ ζοῦν πλουσιώτατα.

- Ὡς παιδίον τί ιδέας εἶχετε ἢ μᾶλλον ἀπὸ τότε ποῦ ἠσθάνθητε τὸν ἑαυτὸν σας ὁποῖων φρονημάτων εἴσθε;

- Ἀπὸ παιδὶ ἤμουν ἐναντίον τοῦ Θεοῦ, καὶ τοῦτο διότι δὲν ἔδιδε τὴν ἰσότητα εἰς τὰ πλάσματά του. Ἐπειτα ὅμως μὲ τὰς ιδέας αὐτὰς ἠκολούθησα τοὺς σοσιαλιστὰς καὶ ἔπειτα τοὺς ἀναρχικοὺς οἱ ὁποῖοι ἐπιδιώκουν τὴν ἰσότητα τῶν κοινωνιῶν. Ἦτο κατάστασις αὕτη νὰ ἐργάζωμαι σὰν κτῆνος καὶ νὰ ἀπολαμβάνω καὶ ἐγὼ καὶ οἱ ἄλλοι ἐπαγγελματίαι τίποτε;

- Γνωρίζετε γράμματα, εἰς ποῖον σχολεῖον ἐφθάσατε;

- Τότε ποῦ ἐπήγαινα ἄγὼ στὸ σχολεῖον δὲν ἦσαν σχολεῖα.

- Γνωρίζεις γράμματα;

- Μόνον τὸ Ψαλτῆρι ἔχω διαβάσει καὶ τὸ προσευχητάρι.

- Καὶ πῶς ἀπ' αὐτὰ ἐμόρφωσες τοιαύτας ιδέας;

- Ἀπὸ τὰ συγγράμματα ἐπείσθην ὅτι οἱ πλούσιοι εἶνε καταστροφεῖς τῶν κοινωνιῶν. Ἀπὸ τὰ συγγράμματα ἐπείσθην εἰ καὶ ἐπιθύμουν ἀλλαγὴν κοινωνικοῦ συστήματος, ἐμίσησα τὴν συγκέντρωσιν τῶν κεφαλαίων εἰς ὀλίγα ἄτομα.

- Καθ' ὕπνου, ἢ ἐν ἡρεμίᾳ εἰς τὴν κλίνην σου ἔβλεπες τίποτε ὄνειρα;

- Οὐδέποτε, τί ἀνάγκην εἶχα νὰ ἰδῶ ὄνειρα ἀφοῦ ἔβλεπα τὰ πράγματα! λέγει ἐκχυνόμενος εἰς γέλωτας.

Ὁ κ. Βαχατώρης ἐνταῦθα κάμνει διακοπὴν τῶν ἐρωτήσεων καὶ τὸν ἐξετάζει σωματικῶς. Δέχεται ἀπαθέστατα καὶ προβάλλει τοὺς βραχίονας, καὶ φαίνονται τρίχες πυκναὶ πυκνόταται, περιβάλλουσαι τοὺς παχυτάτους βραχίονας.

- Πότε ἀπεφάσισες τὸ κακούργημα αὐτό; ἐξακολουθεῖ ὁ κ. Βαχατώρης τὴν ἀνάκρισίν του.

- Πρὸ χρόνων εἶχον ἀποφασίσει νὰ ἐκδικηθῶ τὰ κεφάλαια ἡμέραν ἐκτελέσεως δὲν εἶχον ὀρίσει.

- Έγνώριζες τὸν Φραγκόπουλον καὶ Κόλλαν προτιήτερα, σὲ ἐγνώριζον;

- Ὅχι· καὶ μὲ μειδίαμα χλευαστικόν: Σὲ τέτοιους γαιδάρους, ληστάρχους, δὲν ἔδωκα ποτέ μου προσοχήν· καὶ τοῦτο διότι ἐξεπροσώπων τὰ κεφάλαια. Ὡς οἰκογενειάρχας τοὺς ἐλυπήθην πολὺ.

- Εἶνε καὶ ἄλλοι ἀναρχικοὶ ἐνταῦθα;

- Ὅχι, κανεὶς, δὲν κατώρθωσα νὰ σχηματίσω ὄπαδούς.

- Τὴν νύκτα τῆς προχθὲς ἐκοιμήθης ἤσυχος;

- Ἡσυχώτατος εἰς τὰς ἐννέα τὸ πρωῖ, καὶ ἠγέρθην εὐθυμώτατος.

Καὶ ἡμεῖς ἐρωτῶμεν:

- Ἀπόψε μετὰ τὴν δολοφονίαν;

- Πλέον ἤσυχος, ἔχω ἀναπαυμένην τὴν συνείδησίν μου, ἐξεπλήρωσα τὸν ἱερὸν σκοπόν.

- Ἐὰν σήμερον σὲ ἄφιναν ἐλεύθερον τί θὰ ἔκαμνες;

- Θὰ ἐσκεπτόμην, καὶ θὰ προσεπάθουν νὰ κάμω καὶ ἄλλους ὄπαδούς.

- Τί ἐκατάλαβες μὲ τὸν φόνο τοῦ Φραγκοπούλου, τὰ κεφάλαια θὰ περιέλθουν εἰς τὰ παιδιά του.

- Γιὰ τὰ παιδιά του ὑπάρχουν ἄλλοι, ἀπαντᾷ.

- Τί, ἀναρχικοί;

- Ὅχι, πολῖται, οἱ ὅποιοι ἄς σκεφθοῦν νὰ οἰκονομήσουν αὐτούς, ἄς μελετήσουν καὶ αὐτοί, ἄς παραδειγματισθοῦν καὶ αὐτοὶ ἀπὸ τοὺς εὐρωπαίους ἀναρχικούς.

Καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ γελᾷ ἀπαθέστατα.

- Εἶσαι νευρικός;

- Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶνε νευρικοί, ἀλλ' ὄχι πολὺ.

- Ἄλλην ἐργασίαν ἔκτοτε ἔκαμες;

- Οὐδεμίαν· ὑπηρέτησα ὡς στρατιώτης, καὶ ὡς τοιοῦτος διῆλθον πολλὰ μέρη καὶ ἀντελήφθην παντοῦ ὅτι οἱ πλούσιοι ἐκμυζοῦν τὸ αἷμα τῶν πτωχῶν.

- Τοὺς σοσιαλιστὰς πῶς τοὺς θεωρεῖς;
 -Καλοὺς, ὑπεστήριζα καὶ αὐτούς, μόνον ὡς ἀνώτερος αὐτῶν.
 -Πιστεύεις Θεόν;
 -Ὅχι σὰς εἶπα, εἶμαι ὑλιστής, ἐδιάβασα τὴν δύναμιν καὶ ὕλην εἰς μετάφρασιν.
 -Τὸ ἐνόησες;
 -Τὸ ἐνόησα.
 -Δὲν μᾶς λές, ἐρωτᾷ ὁ κ. Βαχατώρης, γενικῶς τὰς ἰδέας σου;
 -Οὐ... οὐ, εἶνε πολλαί, τὰ ἐνόησα ὅτι ἐδιάβασα ἀλλὰ δὲν εἶμαι ἐπιστήμων γὰρ σὰς τὰ ἐκθέσω, εἶπεν ἐκρηγνόμενος εἰς γέλωτας.
 Ἔως ἐδῶ ἔφθασεν ἡ ἐξέτασις τοῦ κυρίου Βαχατώρη, ἔπειτα προέβη εἰς ἐξέτασιν τοῦ ἐγκεφάλου.

Τί Λέγει ὁ Ἴατρός.

-Δὲν παρουσιάζει τίποτε τὸ σπουδαῖον ὁ ἐγκέφαλος, μόνον ὁ βρεγματικὸς ὄγκος εἶνε ἀνεπτυγμένος». ¹⁰

Οἱ δύο γιατροὶ αποφάνθησαν ὅτι ὁ Μάτσαλης «δὲν παρουσιάζει σημεῖα νευροπαθείας κληρονομικῆς, οὔτε ὁ ἴδιος φαίνεται νευροπαθής». Ωστόσο ὁ Βαχατώρης δήλωσε ὅτι ὁ δράστης «εἶναι φαντασία νοσηρὰ, ἣν κατέστησεν τοιαύτην ἡ ἀνάγνωσις τῶν βιβλίων, ἅτινα ἰσχυρίζεται ὅτι ἀνέγνωσεν» καὶ καταλήγει ὅτι «τὸ ἔγκλημα διέπραξεν ἐν πλήρει συναισθήσει τῆς τραγικότητός του καὶ τῶν συνεπειῶν του». ¹¹

¹⁰ «Τὸ Αἷματηρὸν Δράμα τῶν Πατρῶν - Ὁ Δολοφόνος Μάντζαλης - Ἡ Ἐξέτασις τοῦ ἀπὸ Ἴατρῶν - Ἐναντίον τοῦ Θεοῦ! - Τὰ Σχέδιά του - Θὰ Ἐφόνευε τὸν Βασιλέα - Θὰ Ἐτίναζε τὴν Βουλὴν», *Ἀκρόπολις*, 5 Νοεμβρίου 1896, αρ. φύλ. 5264, σελ. 1.

¹¹ *Νεολόγος*, Πάτρα, 5 Νοεμβρίου 1896, αρ. φύλ. 808.

Η δολοφονική απόπειρα του Μάτσαλη μπορεί λοιπόν να ειπωθεί ως μια τυπική ενέργεια βίαιης επαναστατικής δράσης, με σαφή χαρακτηριστικά «προπαγάνδας με την πράξη». Ο δράστης κινείται, σχεδιάζει και εκτελεί την επίθεση μόνος,¹² εμφανώς σπρωγμένος από διάθεση εκδίκησης, προσωπικής και ταξικής, παράλληλα όμως αποδίδει σαφή συμβολική διάσταση στην ενέργειά του, καθώς υποστηρίζει ότι δεν χτύπησε πρόσωπα αλλά το κεφάλαιο. Παρακολουθεί και παίρνει τα παραδείγματά του από τις αντίστοιχες ενέργειες στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, στέκοντας δίπλα στους πιο θαρρετούς και αποφασισμένους ατομικούς τεροριστές –στους οποίους δείχνει όποτε χρειαστεί την έμπρακτη αλληλεγγύη του (όπως στην περίπτωση του Καζέριο)– ισουψής στην περιφρόνηση του θανάτου και στο επαναστατικό πάθος. Η ιδεολογική του συγκρότηση, χοντροκομμένη και «ναίφ», χωρίς όμως να ξενίζει σε σχέση με την εποχή του, διαμορφώθηκε από την ανάγνωση της επαναστατικής και προοδευτικής φιλολογίας, ελληνικής και ξένης, όσο και από τις εμπειρικές του διαπιστώσεις. Δηλώνει αναρχικός, διαχωρίζοντας τη θέση του από τους υπόλοιπους σοσιαλιστές –ίσως και από κάποιους αναρχικούς– υλιστής και άθεος. Κρατάει ψύχραιμη και αμετανόητη στάση ως το τέλος και με την αυτοκτονία του προσπαθεί προφανώς να διατηρήσει την αξιοπρέπειά του, αλλά και να μη δικαστεί

¹² Τυπικό χαρακτηριστικό του αναρχικού τεροριστή. «Αυτοί οι δολοφόνοι δεν ανήκουν σε κανένα σωματείο και σε καμιά πειθαρχημένη ομάδα. Δρουν μόνοι τους, τραβώντας τον ατομικισμό σε στιγνερικά άκρα», G. Woodcock, ό.π., σελ. 287. Πρβλ. και Γκαετάνο Μανφρεντόνια: *Ο Αναρχισμός στην Ευρώπη, Το Βήμα*, Αθήνα, 2006, σελ. 69, όπου: «Η υιοθέτηση της “προπαγάνδας διά της πράξης” (...) εννόησε την ανάδυση μιας τάσης αντίστασης σε κάθε μορφή συλλογικής ή διεκδικητικής δράσης, συγγενεύοντας με τα δόγματα του ατομικισμού».

από την εχθρική ταξική δικαιοσύνη, τη δικαιοσύνη των πλουσίων. «Θὰ ἀποθάνω γερός καὶ ὅποτε θέλω κατ' ἀρέσκειαν. Ἡ Δικαιοσύνη ἐπειδὴ ὑπερασπίζεται σ' αὐτὴν τὴν περίπτωσιν τοὺς πλουσίους δὲν θὰ τῆς γείνη τὸ χατῆρι νὰ μὲ κόψη ὅταν θέλῃ!».¹³ Ως την τελευταία στιγμή προσπαθεῖ να διαδώσει και να προπαγανδίσει τις ιδέες του.

«Ἀνακρίσεις - Συλλήψεις Σοσιαλιστῶν.
Οἱ συνεργοὶ τοῦ Μάτσαλη»

Ἡ δολοφονικὴ ἐνέργεια τοῦ Μάτσαλη συντάραξε τὴν πατρινὴ κοινωνία, με τὴν κατάπληξη καὶ τὸ φόβο νὰ εναλλάσσονται, ἴσως γιὰ πρώτη φορὰ με πολιτικὴ ἀφορμὴ. Ὁ Μάτσαλης ὑποστήριξε ὅτι ἐδράσε χωρὶς συνεργούς, μάλιστα ὅτι εἶναι ὁ μόνος στὴν Ελλάδα ἀναρχικός. Οἱ φήμες ὁμῶς γιὰ μιὰ «μεγάλῃ Ἐταιρία ἀναρχικῶν» φούντωναν, ἐνῶ τὴ σύγχυση ἐπέτειναν οἱ εφημερίδες με τὶς ἀντιφατικὲς τοὺς πληροφορίες.¹⁴ Βέβαια οἱ πιο πολλοὶ γνῶριζαν ὅτι στὴ Πάτρα υπῆρχε ἀξιόλογη σοσιαλιστικὴ κίνηση καθῶς, ὅπως ἀναγνωρίζει ὁ Νεολόγος: «ἐν Πάτραις ὁ σοσιαλισμὸς καὶ ὁ ἀναρχισμὸς ἔχουν βαθέως ριζοβολήσει, ὅτι ἀριθμοῦσι παμπληθεῖς ὀπαδοὺς, ὅτι αἱ ἀρχαὶ

¹³ Βλ. τὸ ἀρθρο «Τὸ Τέλος τοῦ Δράματος τῶν Πατρῶν - Ὁ Μάτσαλης εἰς τὴν Φυλακὴν Ἀυτοκτονεῖ - Τίναγμα τῶν Μναλῶν τοῦ με Δυναμίτιδα - Φρικώδεις Λεπτομέρειαι τῆς Ἀυτοκτονίας», *Ακρόπολις*, 8 Νοεμβρίου 1896, ἀρ. φύλ. 5267.

¹⁴ Γιὰ παράδειγμα τὸ Σκριπ, 4 Νοεμβρίου 1896, ἀρ. φύλ. 426, στὸ ἀρθρο «Ἀναρχικοὶ ἐν Ἑλλάδι - Τὸ Στυγερόν Κακούργημα τῶν Πατρῶν» ἀναφέρει ὅτι: «Ἐπάρχει ἰδέα ὅτι ὁ φονεὺς εἶνε μέλος μεγάλης Ἐταιρίας ἀναρχικῶν» ἐνῶ στὴν *Ακρόπολη* «διαφεύδεται ἢ εἶδησις ὅτι ὑπάρχουσι καὶ ἄλλοι ἐνταῦθα ἀναρχικοί»: στὸ ἀρθρο «Ἀναρχικὸς εἰς τὰς Πάτρας! - Μὲ τὸ Στιλέτο!...», *Ακρόπολις*, 4 Νοεμβρίου 1896, ἀρ. φύλ. 5263.

τῆς μεταφυτεύσεως αὐτῶν εἰς τὸ ἡμέτερον ἔδαφος ἀνάγονται εἰς ἐποχὴν παλαιὰν καὶ ὅτι ἀπειλεῖται ὑπὸ τούτων ὁ τόπος». ¹⁵ Ἄλλοι ὁμῶς δείχνουν ἐκπληκτοί. Ο συγγραφέας του Πατούχα, ο Ιωάννης Κονδυλάκης, στο πρώτο φύλλο της εφημερίδας *Εμπρός*, υπογράφοντας το χρονογράφημα με το ψευδώνυμο Ι. Ακτῆμων, ομολογεί ὅτι: «Μέχρι πρὸ ὀλίγων ἡμερῶν δὲν ὑπέθετα ὅτι ὑπάρχουν ἀναρχικοὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα, τὸ πρῶτον δὲ τώρα μανθάνω τὴν ὑπαρξίν τοῦ κ. Μαγγανάρα καὶ τῆς ἐφημερίδος του». Παρ' ὅλα αὐτὰ συνεχίζει: «Ἄλλ' ἐφантаζόμην πάντοτε ὅτι ἐὰν ποτὲ μᾶς ἦρχετο ὁ ἐράσμιος οὗτος νεωτερισμός, εἰς τὰς Πάτρας θὰ ἐνεκλιματίζετο πρῶτα, πρῶτα. Καὶ τοῦτο διότι ἐκ Πατρῶν μᾶς ἔρχονται συνήθως ὅλα τὰ παράδοξα καὶ πρωτότυπα (...) Κάποιος (...) μοῦ ἔλεγε προχθές:

– Δὲν σοῦ φαίνεται ὅτι αὐτοὶ οἱ Πατρινοὶ τῆς κατωτέρας τάξεως εἶνε ὅλως ἰδιόρρυθμοὶ ἐν μέσῳ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων; Θεόληπτοι ἀφ' ἑνὸς καὶ κοινωνισταὶ ἀφ' ἑτέρου. Τὸν ἓνα πόδα εἰς τὸν Μεσαίωνα, τὸν ἄλλον εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ Κάρολ Μάρξ». ¹⁶ Φυσικά καὶ ο Μαγκανάρας καὶ ἡ ἀναρχικὴ εφημερίδα *Επί τα Πρόσω* δὲν κινούνταν ἐν κρυπτῷ. Μάλιστα οὐ Καιροὶ πληροφοροῦν γιὰ τὴν κυκλοφορία, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ περιεχόμενον τοῦ 25ου φύλλου τῆς εφημερίδας, που ἐκδόθηκε, μάλιστα, τὴν ἴδια μέρα τοῦ φόνου· αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται ἐμμέσως καὶ ἀπὸ τὴν *Ακρόπολη*. ¹⁷

¹⁵ *Νεολόγος*, Πάτρα, 21 Νοεμβρίου 1896, ἀρ. φύλ. 823, ὅπως περιέχεται στὸ Χρήστος Χαρμπίλας: *Οἱ Ἀναρχικοὶ τῆς Πάτρας καὶ τοῦ Πύργου στα τέλη τοῦ 19ου-αρχὲς 20οῦ αἰῶνα: Διασυνδέσεις, Ἐπιρροές καὶ ὁ Πολιτικὸς τοῦς Ρόλος*, ἀνεκδ. διδακτ. διατρ., Ἰόνιο Πανεπιστήμιον, Τμήμα Ἱστορίας, σελ. 139.

¹⁶ «Πάτραι καὶ Ἀθηναί», *Εμπρός*, 10 Νοεμβρίου 1896, ἀρ. φύλ. 1.

¹⁷ Βλ. τὸ ἀρθρο «Ἐπί τὰ Πρόσω», *Καιροί*, 7 Νοεμβρίου 1896, ἀρ. φύλ. 2840. Ἐνδεικτικὸ πάντως τῆς σύγχυσης εἶναι ὅτι ὁ Μαγκανάρας ἀναφέρεται

Ούτως ή άλλως, αμέσως μετά την απόπειρα του Μάτσαλη οι Αρχές εξαπέλυσαν κύμα ανακρίσεων και συλλήψεων κατά πολλών σοσιαλιστών, αλλά και των χριστιανοκοινωνιστών του Χριστογιαννόπουλου. «Ἡ ἀστυνομία ἀμέσως μετὰ τὸν φόνον χθὲς συνέλαβεν (...) πλείστους σοσιαλιστάς, ἐξ αὐτῶν δὲ κατόπιν ἀνακρίσεως ἐκράτησε τρεῖς, τὸν δικηγόρον Δουδούμην, τὸν Μαγκανάρην, συντάκτην τῆς φοβεραῆς “Ἐπὶ τὰ Πρόσω” καὶ τὸν ράπτην Ἀριστ. Ἀγαλλόπουλον».¹⁸ Οι έρευνες δεν περιορίστηκαν στην Πάτρα, αλλά επεκτάθηκαν και αλλού, όπως στην Αθήνα με τη σύλληψη του Δημητρίου Ζαφειριάδη ως συνεργού του Μάτσαλη, στον Πύργο με τη σύλληψη του Π. Μαχαίρα, στην Κέρκυρα με τη σύλληψη του Ευαγγ. Μαρκαντωνάτου και με τη συνέχιση της αναζήτησης του φυγόδικου Δημητρίου Αρνέλλου.¹⁹ Οι κατηγορούμενοι παραπέμφθηκαν σε δίκη καθώς: «ἐξημμένην ἔχοντες τὴν διάνοιαν καὶ τὴν κεφαλὴν αὐτῶν πεπλη-

από κάποιες εφημερίδες ως διευθυντής της σοσιαλιστικής εφημερίδας *Φως*. Αφενός βέβαια διευθυντής του *Φωτός* ήταν ο Δουδούμης, αφετέρου η εφημερίδα δεν κυκλοφορούσε το χρόνο της δολοφονίας. Βλ. στη στήλη «Τελευταία Ὁρα», το άρθρο «Ἡ Διπλὴ Δολοφονία τῶν Πατρῶν», *Ακρόπολις*, 5 Νοεμβρίου 1896, αρ. φύλ. 5264. Για την εφημερίδα *Φως* βλ. Π. Νούτσος: *Η Σοσιαλιστική Σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τόμ. Α': *Οι Σοσιαλιστές Διανοούμενοι και η Πολιτική Λειτουργία της Πρώιμης Κοινωνικής Κριτικής (1875-1907)*, Γνώση, Αθήνα, 1995, σελ. 83. Η *Εστία* ισχυρίζεται ότι στην Πάτρα κυκλοφορούσαν τρεις σοσιαλιστικές εφημερίδες, βλ. «Τὸ ἐν Πάτραις Ἐγκλημα», *Εστία*, 4 Νοεμβρίου 1896.

¹⁸ «Οἱ Ἀναρχικοὶ ἐν Πάτραις - Ὁ Νέος Ραβασῶλ - Τὸ Διπλοῦν Ἐγκλημα», *Καιροί*, 5 Νοεμβρίου 1896, αρ. φύλ. 2838.

¹⁹ Βλ. «Σύλληψις Ἀναρχικοῦ», *Καιροί*, 7 Νοεμβρίου 1896, αρ. φύλ. 2840, «Ὑποπτα Ἄτομα εἰς τὸν Πύργον», *Ακρόπολις*, 11 Νοεμβρίου 1896, αρ. φύλ. 5270 και «Ἡ Καταδίωξις τῶν Σοσιαλιστῶν», *Σκριπ*, 10 Νοεμβρίου 1896, αρ. φύλ. 432.

ρωμένην παράτολμων ιδεῶν, ἃς εἰκῆ καὶ ὡς ἔτυχεν, ἄνευ συναισθήσεως ἠθικῆς εὐθύνης καὶ χάριν δεκαρολογίας, διοχετεύουσιν ἀσυνειδήτως παρ' ἡμῖν ἐξ εὐρωπαϊκῶν ἔργων ἔφημερίδες τινές, περιοδικὰ καὶ οἱ ἐκδότηι βιβλιαρίων, χωρὶς νὰ ὑπολογίζωσι τὰς συνεπείας καὶ τὰ ἐπικίνδυνα αποτελέσματα, (...) συνεννοηθέντες μεταξύ των καὶ αὐτοαποκληθέντες ἀναρχικοὶ συνεπεφάσισαν νὰ πραγματώσωσι τὰς ἀναρχικὰς αὐτῶν ιδέας διὰ πράξεων ἀντικειμένων εἰς τὰς βάσεις τῶν καθεστώτων νόμων». Επίσης κατηγορήθηκαν ὁ Πλάτων Δρακούλης καὶ ὁ Σταύρος Καλλέργης, ηγετικὲς φιγούρες των πρωτοσοσιαλιστικῶν κύκλων, στη συνέχεια ὁμως ἀπαλλάχθηκαν καθὼς: «αἱ προκύπτουσαι κατ' αὐτῶν ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐνδείξεις καταδεικνύουσι μὲν τούτους ἐμφορομένους ὑπὸ κοινωνιστικῶν ἀρχῶν καὶ ιδεῶν, ἀλλὰ μὴ ἐξερχομένους τοῦ κύκλου τῆς συζητήσεως, οὐδὲ παρεκτρεπομένους τούτου καὶ ἐπιδιώκοντας τὴν ἐπικράτησιν αὐτῶν διὰ βιαίων μέσων».²⁰

Ὁ Μαγκανάρας προφυλακίστηκε με βάση την αλληλογραφία που βρέθηκε σπίτι του, που δεν είχε ὁμως νὰ κάνει με τον Μάτσαλη καὶ το φόνο, ἀλλὰ με τις επαφές του με ἀναρχικούς της Ευρώπης. Χαρακτηριστικά, μία ἀπὸ τις ἐπιστολές που κρίθηκε ἐπιβαρυντικὴ ἀφορούσε σε ἀπεργία εργατῶν. «Ἡ Ἀνάκρισις σήμερον ἐνησχολήθη ἀποκλειστικῶς εἰς ἐξέτασιν τῶν κρατουμένων σοσιαλιστῶν. Ἐνεργηθείσης ἐρεῦνης εἰς τὸ δωμάτιον τοῦ διευθυντοῦ τῆς ἔφημερίδος “Ἐπὶ τὰ Πρόσω” Μαγκανάρα εὐρέθησαν πλεῖσται ἐνδείξεις, ἐπιστολαὶ ἐπιλήψιμοι ἐν αἷς μία κατὰ τῆς ἀστυνομίας σχετικῶς μὲ τὴν ἀπεργίαν τῶν ἐργα-

²⁰ Σύμφωνα με το βούλευμα του Συμβουλίου των εν Πάτραις Πλημμελειοδικῶν, 5 Νοεμβρίου 1896, ΓΑΚ, Αρχεῖα Νομοῦ Ἀχαΐας. Συμβούλιον των εν Πάτραις Πλημμελειοδικῶν, ἔτος 1896, Βουλεύματα αριθμ. 1104, περιέχεται στο Χρ. Χαρμπίλας, ὅ.π., σελ. 185 ὃ 187.

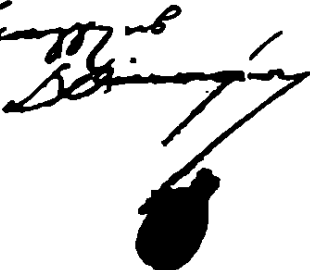
τῶν. Ἡ ἀνάκρισις ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Μαγκανάρα ἐστράφη κατὰ τῶν σοσιαλιστῶν ἄλλων μερῶν».²¹

Σε ἀνάκριση κλήθηκαν συνολικά τριάντα άτομα, ἀπὸ τοὺς οἱοῦς ἐνοχοὶ κρίθηκαν οἱ δεκατέσσερις καὶ καταδικάστηκαν σε ποινὲς φυλάκισης δύο ἕως ἔντεκα μηνῶν. Ὁ Μαγκανάρας καὶ ὁ Καραμπίλιας, πιθανόν λόγω τῆς στάσης τοὺς στο δικαστήριον, καταδικάστηκαν σε τρία χρόνια φυλάκιση παρά τις παραινέσεις γιὰ ἐπιείκεια.²²

Τὸ ἀποτέλεσμα τῶν διώξεων ἦταν νὰ διακοπεί ἡ ἐκδοσις τῆς *Ἐπί τα Πρόσω*, ποὺ ξανακυκλοφόρησε δύο χρόνια μετὰ.

²¹ «Τελευταῖαι Εἰδήσεις - Συλλήψεις Σοσιαλιστῶν - Ἡ Διαθήκη Φραγκοπούλου», *Καιροί*, 5 Νοεμβρίου 1896, ἀρ. φύλ. 2838. Ὁ Κορδάτος ἀναφέρει ὅτι τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Μαγκανάρα παρέδωσε, ἀπὸ φόβο, στὴν ἀστυνομία μιὰ γυναίκα ποὺ συζούσε μαζί του καὶ ὅτι ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία αὐτὴ ἡ ἀνάκριση ἐξέδωσε 30 ἐντάλματα συλλήψεων, βλ. Γιάνης Κορδάτος: *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐργατικοῦ Κινήματος*, Μπουκουμάνης, Ἀθήνα, 1972, σελ. 84. Ἐπιπλέον ἀναφέρει ὅτι τις ἀνακρίσεις ἀνέλαβε ὁ ἄλλοτε συντάκτης τῆς *Ἀκρόπολης*, Στυλιανὸς Οἰκονόμου, ὁ οἱοῦς ἔκανε τὰ στραβά μάτια καὶ μάλιστα σταμάτησε τις διώξεις. Γιὰ ἀντίθετη γνώμη βλ. Μιχάλης Δημητρίου: *Τὸ Ἑλληνικὸ Σοσιαλιστικὸ Κίνημα. Ἀπὸ τοὺς Ουτοπιστῆς στοὺς Μαρξιστῆς*, Πλέθρον, Ἀθήνα, 1985, σελ. 212. Τις φιλοσοσιαλιστικὲς ἰδέες τοῦ Οἰκονόμου ἴσως υπαινίσσεται ὁμοῦς καὶ ἡ *Ἀκρόπολις*, σε ἓνα ἐπικριτικὸ γιὰ αὐτὸν ἀρθρο, βλ. «Ὁ Εἰσαγγελεὺς Πατρῶν καὶ ὁ Μάτσαλης - Μία Περίεργος Ἱστορία - Πῶς Ἠντοκτόνησε; - Πιστοποιήσις τοῦ Εἰσαγγελέως Διαψευδομένη», *Ἀκρόπολις*, 10 Ὀκτωβρίου 1897, ἀρ. φύλ. 5600.

²² Ἡ ἐφημερίδα *Νεολόγος* τῆς Πάτρας παρακινεῖ τοὺς δικαστῆς νὰ ἐξετάσουν «βαθύτερον τὸ ζήτημα, αἰρόμενοι ὑπεράνω τῶν τύπων καὶ ἐκδηλοῦσα ἐπιείκεια», θὰ ἐξυπηρετήσῃ τὴν δικαιοσύνην καὶ θὰ δώσῃ μᾶθημα πολὺ πρακτικώτερον καὶ διδακτικώτερον εἰς τοὺς ἀπείρους αὐτοὺς νεανίας», 20 Ἰανουαρίου 1897, ἀρ. φύλ. 883. Ὁ Μαγκανάρας λέγεται ὅτι κατὰ τὴ διάρκεια τῆς προφυλάκισής του ἔλαβε κουτί ποὺ περιείχε ξυλογραφία τοῦ Μάτσαλη, βλ. «Ὅπου Ἀναφαίνεται ὁ Μάτσαλης», *Ἀκρόπολις*, 17 Δεκεμβρίου 1896, ἀρ. φύλ. 5306.

Εισαγγελία εφέτη...
 Εφέτη εφέτη...
 Πάτρις 5 Νοεμβρίου 1896

«Επιτρέπεται εις τὸν Εὐαγγ. Εὐαγγελίου νὰ ἐπισκεφθῆ τὸν ἐν ταῖς ἐνταῦθα φυλακαῖς τῆς Ἀκροπόλεως κρατούμενον ὑπόδικον Δημήτριον Μάτσαλην ἐπὶ παρουσία τοῦ ἐπιστάτου ἢ (;) τοῦ ἀρχιφύλακος. Ἴσχύει δι' ἡμέρας πέντε (5).

Πάτρις ἐν 5 Νοεμβρίου 1896

Ὁ Εἰσαγγελεὺς
Σ. Οἰκονόμου»

Η δυσανάγνωστη ιδιόχειρη άδεια επισκεπτηρίου στον Μάτσαλη που υπέγραψε ο εισαγγελέας «τῶν ἐν Πάτριας Πρωτοδικῶν» Στυλιανός Οικονόμου όπως δημοσιεύεται στην εφημερίδα Ακρόπολη, ένα σχεδόν χρόνο μετά, στις 10 Οκτωβρίου του 1897.

Διώξεις, όμως, ασκήθηκαν και εναντίον των χριστιανοκοινωνιστῶν της εφημερίδας Αρμαγεδών, παρ' όλες τις επικρίσεις του Μάτσαλη προς τον εκδότη της Αθανάσιο Χριστογιαννόπουλο. Η ομάδα βέβαια γύρω από τον Αρμαγεδῶνα ποτέ δεν αντιμετωπίστηκε σοβαρά και ο τύπος της εποχής είναι γεμάτος από ειρωνείες και δεικτικά σχόλια. Το επιχείρημα παρ' όλα αυτά των διώξεων ήταν η φράση σε άρθρο της εφημερίδας «Σὺ Δημήτριε, τί ποιεῖς;», που θεωρήθηκε παραινετική προς τον

Μάτσαλη, μιας και το μικρό του όνομα ήταν Δημήτριος! Επιπλέον, αμέσως μετά την αυτοκτονία του Μάτσαλη, κυκλοφόρησε παράρτημα του Αρμαγεδώνα, όπου κατακρίνεται η απληστία του Φραγκόπουλου και που κατέληγε ως εξής: «Εἰς σὲ δέ, Κόλλα, γίνωσκε παρ' ἐμοῦ ὅτι ἐδόθη καιρὸς ἐλάχιστος μετανοίας. Σκόρπισον χρήματα εἰς τοὺς πένητας»,²³ ενώ απευθυνόμενη ονομαστικά στους τραπεζίτες της πόλης απειλεί «ὅτι ἡ ἡμέρα τῆς ἀνατροπῆς των, ἡ ἡμέρα τῆς σφαγῆς των ἤγγικεν». Το κείμενο κατηγορήθηκε ως αναρχικό, το παράρτημα κατασχέθηκε και η έκδοση της εφημερίδας απαγορεύτηκε, ενώ ο Χριστογιαννόπουλος και οι οπαδοί του (οκτώ ἢ δέκα) συνελήφθησαν «ἐπὶ τῇ διαδόσει ἀντιχριστιανικῶν ἰδεῶν, ἐξυβρίσει ἀρχῶν καὶ προκλήσει πολιτῶν εἰς ἀπειθείαν ἐναντίων τῶν νόμων».²⁴ Λίγες μέρες μετά οι περισσότεροι αφέθησαν ελεύθεροι πλην τριῶν. Ο Χριστογιαννόπουλος καταδικάζεται σε ένα χρόνο φυλάκιση και πέντε χρόνια επιτήρηση, ενώ ο Ι. Αρνέλλος διέφυγε τη σύλληψη.²⁵

²³ «Ἡ Αὐτοκτονία τοῦ Μάτσαλη - Τί Εὐρέθη ἐπάνω του; - Δύο Φυσιγγια Δυναμίτιδος - Τὸ ἓνα Τῶβαλε στὸ Στόμα Ἀναμμένο», *Ακρόπολις*, 8 Νοεμβρίου 1896, αρ. φύλ. 5267.

²⁴ «Ὁ Χριστογιαννόπουλος εἰς Δίκη», *Ακρόπολις*, 18 Νοεμβρίου 1896, αρ. φύλ. 5277.

²⁵ Βλ. *Καιροί*, αρ. φύλ. 2839, 2840, 2841, 2842, *Εμπρός*, 10 Νοεμβρίου 1896, αρ. φύλ. 1, *Ακρόπολις*, αρ. φύλ. 5265, 5266, 5267, 5268, 5270, 5277, *Πελοπόννησος*, αρ. φύλ. 1637, 1640, 1644, 1645, 1647. Για τις διώξεις αλλά και γενικά για τον «προφητικό» κοινωνισμό του Αρμαγεδώνα βλ. επίσης Π. Νούτσος, ό.π., σελ. 275-277 και Κ. Αρώνη-Τσίχλη, ό.π., σελ. 86-91, 98-100. Ο Χριστογιαννόπουλος αρνείται βέβαια οποιαδήποτε σχέση με τον αναρχισμό, υποστηρίζοντας ότι «μεταξὺ τῆς ἐξ Εὐρώπης ἀναρχίας καὶ τοῦ Χριστοῦ οὐδεμία σχέσις». Πάντως οι αναρχικοί του Πύργου υπερασπίζονται τον Ιωάννη Αρνέλλο σε κατοπινὴ δίωξή του, βλ. *Νέον Φως*, 15 Νοεμβρίου 1898, αρ. φύλ. 7. Περισσότερες πληροφορίες για τις διώξεις βλ. Χρ. Χαρμπίλας, ό.π., σελ. 136-151.

Μεμονωμένες πράξεις βίας συναντάμε και τα επόμενα χρόνια, κυρίως βομβιστικές επιθέσεις σε σπίτια πλουσίων στον Πύργο, στην Πάτρα και στο Λαύριο, λίγες όμως και όχι αρκετά σημαντικές. Χαρακτηριστικότερες είναι η απόπειρα ανατίναξης του σπιτιού του σταφιδέμπορου Μητρόπουλου από τον αναρχικό Κοτζιά,²⁶ η απόπειρα ανατίναξης του ατμόμυλου του Π. Γιαννόπουλου στον Πύργο²⁷ και η σύλληψη δέκα εργατών κατά τη διάρκεια της απεργίας του Λαυρίου, ως υπόπτων για την ανατίναξη του σπιτιού του μηχανικού Παζεράλ.²⁸

Μεγάλη βομβιστική επίθεση σε τράπεζα επιχειρήθηκε και στη Θεσσαλονίκη το 1903, αλλά αυτή πραγματοποιήθηκε από ομάδα βούλγαρων αναρχικών.²⁹

Αξιοπρόσεκτο είναι και το γεγονός, που περιγράφεται από τον Αναρχικό Εργατικό Σύνδεσμο Αθηνών στην έκθεση που στάλθηκε στο Διεθνές Επαναστατικό Συνέδριο του Παρισιού (1900): «Αυτή την εποχή [το καλοκαίρι του 1898] έχουμε κι ένα ασυνήθιστο γεγονός· ο σύντροφός μας Ανδρέας Θεοδωρίδης, για να γιορτάσει τον γάμο του με την συντρόφισσά μας Φωτεινή Δροσοπούλου, αποπειράται την μέρα του γάμου του να εκτελέσει δυο γνωστούς τοκογλύφους της Πάτρας. Δυστυχώς κατάφερε τελικά μόνο να τους τραυματίσει!».³⁰ Η έκθεση περιέχει αρκε-

²⁶ Βλ. «Όχι Αναρχικοί εις τὸν Πύργον», *Ακρόπολις*, 8 Νοεμβρίου 1896, αρ. φύλ. 5267.

²⁷ Βλ. *Ακρόπολις*, 8 Φεβρουαρίου 1900, αρ. φύλ. 6444.

²⁸ Βλ. «Αναρχικὸν Κρούσμα εἰς Καμαρίζαν», *Ακρόπολις*, 16 Δεκεμβρίου 1896, αρ. φύλ. 5305.

²⁹ Βλ. μόνο για τις πληροφορίες και το πλούσιο φωτογραφικό υλικό, Γιάννης Μέγας: *Οι «Βαρκάρηδες» της Θεσσαλονίκης, η Αναρχική Βουλγαρική Ομάδα και οι Βομβιστικές Ενέργειες του 1903*, Τροχαλία, Αθήνα, 1994.

³⁰ Όπως παρατίθεται στο Κωστής Μοσκόφ: *Εισαγωγικά στην Ιστορία*

Η Φωτεινή Δροσοπούλου, όπως απεικονίζεται στο πρωτοσέλιδο άρθρο «*Ἡ Πρώτη Ἑλληνὶς Σοσιαλιστρία*» (με χαρακτηριστικούς υπότιτλους: «*Ἡ Λανθάνουσα Κοινωνικὴ Φαγέδαινα*» και «*Ἀρχοντοπούλα Λακτίζουσα τὰ Πάντα. - Δυστυχίαι Σφουρηλατοῦσαι Ἐκδίκησιν!* - Ἀκόρεστος Ψυχὴ και Δίψα Μελέτης. - Βίος δι' Αἵματος και Ἄνταρσίας. - Ἐρώτων Ὀλισθήματα»), *Ακρόπολις*, 27 Αυγούστου 1899, αρ. φύλ. 6277.

τές ανακρίβειες, πάντως η επίθεση ήταν ένα μόνο επεισόδιο σε μια πυργιώτικη «ιστορία έρωτα και αναρχίας»! Η Ακρόπολις αναφέρει ότι ο Θεοδωρίδης μετά την απόπειρα προσπάθησε να αυτοκτονήσει και ότι οι αδελφοί Δημόπουλοι, που προσπάθησε να σκοτώσει, του ζητούσαν να βγάλει σε πλειστηριασμό την περιουσία του επειδή τους χρωστούσε. Όλοι διέφυγαν τον κίνδυνο, το θέμα όμως πήρε διαστάσεις καθώς η Δροσοπούλου, κόρη μεγάλης πυργιώτικης οικογένειας, που την εγκατέλειψε για να παντρευτεί τον Θεοδωρίδη, εξαφανίστηκε μαζί του μετά το γάμο. Η Δροσοπούλου με επιστολή της στην Ακρόπολη απαντά στις επικρίσεις για την πράξη της και υπερασπίζεται την ιδεολογική της θέση.³¹

του Κινήματος της Εργατικής Τάξης, η Διαμόρφωση της Εθνικής και Κοινωνικής Συνείδησης στην Ελλάδα, Θεσσαλονίκη, 1979, σελ. 169.

³¹ Βλ. εφημ. *Ακρόπολις* τα άρθρα «*Τραγικὸν Δράμα ἐν Πύργῳ*», 13 Αυγούστου 1899, αρ. φύλ. 6263, «*Τὸ Δράμα τοῦ Πύργου*», 21 Αυγούστου 1899, αρ.

Η απόπειρα κατά του βασιλιά Γεωργίου του Α΄ στις 14 Φεβρουαρίου του 1898 αρχικά προκάλεσε και αυτή διώξεις σοσιαλιστών και αναρχικών, γρήγορα όμως αποδείχθηκε ότι οι δράστες καμία σχέση δεν είχαν με τις «κοινωνιστικές» ιδέες.³²

Η δολοφονική επίθεση του Μάτσαλη ενίσχυσε τα ήδη επιφυλακτικά αισθήματα της κοινωνίας απέναντι στους αναρχικούς, αισθήματα που κυμαίνονταν από την πατερναλιστική επιείκεια –οι αναρχικοί σαν πλανεμένοι νεανίες– έως την απροκάλυπτη εχθρότητα. Χαρακτηριστικό αυτής της εχθρότητας είναι άρθρο της *Εφημερίδας του Λαού* που προτείνει οι αναρχικοί να εκτελούνται ακόμα και από πολίτες: «Τὸ μόνο μέσο νὰ σωθῆ ὁ κόσμος ὑπὸ τῶν κακούργων αὐτῶν εἶνε νὰ τυφεκίζονται (...) ὡς ἐπίσης καὶ νὰ δικαιούται πᾶς πολίτης νὰ φονεύῃ αὐτούς».³³

Οι διώξεις των αναρχικών και η διακοπή της κυκλοφορίας της *Επί τα Πρόσω* είναι μερικές μόνο από τις συνέπειες της ενέργειας του Μάτσαλη. Τα κατασταλτικά μέτρα, με αφορμή και τις ταραχές στις σταφιδοπαραγωγικές περιοχές, όπου οι αναρχικοί προσπάθησαν να παρέμβουν, ήταν δυσανάλογα των δυνάμεων τους και κάτω από το βάρος της καταστολής διαλύθηκαν.

φύλ. 6271, «*Ἡ Πρώτη Ἑλληνὶς Σοσιαλίστρια*», 27 Αυγούστου 1899, αρ. φύλ. 6277, «*Ἐπιστολὴ τῆς Ἑλληνίδος Σοσιαλίστριας*» (με υπότιτλους: «*Ἐν εἶδος Αὐτοβιογραφίας - Θεωρίαι μᾶς Γυναικός*»), 1 Σεπτεμβρίου 1899, αρ. φύλ. 6282 και «*Ἡ Σοσιαλίστρια*», 2 Σεπτεμβρίου 1899, αρ. φύλ. 6283.

³² Βλ. «*Ἡ Ἀπόπειρα κατὰ τοῦ Βασιλέως*», *Ακρόπολις*, 21 Φεβρουαρίου 1898, αρ. φύλ. 5731, όπου αναφέρονται οι έρευνες γύρω από την εφημερίδα *Επί τα Πρόσω*, «*Ἡ Ἀπόπειρα τῆς Δολοφονίας - Αἱ Ἀνακρίσεις*», *Σκριπ*, 22 Φεβρουαρίου 1898 και Μ. Δημητρίου: *Το Ἑλληνικό...*, ό.π., σελ. 212-219.

³³ *Εφημερίς του Λαού*, 9 Νοεμβρίου 1893, αρ. φύλ. 17.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

«Μὲ τὸν ἕναν Πόδα εἰς τὸν Μεσαίωνα...»

*Ἀνθρωπότης ἐγείρθαι καὶ κτύπα,
πρὶν ῥιφθῆς εἰς αἱμάτων πελάγη,
τῆς στυγνῆς Ἀναρχίας τὸν γῦπα,
τὴν καρδίαν σου πρὶν καταφάγη.*

*Ἀρχὴν αὕτη δὲν ἔχει καμμίαν,
καὶ αὐτὸν τὸν Θεὸν καταργῆ,
τὴν τῶν Νόμων μισεῖ βασιλείαν,
πλείστων οὔσα δεινῶν ἡ πηγὴ.¹*

Το στιλέτο που χρησιμοποίησε ο Μάτσαλης σίγουρα δεν ακούστηκε σαν το δυναμίτη που υμνούσαν οι σύντροφοί του στην Ευρώπη, η πράξη του όμως ταρακούνησε την κοινωνία της εποχής: «Ἡ εἶδησις τοῦ τραγικοῦ γεγονότος, ὅπερ πρώτην φορὰν λαμβάνει χώραν ἐν Ἑλλάδι, διαδοθεῖσα ἐν ἀκαρεῖ ἀνὰ τὴν πόλιν ἅπασαν παρήγαγεν ἀπερίγραπτον συγκίνησιν καὶ κατάπληξιν. Ἡ κοινωνία ὀλόκληρος ἐν ἀγανακτήσει ἔφριξε διὰ τὸ πρωτοφανὲς κακούργημα».²

¹ «Ἔσμα Λυρικὸν κατ' Ἀναρχικῶν», *Κέντρα*, 31 Ιουλίου 1894, αρ. φύλ. 4. Περιέχεται στο Χρ. Χαρμπίλας, ὁ.π., σελ. 134.

² «Ἀναρχικοὶ ἐν Ἑλλάδι - Τὸ Στυγερὸν Κακούργημα τῶν Πατρῶν», *Σκοπι*, 4 Νοεμβρίου 1896, αρ. φύλ. 426. Οἱ τίτλοι καὶ τὰ ρεπορτάζ καὶ τῶν υπόλοιπων εφημερίδων εἶναι γεμάτα ἀπὸ παρόμοιες ἐκφράσεις φρίκης καὶ κατάπληξης.

Όπως παντού, η δολοφονία ως μέσο άσκησης ή επηρεασμού της πολιτικής δεν ήταν άγνωστη. Στην Ελλάδα, ο φόνος του κυβερνήτη Καποδίστρια το 1831 την εισήγαγε και η απόπειρα εναντίον του βασιλιά Γεωργίου Α΄, το Φεβρουάριο του 1898, την καθιέρωσε. Η προάσπιση των συμφερόντων με κάθε μέσο, οι ενδοεξουσιαστικές αντιθέσεις που λύνονταν με αντισυμβατικούς τρόπους, ακόμα και η απλή επιδίωξη της πολιτικής εξόντωσης ενός προσώπου, ήταν πράξεις ηθικά καταδικαστέες, πολιτικά επικίνδυνες και ποινικά κολάσιμες· ήταν όμως κατανοητές και επεξεργάσιμες με τους πολιτικούς και ιδεολογικούς κώδικες της εποχής.

Ο «Έλληνας Ραβασώλ» όμως χτυπάει εν ονόματι της «Ιδέας», που από τις πρώτες της ακόμα εκδηλώσεις προκαλεί έναν ακαθόριστο φόβο στις προνομιούχες τάξεις της κοινωνίας, οι οποίες είναι ενήμερες για τις κοινωνικές ταραχές, τις πράξεις τερορισμού στις ευρωπαϊκές χώρες³ και «περι τολμηροῦ κοινωνικοῦ κόμματος ζητοῦντος διὰ παντὸς μέσου, μέχρι καὶ αὐτῆς τῆς δολοφονίας, τὴν ἐκδήλωσιν τῶν τολμηρῶν αὐτοῦ σχεδίων».⁴

³ Οι εφημερίδες δημοσιεύουν τακτικά παρόμοιες ειδήσεις, βλ. ενδεικτικά: «Οἱ Δυναμιστὰι τῆς Ρώμης», Πελοπόννησος, 25 Ιανουαρίου 1895, αρ. φύλ. 993, «Αἱ ἐν Γαλλίᾳ Ἀναρχικαὶ Ἀπόπειραι», Πελοπόννησος, 13 Σεπτεμβρίου 1895, αρ. φύλ. 1221, «Ἀναρχικοὶ κατὰ τοῦ Βασιλέως τῆς Πορτογαλλίας», Ακρόπολις, 23 Ιανουαρίου 1896, αρ. φύλ. 5012, «Σοσιαλιστικὰ Κινήματα - Ταραχαὶ Σοσιαλιστῶν ἐν Βιέννῃ», Σκριπ, 21 Απριλίου 1896, αρ. φύλ. 229, «Οἱ Ἀναρχικοὶ - Μέτρα κατ' αὐτῶν - Προτάσεις τῆς Ἰταλίας», Θόρυβος, 22 Αυγούστου 1900, αρ. φύλ. 734, «Οἱ Μηδενιστὰι ἐν Πετροῦπόλει - Ἀπέκτειναν τὸν Αὐτοκράτορα», Φανός, 6 Μαρτίου 1881, αρ. φύλ. 54. Ο Μάτσαλης λέγεται ὅτι αποστήθιζε τις λεπτομέρειες των δολοφονιών από τα ρεπορτάζ των εφημερίδων, βλ. «Ἀναρχικὸς εἰς τὰς Πάτρας! - Μὲ τὸ Στιλέτο!...», Ακρόπολις, 4 Νοεμβρίου 1896, αρ. φύλ. 5263.

⁴ Νεοκλής Ι. Καζάζης: «Ὁ Κοινωνισμὸς ἐν Γερμανίᾳ», περ. Παρηασσός, τόμ. Β΄, 1878, σελ. 756.

Οι πρώτοι φορείς της μπορεί και να είναι ονειροπαρμένοι νεωτεριστές, φοιτητές και αργόσχολοι διανοούμενοι, ο Μάτσαλης όμως είναι εργαζόμενος, παπουτστής. Το ερώτημα έτσι προβάλλει αμείλικτο: τι θα γίνει, αν αυτές οι ιδέες επισκεφθούν τις καλύβες και τις φτωχογειτονιές; «*Όλοι αυτοί εἶνε ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ, ἐργάται ἄλλοτε, τώρα καὶ πάντοτε ἀγράμματοι, οἵτινες ἔμαθον νὰ ἐπαναλαμβάνουν μερικὰς φράσεις περὶ σοσιαλισμοῦ καὶ ζητοῦν νὰ τὰς περιβάλλουν μὲ τύπον συστήματος, συστήματος οἰκονομικοῦ, συστήματος διοικητικοῦ. Ἀπὸ τοὺς ἀγραμμάτους αὐτοὺς ἐργάτας τῆς ἄλλοτε, οἱ ὅποιοι ἄφησαν τὸ ἔντιμον σφυρὶ τοῦ τεχνίτου καὶ ἐσυνήθισαν εἰς τὴν τεμπελιὰν καὶ ἐκαλλιέργησαν μέσα τους τὸ ὑπάρχον σπέρμα τοῦ ἐκφυλισμοῦ, ἐδημιουργήθη ὀλίγον κατ' ὀλίγον ὁ Μάτσαλης*».⁵

Αυτό προσπαθούν να ξορκίσουν από τις στήλες των εφημερίδων δημοσιογράφοι και διανοούμενοι. Διαβάζουμε στους *Καιρούς*: «*Ἀλλὰ παρὰ τοῖς ἄλλοις Εὐρωπαϊκοῖς Ἔθνεσιν ὑπάρχουσι τοῦλάχιστον στοιχεῖα ἐμπαθῶν ἀνταγωνισμῶν μεταξὺ τῶν διαφόρων κοινωνικῶν τάξεων, παρ' ἡμῖν δὲ οὐδέν. Τὸ κεφάλαιον ἐν Ἑλλάδι καθυστερεῖ καὶ ἐλλείπει, ἢ δὲ ἐργασία ἀμείβεται ἐπαρκῶς. Ἐξ ὅλων δὲ τῶν κοινωνικῶν τάξεων ἐν Ἑλλάδι οἱ λεγόμενοι ἐργάται εὐημεροῦσιν ὑλικῶς πλειότερον*».⁶ Και όταν η οικονομικοκοινωνική ανάλυση δυσκολεύεται να πείσει ότι οι εργάτες ευημερούν σε σχέση, ας πούμε, με τους εμπόρους ή τους κτηματίες, επιστρατεύεται το περίφημο μεσογειακό κλίμα (sic!): «*Βεβαίως κανεὶς δὲν ὑφίσταται λόγος, ὅπως πιστεύση τις, ὅτι ἐν Ἑλλάδι ὑπὸ τὸν ἥριον ἡμῶν καὶ γλυκὴν οὐρανὸν καὶ ὑπὸ τὰς συνθήκας βίου, ὅστις δὲν ἐπιτρέπει καὶ δικαιολογεῖ τὸ παράπαν τόσον λυσσαλέα πάθη μεταξὺ τῶν διαφόρων τάξεων*

⁵ «*Οἱ Ἀναρχικοί*», *Σκριπ*, 6 Νοεμβρίου 1896, αρ. φύλ. 428.

⁶ «*Ἀναρχικοὶ ἐν Ἑλλάδι*», *Καιροί*, 4 Νοεμβρίου 1896, αρ. φύλ. 2837.

τῆς κοινωνίας, ὅσον εἶνε ἐκεῖνα, τὰ ὅποια μαρτυροῦσιν οἱ ἀναρχικοὶ τῆς Εὐρώπης, δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ πιστευθῆ ὅτι τὸ κακούργημα τῶν Πατρῶν εἶνε ἀπόρροια ἰδεῶν διαδεδομένων ἐν τῇ ἑλληνικῇ κοινωνίᾳ, καὶ ἀριθμουσῶν ὀπαδοὺς πολλοὺς ὅσον καὶ ἐπικινδύνους τῆς τάξεως καὶ τῆς ἡσυχίας ἐχθρούς». ⁷ Παρόμοιες απόψεις, ἀλλὰ με σκωπτικὸ ὕφος που υποκρύπτει ἐπίγνωση τῶν ταξικῶν διαφορῶν τῆς εποχῆς, ἐκφράζει καὶ ὁ Ἰωάννης Κονδυλάκης: «Ὑπὸ τὸν γαλανὸν οὐρανὸν τῆς Ἀττικῆς δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ γεννηθῶσι στιγναὶ καὶ αἰμοχαρεῖς ἰδέαι. Ἄς κοιμώμεθα ἡσυχοὶ, ἢ μᾶλλον ἄς κοιμῶνται ἡσυχοὶ ὅσοι ἔχουν λόγους ν' ἀνησυχοῦν συνεπείᾳ τοῦ ἀναρχικοῦ κρούσματος τῶν Πατρῶν, διότι φεῦ! δὲν ἔχομεν ὅλοι τὸ εὐτύχημα νὰ φοβούμεθα τοὺς Ματσάλιδες». ⁸

Δεν συμμερίζονται φυσικὰ ὅλοι τὴν αἰσιοδοξία τῶν συντηρητικῶν, ἔτσι ὁ Βάρδας Φωκάς προειδοποιεῖ ἀπὸ τις στήλες τῆς *Εστίας*: «Τὸ νὰ λέγωμεν ὅτι ὑπὸ τὸν οὐρανὸν ἡμῶν δὲν καρποφοροῦν λ.χ. σοσιαλιστικαὶ θεωρίαι, δὲν ἔχει νόημα· τὸ νὰ ἐκπληττώμεθα, διότι ἔξαφνα μᾶς παρουσιάζονται κακοῦργοι Ματσάλιδες, εἶνε μεγάλη ἀφέλεια». Ὁ συντάκτης τοῦ ἀρθροῦ θυμίζει τὴ διεισδυτικότητα τῶν ἰδεῶν, εἰδικὰ τώρα που «ζῶμεν εἰς καιροὺς καθ' οὓς καὶ ὁ τελευταῖος βαστάζος, ὅπουδῆποτε τῆς πολιτισμένης κάπως γῆς, φθάνει νὰ γνωρίζῃ ἀνάγνωσιν καὶ νὰ κατέχη δόσιν τινὰ φαντασίας» καὶ ἐπικαλεῖται τὸ «μέγα νόμο τῆς Μιμήσεως». ⁹

Τὴ μίμηση ἐπιστρατεύει, με κάπως πιο δεικτικὸ τρόπο, ἡ Γούγγια Τικόα, κατηγορώντας τοὺς ἑλληνας σοσιαλιστὲς ὡς «ἔχοντας διάθεσιν ἵνα πιθηκίσωσι μὲ τὸν δηλητηριώδη ἰὸν τῶν

⁷ *Παλιγγενεσία*, 4 Νοεμβρίου 1896, ἀρ. φύλ. 10033.

⁸ «Πάτριαι καὶ Ἀθηναί», *Καιροί*, 10 Νοεμβρίου 1896, ἀρ. φύλ. 1.

⁹ «Ἡ Δύναμις τῶν Ἰδεῶν», *Εστία*, 9 Νοεμβρίου 1896, ἀρ. φύλ. 252.

«Περίπατος τραπεζίτου
Μετὰ τὸ ἀναρχικὸν ἔγκλημα
τῶν Πατρῶν».

Πρωτοσέλιδη γελοιογραφία
ἀπὸ τῆς στήλης «Κωμικὴ
Ἑβδομάς», Σκρίπ,
10 Νοεμβρίου 1896.

κοινωνιστικῶν ἀρχῶν» και ἔτσι ξεχνοῦν ὅτι «ὁ ἐργάτης δύναται νὰ ζήσει ἀνετώτατα, ἀρκεῖ νὰ ἀποκτήσῃ τὰ μέσα ἐκεῖνα τὰ ὑποβοηθητικά», ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει στὴν Ἑυρώπη. Θυμίζει ὅτι: «Οἱ σημερινοὶ κεφαλαιοῦχοι εἰργάσθησαν· εἰργάσθησαν νυχθημερὸν καὶ ὑπεβλήθησαν εἰς μυρίους κόπους καὶ στενοχωρίας», τὴν ὥρα που «ἔχομεν ἐργάτας πλείστους μιλιαρδιστάς, καὶ τακτικωτέρους θαμῶνας καφενείων καὶ καφεσαντάν».¹⁰

Μέτρα υπέρ των εργατικῶν τάξεων προτείνει ὁ αρκετὰ δημοκρατικὸς Β. Γαβριηλίδης ἀπὸ τῆς στήλης τῆς Ἀκρόπολης, που κατηγορήθηκε ὅτι παρουσίαζε καὶ υπέθαλπε τῆς σοσιαλιστικῆς ιδέας. Για παράδειγμα, γράφουν οἱ Καιροί: «Ἐδόθη ἡμῖν τὸ ἐπόμενο: “Τὸ μεταφυτευθὲν εἰς Ἑλλάδα δηλητηριῶδες φυτὸν τῆς ἀναρχίας καὶ τοῦ σοσιαλισμοῦ ἀπέδωκεν ἐν Πάτραις τὸν πρῶτον καρπὸν. Ἡ ἀναρχικὴ μάχαιρα ἐβυθίσθη εἰς τὰ στήθη

¹⁰ Παλιγγενεσία, 8 Νοεμβρίου 1896, αρ. φύλ. 10037.

πλουσίων Πατρινῶν. Ὑπεύθυνος δὲν εἶναι ὁ δράσας, ἀλλ' οἱ σπείραντες τὸν σπόρον τοῦ δηλητηρίου διὰ τῶν δύο χειρῶν ἐν Ἑλλάδι· αὐτοὶ ἐφύτευσαν τὸ φυτὸν ἐν Ἑλλάδι, ὥπλισαν δὲ τὸν δολοφόνον. "Ὅταν μεγαλόσχημοι ἐφημερίδες ἀνοίγουσι τὰς στήλας τῶν εἰς μελέτας ἀνοήτους περὶ σοσιαλισμοῦ καὶ ἀναρχίας, χωρὶς νὰ αἰσθάνωνται τὸ ἀπὸ τούτων κακόν, δημιουργοῦσι κεφαλὰς τεταραγμένας σοσιαλιστῶν. Δὲν ἀντέχουσιν αἱ κεφαλαὶ τῶν ἀπαιδεύτων, τῶν πτωχῶν καὶ τῶν στενοκεφάλων εἰς τὰς σοσιαλιστικὰς καὶ ἀναρχικὰς θεωρίας, αἵτινες δημοσιεύονται ἀσυνειδήτως καὶ πρὸς ἀπλήν ἀποβλέπουσαι κερδοσκοπίαν. Δὲν ὑπολογίζουσι δυστυχῶς τινὲς τῶν συναδέλφων σας τ' ἀποτελέσματα μωρῶν ἢ ἐπικινδύνων δημοσιεύσεων, ἐξαχρειοῦσι δὲ τὴν καρδίαν καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ"». ¹¹ Τὴν ἴδια ἡμέρα στὴν *Εστία*, στὴ στήλη «Ἀνεξάρτητοι Γνώμαι» καὶ με παρομοίου τίτλου ἀρθρο («Οἱ Καρποί»), ὁ ἀρθρογράφος με τὸ ψευδώνυμο Φαίαξ δείχνει τοὺς ἠθικοὺς αὐτουργούς: «Ὅτι τὸ ἔγκλημα τῶν Πατρῶν εἶνε καρπὸς τῶν εἰδεχθῶν τούτων διδασκαλιῶν πεσῶν ἐπὶ γονίμου ἐδάφους βεβαίως δὲν ἀμφιβάλλει τις σήμερον, ὡς δὲν ἀμφιβάλλει ἐπίσης ὅτι οἱ ἠθικοὶ αὐτουργοὶ τοῦ φόνου τοῦ ἀτυχοῦς οἰκογενειάρχου εἶνε οἱ ἀπαίσιοι τοῦ ἐγκλήματος διδάσκαλοι, καὶ ἔνοχοι ἐξ ἀμελείας φόνου οἱ τὰ πρῶτα αὐτῶν βήματα μετὰ τόσης ἐλαφρότητος ὑποστηρίξαντες». ¹²

Παρ' ὅλα αὐτά, δεχόμενος ὅτι ὑπάρχει καὶ στὴν Ελλάδα

¹¹ «Πρῶτος Καρπός», *Καιροί*, 7 Νοεμβρίου 1896, ἀρ. φύλ. 2840.

¹² «Οἱ Καρποί», *Εστία*, 7 Νοεμβρίου 1896, ἀρ. φύλ. 250. Καθὼς ὁ Γαβριηλίδης υποστηρίζει: «καὶ ἰδοὺ ἡμεῖς τίποτε τὸ ὀλιγώτερον σταντουργοὶ τοῦ ἐγκλήματος! Τινὲς τῶν συναδέλφων ἔχουν αὐτὴν τὴν καλωσύνην ν' ἀποδίδουν ὅλα τὰ δυστηχήματα τὰ λυμαινόμενα τὸν τόπον τοῦτον εἰς τὴν "Ἀκρόπολιν"!», στὸ ἀρθρο «Σοσιαλισμὸς καὶ Ἀναρχία», *Ἀκρόπολις*, 6 Νοεμβρίου 1896, ἀρ. φύλ. 5265.

εργατικό ζήτημα, ο Γαβριηλίδης γράφει: «Δὲν θέλουν νὰ πιστεύσουν, ὅτι αἱ ἐργατ. τάξεις πάσχουν ἐν Ἑλλάδι στερούμεναι πάσης κυβερνητικῆς προστασίας. Καὶ αὐταὶ αἱ γεωργικαὶ τάξεις ἡμῶν καὶ αἱ ἐργατικαὶ τάξεις εἶνε αἱ εὐτυχέστεραι τῶν ἐπὶ τῆς ὑψηλίου! Ἴδου ἡ πλάνη, ἡ ἐξ ἀγνοίας τῶν πραγμάτων. Τί ἔγεινεν ἐν Ἑλλάδι ὑπὲρ τῶν ἐργατικῶν καὶ γεωργικῶν τάξεων; Ποῦ εἶνε αἱ γεωργικαὶ τράπεζαι; Ἐνθυμούμεθα ὡς παντοτινὸν καὶ ὄχι πρόσφατον τὸ ἐκ τῶν σταφιδοφόρων ἐπαρχιῶν βογγητὸ τοῦ λαοῦ κατὰ τῆς τοκογλυφίας. (...) Ποῦ εἶνε τὰ λαϊκὰ ταμειυτήρια; Πότε ἐπενέβη ἡ Πολιτεία ὡς εἶχε δικαίωμα εἰς τὰς μεταξὺ τῶν ἐργατῶν καὶ ἐργοστασιαρχῶν σχέσεις; (...) Εἰς ἄλλας χώρας προσηγμένας ἐν τῷ πολιτισμῷ τοιαῦτα ζητήματα εἶνε πρὸ πολλοῦ λελυμένα».¹³

Και αν σε ζητήματα «κοινωνιολογικής» ανάλυσης, ὅπως αν υπάρχει κοινωνικό ζήτημα ἢ ὄχι, ποια η οικονομική κατάσταση του εργάτη, αν και ποια μέτρα πρέπει να ληφθούν κ.λπ., οι απόψεις δίστανται ανάλογα με τις διαφορετικές ιδεολογικές θέσεις, η ομοθυμία αποκαθίσταται γύρω από το ποια επιστήμη πρέπει να επιστρατευθεί για να ερμηνευθεί η παράξενη ιδεολογική ταυτότητα του δράστη. Όλοι συμφωνούν σε αυτό: η ιατρική! Σε πλήρη σύμπλευση με την ιατροποιημένη εγκληματολογία της εποχής, η αναρχική ιδεολογία θεωρείται αποτέλεσμα ψυχοδιανοητικών παθολογιῶν, αντικατοπτριζομένων μάλιστα στα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του δράστη.

Στην Ακρόπολη, ενάμιση χρόνο μετά, δημοσιεύεται ανακοίνωση του ολλανδού καθηγητή του Ποινικού Δικαίου G. A. Van Hamel στο Δ' Διεθνές Συνέδριο Εγκληματολογικής Ανθρωπολογίας στη Γενεύη. Στο εκτενέστατο κείμενο, που δημοσιεύ-

¹³ «Σοσιαλισμός και Άναρχία», Ακρόπολις, 6 Νοεμβρίου 1896, αρ. φύλ. 5265.

εται σε τρεις συνέχειες, παρουσιάζονται οι επικρατούσες θεωρίες της εγκληματολογίας για το αναρχικό έγκλημα, προεξάρχουσας φυσικά εκείνης του Λομπρόζο. Εκεί διαβάζουμε: «*Ὁ Λομπρόζο ἀπέδειξεν, ὅτι παρὰ πολλοῖς μεταξὺ τῶν ἀναρχικῶν ἐπανευρίσκονται οἱ χαρακτηριστικοὶ τύποι τοῦ ἐκ γενετῆς ἐγκληματίου, τόσον οἱ φυσικοί, ὅσον καὶ οἱ ψυχικοί. (...) Εἶνε πρόδηλον ὁμοίως, ὅτι ὁ ἀναρχικὸς φανατισμὸς καταλαμβάνει εὐχερῶς τὰ πνεύματα ἐκεῖνα, ὅσα τεκμηριοῦσι παθολογικὴν τινα κατάστασιν, νευροπάθειαν ἢ καὶ διανοητικὴν τινα νόσον. (...) Ἡ ἱστορία τῶν βασιλεοκτόνων πρόκειται εἰς ἀπόδειξιν τοῦ στενοῦ δεσμοῦ, ὅστις συνδέει ἐγκλημα, ὡς τὸ αὐτῶν, πρὸς τὸν ὑστερισμὸν, τὴν ἐπιληψίαν καὶ πρὸς αὐτὴν τὴν παραφροσύνην*».¹⁴

Ενδεικτικά, ακόμη και ο μετριοπαθής Γαβριηλίδης χαρα-

¹⁴ «*Ὁ Ἄγων κατὰ τῆς Ἀναρχίας*», *Ακρόπολις*, 19, 22 & 24 Μαρτίου 1898, αρ. φύλ. 5757, 5760, 5762. Στο ίδιο άρθρο περιγράφεται συνοπτικά η αναρχική θεωρία κάτω από χαρακτηριστικούς υπότιτλους «*Καὶ ὁμως εἶνε Θεωρία!*», «*Τί εἶνε Ἀναρχία;*», καθώς και τα μέτρα αντιμετώπισης του διεθνούς αναρχικού «εγκλήματος» με υπότιτλους «*Ὁ Κολασμὸς τῶν Ἐμπαθῶν Ἀναρχικῶν*», «*Ἡ Αὐστηρότης τῶν Ποινῶν*», «*Ἡ Ποινὴ τοῦ Θανάτου*». Σε άλλο άρθρο, αναδημοσίευση από τη λονδρέζικη εφημερίδα *Σημαία*, με αφορμὴ τη δολοφονία του Κάνοβα η ίδια εφημερίδα ενώ παρατηρεῖ ὅτι: «*Ἡ προμελέτη, ἡ ψυχραιμία ὑπομονή, μεθ' ἧς τὸ σχέδιον ἀνεπτύσσετο, πρὸς τὴν τραγικὴν λύσιν, ἀποκλείει τὴν ιδέαν τῆς φρενοβλαβίας*», παρακάτω η ψυχραιμία χάνεται καθὼς: «*ἡ ἀντικοινωνικὴ προπαγάνδα ἐλκύει πρὸς ἐαυτὴν φύσεις ἐμποτισμένας ἤδη μὲ τὴν ἐγκληματικὴν βαφήν. Εἰς πολιτικὴν δολοφονίαν δὲν ἐξοκέλλον ἄνθρωποι χωρὶς νὰ ἔχουν φαντασιοπληξίαν διὰ τὴν χύσιν αἵματος. Θ' ἀποδειχθῇ ἴσως ὅτι ὁ Γόλλι, καθὼς ὁ Καζέριος εἶνε ἑλλιπὴς τῶν ιδιοτήτων ὅσαι καθιστοῦν ἱκανὰ τὰ πρόσωπα τοῦ κανονικοῦ τύπου νὰ διάγουν ἐντιμον, ἡσυχον καὶ χρήσιμον ζωὴν*»· στο άρθρο «*Ἡ Δολοφονία τοῦ Κάνοβα - Ψυχολογία Ἀναρχικοῦ Δολοφόνου*», *Ακρόπολις*, 6 Αυγούστου 1897, αρ. φύλ. 5536. Βλ. ἐπίσης Τσέζαρε Λομπρόζο: *Οἱ Ἀναρχικοί*, ὁ.π. καὶ Τσέζαρε Λομπρόζο: *Εγκληματίας Ἄνθρωπος*, Κάκτος, Αθήνα, 2002.

κτηρίζει τον Μάτσαλη ως εξής: «ὁ ἐκ γενετῆς κακοῦργος Μάτσαλης (ἢ ἀτελής καὶ ἐκ τοῦ προχείρου ἐξέτασις εἰς ἣν τὸν ὑπέβαλεν ὁ ἐν Πάτραις ἰατρός καὶ αἱ ὁμολογίαι τοῦ ἰδίου ἀρκοῦν διὰ τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦτον) (...) ὅστις ἠθέλησε νὰ καλύψῃ τὴν ἀνάγκην τοῦ αἵματος διὰ τῆς ἀναρχίας (...) εἶνε ὁ αἰώνιος, ὁ ἐκ γενετῆς κακοῦργος ὁ δρωὼν κατ' ἀνάγκην καὶ κατ' ἔνστικτον. Μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι τὸ ἔγκλημά του ἐρρόθμισεν ἐπάνω εἰς τὸ ἀναρχικὸν μοντέλο». ¹⁵ Παράλληλα σε ἄρθρο του το Σκριπ γράφει: «Ἡ ἀναρχία, ἡ νεωτάτη αὐτῆ ἐκδήλωσις τῆς ἐγκεφαλικῆς διαταράξεως, ἡ ὀφειλομένη εἰς τὴν ἀποκλειστικὴν ἐπίδρασιν τοῦ προϊόντος ἐκφυλισμοῦ τοῦ αἰῶνος, ἦλθε νὰ κατακτήσῃ καὶ τὸ ἰδικόν μας ἔδαφος» ¹⁶ καὶ χαρακτηρίζει το δράστη σαν παράφρονα ἀναρχικό. Παρομοίως οἱ Καιροὶ σημειώνουν: «Ὁ δῆθεν σοσιαλισμὸς παρ' ἡμῖν πηγάζει ἐπομένως ἀπὸ γελοίας μιμήσεως τῶν ἀλλοτρίων, ὁ δὲ ἀναρχικὸς ὑπὸ δῆθεν φρόνητος, ὁ διαπράττων φονικὰ κακουργήματα εἶναι μανιακὸς καὶ πρέπει ἐξοντωθῆ ὡς τὸ θηρίον τὸ ἄγριον». ¹⁷

Ἡ διανοητικὴ καὶ ψυχολογικὴ κατάστασις τοῦ Μάτσαλη δὲν μπορεῖ παρά νὰ εκφράζεται καὶ στα χαρακτηριστικὰ του προσώπου του καὶ τα περισσότερα ρεπορτάζ προχωροῦν σε λομπροζικὲς περιγραφές τοῦ δράστη. Οἱ Καιροὶ περιγράφουν τὸν Μάτσαλη ως εξής: «Εἶναι ἀναστήματος μᾶλλον βραχέος, εὐσαρκος, ροδαλός, εὐθυτενής, μὲ κόμμωσιν ἐρυθρᾶν ὄχι ξανθὴν καὶ που λευκάζουσιν μὲ κεφαλὴν χονδρὴν καὶ παράδοξον, ἔχουσιν τὰς παρειὰς παχείας, χονδρὰ τὰ μῆλα καὶ μακρὰν καὶ αἰχμηρὰν τὴν ρῖνα, ὁμοιάζουσιν, δύναται τις εἰπεῖν, πρὸς τρίγωνον ἀμβλυ-

¹⁵ «Σοσιαλισμὸς καὶ Ἀναρχία», *Ακρόπολις*, 6 Νοεμβρίου 1896, αρ. φύλ. 5265.

¹⁶ «Οἱ Ἀναρχικοί», *Σκριπ*, 6 Νοεμβρίου 1896, αρ. φύλ. 428.

¹⁷ «Ἀναρχικοὶ ἐν Ἑλλάδι», *Καιροί*, 4 Νοεμβρίου 1896, αρ. φύλ. 2837.

γώνιον, μὲ ἓνα ἰσχυρὸν ρόζον ἀντὶ γωνίας εἰς τὸ μέσον. Ἐκεῖνο ὅμως, ὅπερ πρὸ παντὸς ἐφελκύνει σύντονον τὴν προσοχὴν τοῦ παρατηρητοῦ καὶ ἀποκαλύπτει ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἀναμφισβητήτους ἐνδείξεις ἐγκληματικῆς φύσεως, εἶναι οἱ ὀφθαλμοὶ καὶ τὸ μέτωπον, παρὰ τὸ σύνολον τῶν γραμμῶν. Τὸ μέτωπον φαίνεται μὲν εὐρύ, διότι συνδέεται πρὸς φαλάκραν, εἶναι ὅμως στενὸν ἐξ ἄλλου, τόσον δὲ ἀποτόμως καὶ τραχέως καταλήγει εἰς τὰς ἀγριότριχας καὶ δασείας ὄφρεϊς, καὶ σκιάζει τὸ πρόσωπον ὥστε ὁμοῦ μὲ τοὺς δύο βαθέως καστανοὺς καὶ μικροὺς ὀφθαλμούς, τοὺς θολωμένους καὶ χωμένους εἰς τὸ βάθος δύο κογχῶν, παριστᾶ, ἂν τις προσεκτικῶς θελήσῃ νὰ ἐμβαθύνῃ ἐπὶ τῆς φυσιγνωμίας, ὅτι προστυχώτερον ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, βιαιότερον ἐν τῇ ἀποφάσει, κακουργότερον ἐν τῇ ψυχῇ».¹⁸ Ἐνῶ ἡ Ἀκρόπολις, περιγράφοντας τὴ μεταφορὰ τοῦ στις φυλακῆς Ἀκροπόλεως, σημειώνει: «Ἄκόμη δὲν παρουσιάζει δείγματα μεταμελείας, ἢ στιγμὴν θεᾶ τοῦ μπουδρουμίου τοῦ ἐνέπνευσε κάποιαν στενοχωρίαν, ἐξέφρασε κάποιαν δυσθυμίαν, καὶ τὸ ἰλαρὸν ἀπείρως ἕως ταύτην τὴν στιγμὴν πρόσωπόν του ἐρρυτιδώθη ὀλίγον ἐκ λύπης. Πρὸς στιγμὴν μόνον ὅμως περιῆλθεν εἰς τὴν θέσιν αὐτήν, ἔπειτα ὀλίγον ἐφραιδρύνθη πάλιν, καὶ ἐξέλαμψαν ἐκ τῶν ὀφθαλμῶν του τὰ ἀπαίσια ἔνστικτα τῆς μαύρης ψυχῆς του!».¹⁹

Παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν λείπει καὶ ὁ ἀντίλογος, σε ἄρθρο μάλιστα τῆς ἰδίας εφημερίδας: «Ὁ Δημήτριος Μάτσαλης εἶνε ἐχεφρονέστατος. Ἀπατῶνται δὲ οἱ νομίζοντες ὅτι ἐξετέλεσε τὸ ἐγκλήμα του διατελῶν ὑπὸ φρενοβλάβειαν. Αἱ λέξεις του, οἱ συλλογισμοὶ του, αἱ ἀπαντήσεις του ἔχουσι τοιαύτην συναρμογήν,

¹⁸ «Οἱ Ἀναρχικοὶ ἐν Πάτραις - Ὁ Νέος Ραβασῶλ - Τὸ Διπλοῦν Ἐγκλημα», *Καιροί*, 5 Νοεμβρίου 1896, αρ. φύλ. 2838.

¹⁹ «Τὸ Αἱματηρὸν Δράμα τῶν Πατρῶν», *Ἀκρόπολις*, 7 Νοεμβρίου 1896, αρ. φύλ. 5266.

ὥστε ματαίως ἤθελέ τις ζητήσῃ τὸν παράφρονα ὑπὸ τὸν ἐγκληματίαν. Ἐὰν εἶνε ἀληθὲς ὅτι ὑπάρχουσιν ἐγκληματίαι τῶν ὀποιῶν τὴν κατοχὴν διεκδικοῦσι δύο ὅπως ὁ δικαστὴς καὶ ὁ ἰατρός, ὁ Δημήτρ. Μάτσαλης, ὑπεκφεύγει τῆς δικαιοδοσίας τοῦ δευτέρου. (...) Διότι ὁ Μάτσαλης εἶνε ἀναρχικός· τὸ λέγει ὁ ἴδιος· λέγει μάλιστα ὅτι ἀνέγνωσε καὶ συγγράμματα ἀναρχικὰ καὶ ὅτι πρὸ καιροῦ ἐμελέταγε ἐκδίκησιν ἐναντίον τοῦ καταπιεστικοῦ κεφαλαίου». ²⁰

Ἡ ομοθυμία ἐδῶ διαρρηγνύεται, πράγμα φυσικό, εφόσον σύμφωνα με τὴ λογικὴ του συντάκτη τοῦ τελευταίου ἀρθροῦ, ἡ ιδεολογικοποίηση τῆς πράξης οδηγεῖ μοιραία στο ἀπλό συμπέρασμα: οἱ κοινωνιστικὲς ιδέες που ἀπειλοῦν τὴν τάξην στὴν Ἑυρώπη πέρασαν καὶ στὴν Ελλάδα. Οἱ προσπάθειες ὅσων επιχειροῦν νὰ πείσουν γιὰ τὸ ἀντίθετο εἶναι μάλλον μάταιες, ²¹ καθὼς οἱ μαρτυρίες εἶναι πλέον πολλές: «Ἐνταῦθα ὑπάρχει σοσιαλιστικὸς σύλλογος, ὁ ὁποῖος οὐδὲν ἄλλο πράττει ἢ νὰ ἐξάπτῃ τὰ πνεύματα καὶ ἄλλων ὀπαδῶν καὶ νὰ μορφώῃ Ματζάληδες». ²² «ἐν Πάτραις δὲ τὸ πρῶτον εὔρεν ἔδαφος καὶ ὁ σοσιαλισμὸς πρὸ τοῦ 1880 ἀκόμη». ²³ «ἡ ἀφιξίς τῆς [τῆς ἀναρχίας] δὲν χρονολογεῖται βέβαια ἀπὸ τοῦ τρομεροῦ ἐγκλήματος τῶν Πατρῶν. Πολὺ πρωτότερα ἀραιὰ κρούσματα προσηλυτισμοῦ εἰς τὰς νεωτέρας

²⁰ «Τὸ Αἵματηρὸν Δράμα τῶν Πατρῶν», *Ἀκρόπολις*, 6 Νοεμβρίου 1896, ἀρ. φύλ. 5265.

²¹ «Στοιχεῖα ἐν Ἑλλάδι δὲν ὑπάρχουσιν ὑποθάλλοντα τὴν ἀναρχίαν καὶ τὸν σοσιαλισμὸν, τὸν μὴ ἔχοντα λόγον ὑπάρξεως», στο ἀρθρο «Ἀναρχικοὶ ἐν Ἑλλάδι», *Καιροί*, 4 Νοεμβρίου 1896, ἀρ. φύλ. 2837 καὶ «δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ πιστευθῇ, ὅτι τὸ κακούργημα τῶν Πατρῶν εἶνε ἀπόρροια ἰδεῶν διαδεδομένων ἐν τῇ ἑλληνικῇ κοινωνίᾳ», *Παλιγγενεσία*, 4 Νοεμβρίου 1896.

²² *Παλιγγενεσία*, 8 Νοεμβρίου 1896, ἀρ. φύλ. 10037.

²³ «Πάτραι καὶ Ἀθῆναι», *Ἐμπρός*, 10 Νοεμβρίου 1896, ἀρ. φύλ. 1.

δηθεν ιδέας εἶχον σημειώσει τὴν ἐμφάνισίν της».²⁴ και πιο δραματικά «ἂν ἡ πατρίς μας περιστοιχίζεται ὑπὸ πολλῶν κινδύνων καὶ ἀπειλεῖται ὑπὸ παντοίων ἐχθρῶν, ὁ μικρότερος κίνδυνος δὲν εἶναι ἡ Ἄναρχία καὶ οἱ μικρότεροι ἐχθροὶ τῆς πατρίδος δὲν εἶνε οἱ ὅμοιοι τοῦ ἀθλίου δολοφόνου τῶν Πατρῶν».²⁵

Ο κίνδυνος διαγνώσθηκε, οι ὅποιες διαφωνίες σχετικά με τη σοβαρότητά του δεν αναιρούν την αναγκαιότητα της λήψης κατασταλτικῶν μέτρων, κάτι στο οποίο εἶναι ἐπίσης ὅλοι σύμφωνοι. Φυσικά κατασταλτικά μέτρα και διώξεις είχαν εφαρμοσθεῖ και στο παρελθόν, για παράδειγμα η δίωξη ἐναντίον της ομάδας Δημοκρατικός Σύνδεσμος του Λαοῦ που ἐξέδωσε την προδρομική *Ελληνική Δημοκρατία* (1886) και η καταστολή που ἀκολούθησε τον ἐπιτυχή εορτασμό της Πρωτομαγιάς του 1894.²⁶

Η δολοφονία και ο τραυματισμός ὅμως των δύο πλούσιων Πατρινῶν ἦταν κάτι πρωτόγνωρο, το πρώτο χυμένο αἷμα, συνεπώς η κατάσταση ἦταν κατὰ πολύ σοβαρότερη.²⁷ Είδαμε ὅτι την ἐπομένη της δολοφονίας οι ἀρχές ξεκίνησαν μια σειρά

²⁴ «Οἱ Ἄναρχικοί», *Σκριπ*, 6 Νοεμβρίου 1896, ἀρ. φύλ. 428.

²⁵ «Δελτίον», *Εστία*, 4 Νοεμβρίου 1896, ἀρ. φύλ. 247.

²⁶ Για το Δημοκρατικό Σύνδεσμο βλ. Π. Νούτσος, ὅ.π., σελ. 52-58 & 85-111, Γ. Κορδάτος, ὅ.π., σελ. 44-54. Για την Πρωτομαγιά του 1894 βλ. Μ. Δημητρίου: *Το Ελληνικό...*, ὅ.π., σελ. 147-155 και Δημήτρης Λιβιεράτος: *Η Εργατική Πρωτομαγιά στην Ελλάδα (1890-1999)*, Προσκήνιο, Αθήνα, 1999, σελ. 27-29.

²⁷ Το κύμα των αναρχικῶν ἐπιθέσεων της δεκαετίας του 1890 ὠθήσε στη διακρατική συνεργασία τις ευρωπαϊκές αστυνομίες, ἴσως η πρώτη φορά που ἐπιχειρήθηκε κάτι τέτοιο. Σε αυτή την προσπάθεια συμμετείχαν και οι ἐλληνικές διωκτικές ἀρχές. Ἐνδεικτικά για τη συνεργασία ἐλληνικῶν και ἰταλικῶν ἀρχῶν στο πνεῦμα των ἀποφάσεων του ἀντι-αναρχικού συνεδρίου της Ρώμης το 1899, βλ. «Οἱ Ἄναρχικοὶ ἐν Ἑλλάδι - Αἱ Ἀποφάσεις τοῦ Συνεδρίου τῆς

ανακρίσεων και διώξεων στην Πάτρα και αλλού εναντίον αναρχικών, σοσιαλιστών ακόμα και των χριστιανοκοινωνιστών. Μάταια κάποιοι προσπάθησαν να ξεχωρίσουν μεταξύ σοσιαλισμού, ειρηνικού και μεταρρυθμιστικού, και φονικής αναρχίας. Είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Γαβριηλίδης και η αγωνιώδης του προσπάθεια να πείσει για το χάσμα μεταξύ σοσιαλισμού και αναρχίας: «*ἡ παρεξήγησις τῶν σοσιαλιστικῶν ἀρχῶν ἐδημιούργησε τὸν Βαγιὰν καὶ τὸν Καζέριο καὶ τὸν ἥρωα τῆς ὁδοῦ Τέρμινουσ. Δὲν ἔπεται ὅμως ἐκ τούτου, ὅτι οἱ ἐξετάζοντες τοὺς ἐγκληματικούς ἐκείνους ἀπέδωκάν ποτε ὑπαιτιότητα εἰς τοὺς φιλοσόφους καὶ εἰς τοὺς πολιτικούς ρήτορας τοῦ σοσιαλισμοῦ*». Για να προτείνει στη συνέχεια: «*κατὰ τοῦ ἐγκληματικοῦ αὐτοῦ προτύπου τῶν νεωτέρων χρόνων ὑπάρχει ἢ κατὰ νόμον ἀντίδρασις καὶ αὐτὴν ἄς θέσῃ εἰς ἐφαρμογὴν ἢ Πολιτεία δι' ἀμειλίκτου καταδιώξεως ὅλων ὅσοι ὑποστηρίζουν καὶ ἀσπάζονται τὰς ἀναρχικὰς ἰδέας, θεσπίζουσα ἐν ἀνάγκῃ καὶ εἰδικούς νόμους. Εἶδομεν δέ, ὅτι τοῦτο θαυμασίως ἐπεντεύχθη καὶ ἐν Γαλλίᾳ καὶ ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ πανταχοῦ, ὅπου κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐξεδηλώθησαν ἀναρχικὰ κρούσματα*».²⁸

Παρομοίως στους *Καιρούς* και στο άρθρο «*Ἐπὶ τὰ Πρόσω*» διαβάζουμε ότι «*ὁ γράφων τὴν ἐφημερίδα “Ἐπὶ τὰ Πρόσω” δὲν μεταχειρίζεται πνεῦμα καὶ γλῶσσαν σοσιαλιστοῦ, ἀλλὰ καθαρώς ἀναρχικοῦ. Δὲν ἐννοοῦσι δυστυχῶς τὸν σοσιαλισμὸν οἱ λεγόμενοι ἐν Ἑλλάδι σοσιαλισταί*».²⁹

Οι νεωτερικές ιδέες και οι προπαγανδιστές τους θεωρού-

Ρώμης - Συνεννόησις Ὑπουργῶν», *Ακρόπολις*, 4 Αυγούστου 1899, αρ. φύλ. 6254.

²⁸ «*Σοσιαλισμὸς καὶ Ἀναρχία*», *Ακρόπολις*, 6 Νοεμβρίου 1896, αρ. φύλ. 5265.

²⁹ «*Ἐπὶ τὰ Πρόσω*», *Καιροί*, 7 Νοεμβρίου 1896, αρ. φύλ. 2840.

νται εξίσου ένοχοι: «Ή δημιουργία του [του Μάτσαλη] όφείλεται βεβαίως και εις την φύσιν, αλλά πολὺ περισσότερον όφείλεται εις τοὺς ὀλίγους ἐκείνους δῆθεν κοινωνιοφιλοσόφους, οἱ ὅποιοι ἀνεφάνησαν και εις τὴν Ἑλλάδα και χωρὶς νὰ ὑπάρχη καμμία ἀνάγκη ἐζήτησαν νὰ γεννήσουν ζητήματα κοινωνικά και νὰ ἐμφυσήσουν εις τὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ ἀρχὰς νεωτεριστικὰς. (...) Ὁ Μάτσαλης εἶνε δημιουργημά των, δημιουργημα τῆς μαρίας των».³⁰ Κάποιοι μάλιστα προχωροῦν και στην παλαιότητα, καθὼς φαίνεται, «φωτογράφηση» προσώπων: «οἱ μαθηταί, τοὺς ὁποίους ὁ ἡμερος διδάσκαλος περιέλουσε με “φῶς ἐπὶ τῶν ἔνδον” δὲν εἶνε και τόσο ἀκακα ἀρνία οὐδὲ ἀσχολοῦνται ἀποκλειστικῶς με τὴν φυτοφαγίαν». Ο «ἡμερος διδάσκαλος» εἶναι φυσικά ο Πλάτων Δρακούλης! Και παρακάτω στο ἴδιο ἀρθρο: «Ὅτι τὸ ἐγκλημα τῶν Πατρῶν εἶνε καρπὸς τῶν εἰδεχθῶν τούτων διδασκαλιῶν πεσῶν ἐπὶ γονίμου ἐδάφους βεβαίως δὲν ἀμφιβάλλει τις σήμερον, ὡς δὲν ἀμφιβάλλει ἐπίσης ὅτι ἠθικοὶ αὐτουργοὶ τοῦ φόνου τοῦ ἀτυχοῦς οἰκογενειάρχου εἶνε οἱ ἀπαίσιοι τοῦ ἐγκλήματος διδάσκαλοι».³¹ Στην Ακρόπολη μάλιστα υποστηρίζεται ὅτι ο Μάτσαλης εἶχε αποστηθίσει μεγάλα κομμάτια ἀπὸ κείμενα του Δρακούλη, προέτρεπε δε: «ἀναγνώσατε Δρακούλην και θὰ γίνετε και σεῖς ἀναρχικοί».³²

Το νέο εἶδος εγκλήματος επιβάλλει, πέρα ἀπὸ τις παραδοσιακές πρακτικές καταστολῆς, διώξεις, φυλακίσεις, απαγόρευση εντύπων κ.λπ., την υιοθέτηση καινούργιων μέτρων, που δὲν ἦταν ἀπαραίτητα για την αντιμετώπιση των κλασσικῶν εγκλημάτων. Και αὐτὸ γιατί το σημαντικό ἐδῶ εἶναι να απο-

³⁰ «Οἱ Ἀναρχικοί», Σκριπ, 6 Νοεμβρίου 1896, αρ. φύλ. 428.

³¹ «Οἱ Καρποί», Εστία, 7 Νοεμβρίου 1896, αρ. φύλ. 250.

³² «Ἀναρχικὸς εἰς τὰς Πάτρας! - Μὲ τὸ Στιλέτο!...», Ακρόπολις, 4 Νοεμβρίου 1896, αρ. φύλ. 5263.

νοηματοδοτηθεί η πράξη ή τουλάχιστον να κρυφθεί το όποιο μήνυμά της. «Εὐχόμεθα μόνον ὅπως ὁ ὑπερβάλλον δημοσιογραφικός ζῆλος μὴ ἐξωθήσῃ τοὺς συναδέλφους ἡμῶν εἰς διαφήμισιν τοῦ μυσσαροῦ ἔργου τοῦ πατρέως ἐγκληματίου κατὰ τρόπον δυνάμενον νὰ ἐξωθήσῃ εἰς μίμησιν καὶ ἄλλους ὁμοίους του φθονοῦντας τὴν διασημότητα αὐτοῦ».³³

Στους Καιρούς αναδημοσιεύεται άρθρο της ζακυνθινής εφημερίδας *Πατριώτης*, όπου ψέγονται οι διευθυντές της *Πελοποννήσου* και του *Νεολόγου*, των δύο καθημερινών εφημερίδων της Πάτρας, γιατί δημοσίευσαν περιγραφές και απόψεις του Μάτσαλη. Η λογική είναι σαφής και δηλώνεται καταληκτικά στο άρθρο: «ὁ τύπος ὄχι μόνον δὲν ἔπρεπε νὰ ζητήσῃ νὰ λάβῃ συνέντευξι μὲ τέτοιο ὑποκείμενο ὄχι μόνον δὲν ἔπρεπε νὰ ἀναφέρῃ οὔτε καὶ τὸ ὄνομά του παρὰ νὰ γράψῃ ξερὰ ξερὰ ἕνας βρωμερὸς δολοφόνος, ἀλλὰ ἐχρεωστοῦσε νὰ κατακρίνῃ πικρὰ καὶ τὴν Ἀρχὴν ποὺ ἐδιάταξε ἢ ἔδωκε τὴν ἄδειαν νὰ φωτογραφήσῃν τέτοιο τέρας».³⁴ Παρόμοιες παρατηρήσεις κάνει και η *Πρωία*, στην οποία αναλαμβάνει να απαντήσει η *Εστία*, μοιράζοντας τις ευθύνες των δημοσιογράφων με την κυβέρνηση, για να καταλήξει: «Ὡστε ἐπιρρίπτονται μονομερῶς αἱ εὐθύναι κατὰ τοῦ τύπου, ἐνῶ ἡ Κυβέρνησις μετέχει τούτων». Σύμφωνα με την *Εστία*, οι αρχές ὀφείλαν να αποτρέψουν την έκδοση των αναρχικών εφημερίδων και να έχουν σε μόνιμη επιτήρηση τα επικίνδυνα σοσιαλιστικά στοιχεία, ενώ η αδράνειά τους θα διορθωθεί στο μέλλον μόνο με τη θέσπιση νομοθετικών μέτρων. «Αἱ Ἀρχαὶ ἠδύναντο ἀμέσως νὰ ἐγκλείσωσι καὶ ἀπομονώσωσι τὸν δολοφόνον, νὰ μὴ ἐπιτρέψωσι δὲ οὔτε εἰς τοὺς δημοσιογράφους τὰς ἐπανειλημμένας συνεντεύξεις μετ' αὐτοῦ, οὔτε

³³ «Δελτίον», *Εστία*, 4 Νοεμβρίου 1896, αρ. φύλ. 247.

³⁴ «Μία Παρατήρησις», *Καιροί*, 14 Νοεμβρίου 1896, αρ. φύλ. 2847.

εἰς τοὺς ἐρασιτέχνας φωτογράφους τὴν ἀποτύπωσιν τῆς μορφῆς του. Καὶ ἂν οἱ ἐπιτόπιοι Ἄρχαι δὲν ἐσυλλογίσθησαν τοῦτο, ἡ Κυβέρνησις ἠδύνατο ἀμέσως ἅμα λαβοῦσα γνώσιν τοῦ συμβάντος νὰ ἐπιτάξῃ τὴν ἀπομόνωσιν τοῦ κακούργου. Ἄν ἐγένετο τοῦτο τὸ ἀπλούστατον, οὔτε αἱ ἀναρχικαὶ θεωρίαι τοῦ μυσσαροῦ φονέως θὰ διεφημίζαντο, οὔτε ἡ ἀθλία μορφή αὐτοῦ θὰ ἀπηθανατίζετο διὰ τῆς τσιγκογραφίας».³⁵

Στον ἀπόηχο τῆς ἐπίθεσης στὴν Πάτρα, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀνάλογων περιστατικῶν στὴν Ευρώπη, ἡ Ακρόπολις δημοσιεύει ἓνα ἀρθρο, που εἶδαμε καὶ παραπάνω, γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἀναρχικῶν ἐγκλημάτων, ὅπου συζητοῦνται καὶ τὰ ἀναγκαῖα προληπτικὰ καὶ κατασταλτικὰ μέτρα. Δύο σημεῖα εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέροντα, κυρίως λόγῳ τῆς ἀναπάντεχης ἐπικαιρότητάς τους. Τὸ πρῶτο ἀφορᾷ στὴν ποινικοποίηση τῶν προπαρασκευαστικῶν, ἀλλὰ κυρίως τῶν προτρεπτικῶν πράξεων, χωρὶς νὰ θιχτοῦν, ὅπως τονίζεται, τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα καὶ ἡ ἐλευθερία τῆς ἐκφρασης ἰδεῶν καὶ τὸ δεύτερο στὴν προσπάθεια νὰ ἐνταχθοῦν οἱ ἀναρχικὲς ἀπόπειρες στὰ ἐγκλήματα τοῦ κοινῆς ποινικοῦ δικαίου.³⁶

³⁵ «Δελτίον», *Ἐστία*, 5 Νοεμβρίου 1896, ἀρ. φύλ. 248.

³⁶ «Ἄγὼν κατὰ τῆς Ἀναρχίας», *Ακρόπολις*, 19, 22 & 24 Μαρτίου 1898, ἀρ. φύλ. 5757, 5760, 5762. Στὴν ἴδια ἐφημερίδα καὶ λίγο μετὰ τὴν ἀπόπειρα ἐναντίον τοῦ βασιλιά Γεωργίου τοῦ Α΄, δημοσιεύεται ἡ ἀγόρευση στὸν Ἄρειο Πάγο τοῦ ἐισαγγελέα Τσιβανόπουλου γιὰ τὰ πολιτικὰ ἐγκλήματα καὶ τὸ ἀρμόδιο δικαστήριον γιὰ τὴν ἐκδίκασίν τους, βλ. «Τὰ Πολιτικὰ Ἐγκλήματα - Ποῖον τὸ Ἀρμόδιον Δικαστήριον - Δίκη ἐν τῷ Ἀρείῳ Πάγῳ - Ἡ Γνώμη τοῦ κ. Τσιβανοπούλου», *Ακρόπολις*, 3 Μαρτίου 1898, ἀρ. φύλ. 5741.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ
«...καὶ τὸν ἄλλον Πόδα
εἰς τὸν Αἰῶνα τοῦ Κάρλ Μάρξ»

«Ὠραῖα, ἀλλὰ εἰρηνικότερα, διατὶ μᾶς χώνουν μέσα»¹

Ἄλλο σοσιαλισμός, ἄλλο αναρχία, διακήρυττε ο Γαβριηλίδης ἀπὸ τις στήλες τῆς *Ακρόπολης* καὶ ο Φανός διατράνωνε ὅτι «δὲν ζητοῦμεν τὴν ἀνατροπὴν διὰ τῆς πυρίτιδος καὶ τῆς δυναμίτιδος, ἀλλὰ διὰ λογικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν ἐπιχειρημάτων».² Ταυτόχρονα οἱ συντηρητικὲς εφημερίδες καταδίκαιζαν σαν φονικὲς δοξασίες κάθε νεωτερικὴ καὶ κοινωνιστικὴ ἰδέα. Αποστάσεις ἀπὸ τὴν πράξη τοῦ Μάτσαλη κρατάνε ἐπίσης καὶ οἱ Ἕλληνες σοσιαλιστές.

Ὁ Δημήτριος Ζαφειριάδης, κατηγορούμενος ὡς συνεργός του, ἀρνείται τὴν κατηγορία «ἰσχυρίζομενος ὅτι μόνον σοσιαλιστῆς εἶναι οὐχὶ δὲ καὶ ἀναρχικός»³ καὶ ο Βασίλειος Δουδούμης, ἓνα ἀπὸ τα ηγετικὰ στελέχη τῆς Σοσιαλιστικῆς Αδελφότη-

¹ Προτροπὴ τῆς σύνταξης τῆς *Σοσιαλιστικῆς Εφημερίδος* πρὸς τοὺς πυργιώτες ἀναρχικοὺς Β. Θεοδωρίδη καὶ Δ. Ἀρνέλλο. Βλ. «Τὰ ἐν Πύργῳ. Ὁ Λαὸς ὑπὲρ τῶν Σοσιαλιστῶν», *Σοσιαλιστικὴ Εφημερίς*, 1-15 Σεπτεμβρίου 1894, ἀρ. φύλ. 36. Βλ. καὶ Π. Νούτσος, ὅ.π., σελ. 88.

² Ὅπως παρατίθεται στο Νίκος Ε. Πολίτης: *Χρονικὸ τοῦ Πατραϊκοῦ Τύπου 1840-1940*, Πάτρα, 1984, σελ. 83.

³ «Σύλληψις Ἀναρχικοῦ», *Καιροί*, 7 Νοεμβρίου 1896, ἀρ. φύλ. 2840. Πιο ἐπιθετικὰ ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα ο *Εργάτης-Γεωργός* τοῦ Βόλου σημειώνει: «ὁ σοσιαλισμὸς ὑπῆρξεν ὁ μεγαλύτερος ἐχθρὸς τοῦ ἀναρχισμοῦ, ἀγωνισθεὶς ἀποτελεσματικῶς κατ' αὐτοῦ», 13 Αὐγούστου 1911, βλ. Νίτσα Κολιού: *Οἱ Ρίζες τοῦ*

τας, «ὁ μᾶλλον ἀνεπτυγμένος ἐκ τῶν ἐνταῦθα σοσιαλιστῶν»), λέει στην εφημερίδα *Ακρόπολη* για τον Μάτσαλη: «Δὲν ἠδυνήθη οὔτε πόρρωθεν νὰ ἐννοήσῃ τὰς ἀρχὰς τοῦ σοσιαλισμοῦ. Ἦρχετο εἰς τὰς συνεδριάσεις καὶ τὰς ἀρχὰς ἀλλ' οὐδέποτε ἠθέλησε νὰ πεισθῇ εἰς τὰς διδασκαλίας μας. Ἦτο βιαίου χαρακτῆρος, βαναύσου, χυδαίου. Ἀπεδοκίμαζε ἀπροκαλύπτως τὸν τρόπον τῆς κατισχύσεως τῶν ἰδεῶν τοῦ σοσιαλισμοῦ. Καὶ καθίστατο συχνὰ σκάνδαλον. Ἐσκέφθημεν νὰ τὸν ἀποξενώσωμεν τοῦ σωματείου μας, καὶ ἐπροσπαθήσαμεν νὰ εὗρωμεν τὸν τρόπον, ὅποτε μόνος μίαν ἐποχὴν ἀποσπᾶται τῆς ἀδελφότητος καὶ κηρύσσεται ὑπὲρ τῶν ἀναρχικῶν. Καὶ ἔκτοτε ἔλεγεν ὅτι θὰ σκοτώσῃ, ὅτι θὰ καταστρέψῃ, ἀλλ' ἐπειδὴ δὲν ἐφαίνετο ἄνθρωπος τῶν ἀποφάσεων τὸν ἐθεωροῦμεν ὡς λογὰν καὶ τίποτε ἄλλο». ⁴ Ἄλλος σοσιαλιστής αναφέρει ὅτι ἡ Ἀδελφότητα «ἐχωρίσθη εἰς δύο εἰς τοὺς ἀσπαζομένους τὴν διὰ τῆς πειθοῦς ἐπιβολὴν τῶν ἰδεῶν των καὶ εἰς τοὺς προτιμῶντας τὸ ἔγκλημα καὶ τὸν τρόπον». ⁵

Οἱ σοσιαλιστές του Πύργου καταδίκασαν τὴν πράξιν του Μάτσαλη, καθὼς αὐτοί, αποστρεφόμενοι τὸ αἷμα, ζητοῦν τὴν ευμάρεια των εργατῶν με εἰρηνικά μέσα καὶ τὸ ἴδιο πράττουν καὶ οἱ σύντροφοί τους στὴν Ἀθήνα. ⁶

Τὸ Σκριπ, θέλοντας νὰ μάθει καὶ νὰ μεταφέρει στους ανα-

Εργατικὸ Κινήματος καὶ ὁ «Εργάτης» του Βόλου, Οδυσσεάς, Ἀθήνα, 1988, σελ. 234.

⁴ «Τὸ Αἱματηρὸν Δράμα τῶν Πατρῶν», *Ακρόπολις*, 7 Νοεμβρίου 1896, αρ. φύλ. 5266.

⁵ «Οἱ Ἀναρχικοὶ ἐν Πάτραις - Ὁ Νέος Ραβασὼλ - Τὸ Διπλοῦν Ἐγκλημα», *Καιροί*, 5 Νοεμβρίου 1896, αρ. φύλ. 2838. Βέβαια στους δεύτερος κατονομάζεται καὶ ὁ Δουδούμης!

⁶ Βλ. «Οἱ Σοσιαλισταὶ τοῦ Πύργου, Ἀποδοκιμάζοντες τὸν Μάτσαλην - Ὁ Τριπόδης Ὑποψήφιος... Μάτσαλης - Ἡ Ἀστυνομία τὰ Μέτρα τῆς!», *Ακρόπολις*, 9 Νοεμβρίου 1896, αρ. φύλ. 5268.

γνώστες του «τί λέγουν οί ένταῦθα κουτσοσοσιαλισταί μας [της Αθήνας] δια τὸ ἔγκλημα τῶν Πατρῶν», επισκέπτεται το καφενείο γνωστού σοσιαλιστή. Διαβάζουμε:

«—Τί λέγει ὁ ἰδικός σας κύκλος δια τὸ ἔγκλημα τῶν Πατρῶν καὶ πῶς τὸ κρίνετε;

—Νὰ σᾶς πῶ, ἀπήντησε, ἐγὼ σήμερα μόλις τὸ ἔμαθα. Μερικοὶ δὲ σοσιαλισταί, τοὺς ὁποίους ἀπήντησα τὸ μεσημέρι, οὔτε τὸ εἶχον μάθει ἀκόμη. Ἐγὼ ἀποδοκιμάζω τὸ χθεσινὸν ἔγκλημα, ὅπως ἀποδοκιμάζω καὶ πᾶν μέσον ἐνεργείας τοιούτου εἶδους. Ὁ σοσιαλισμὸς ἐργάζεται διαφορετικὰ καὶ ἀθορύβως διὰ νὰ φέρῃ εἰς πέρας τὸν ἀγαθὸν σκοπὸν του. Τώρα βεβαίως οἱ μόνοι ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι ἠσθάνθησαν ὀλιγώτερον ἀποτροπιασμὸν διὰ τὸ ἔγκλημα, εἶνε οἱ σοσιαλισταί. Καὶ τοῦτο διότι θέλουν κᾶτι νὰ γίνεαι, κᾶτι νὰ ἀκούεται κατὰ τοῦ σημερινοῦ καθεστῶτος τῆς κοινωνίας. Αἶμα ὅμως ποτὲ δὲν θέλουν νὰ χύνεται.

—Βρὲ τί τὰ θέλεις αὐτά! ἀκούεται ἀπὸ τὰ βᾶθη τοῦ καταστήματος μία φωνή. Ἐκεῖνος δὲν ἐχτύπησε κανέναν ἄνθρωπον, ἐχτύπησε τὸ κεφάλαιον!...

—Πολὺ καλά. Ἀπήντησε κάποιος παρατυχών. Δὲν ἐσκοτώθη ὅμως τὸ κεφάλαιον, ἀλλά... ὁ ἄνθρωπος!

—Καὶ σεῖς τί γίνεσθε τώρα; Ἠρώτησα τὸν σοσιαλιστὴν. Καιρὸ ἔχετε νὰ ἀκουσθῆτε.

—Ἐ! μὰ βλέπεις κάθε ἕνας κυττάζει τὴ δουλειά του!

Ἄλλον καταστηματαρχὴν ἀπηντήσαμεν, σοσιαλιστὴν καὶ αὐτόν, τοῦ ὁποίου ἡ εὐγενὴς φυσιογνωμία ἐξεῖχε μεταξὺ ἐργατῶν καὶ ἐργατριῶν, ἐργαζομένων εἰς τὸ κατάστημά του.

—Ἀποδοκιμάζετε τὸ ἔγκλημα ἢ ὄχι;

—Τὸ ἀποδοκιμάζω βεβαιότατα. Ἐγὼ ἤμην καὶ ἐξακολουθῶ νὰ εἶμαι σοσιαλιστής, ἀλλὰ δὲν φαντάζομαι ποτὲ ὅτι διὰ τοιούτων ἀγρίων μέσων θὰ κατορθωθῇ ὁ ἰδικός μας σκοπός.

-Καὶ διὰ τὴν σύλληψιν μερικῶν σοσιαλιστῶν ἐν Πάτραις τί λέγετε;

-Ἐ μὰ αὐτὰ συμβαίνουν παντοῦ καὶ πάντοτε. Μία ἰδέα διὰ τὴν ριζοβολήσῃ θὰ ἔχῃ καὶ θύματα». ⁷

Ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν σοσιαλιστῶν ἀπέριπτε ρητὰ τέτοιου εἶδους πράξεις, καθὼς θεωρούνταν μια μάλλον ατελέσφορη καὶ εκφυλισμένη μορφή τῆς επαναστατικῆς δράσης, σε περιόδους, μάλιστα, ὅπου ἡ δυσανάλογη κρατικὴ καταστολή, ἀλλὰ καὶ οἱ ἠθικοῖδεολογικὲς πεποιθήσεις προβλημάτιζαν σε σχέση με τὴ βία. Για παράδειγμα, μια κεντρικὴ μορφή τοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος, ὁ Σταύρος Καλλέργης, θεωρεῖ ὡς ἐσχάτη λύση τῆς βίαιης επανάστασις: «Τέλος πάντων ἡμεῖς φρονοῦμεν ὅτι διὰ τῶν ἀνωτέρω καὶ ἄλλων παρομοίων «εἰρηρικῶν μέσων» θὰ φθάσωμεν εἰς ἓν καλὸν σημεῖον ἐντὸς ὀλίγων ἐτῶν εὐκολώτερον, παρὰ ἐκεῖνοι οἱ ὅποιοι φρονοῦν ὅτι διὰ βιαιῶν μέσων θὰ ἐπικρατήσωσιν αἱ ἰδέαι αὐτῶν (...). Ὄταν ὁμως βλέπωμεν ὅτι τὰ ἀνωτέρω μέσα εἶναι ἀνεπαρκῆ, τότε βεβαίως πρέπει διὰ παντὸς μέσου νὰ διαδόσωμεν, νὰ ἐπιβάλωμεν, νὰ ἐφαρμόσωμεν τὰς ἰδέας μας». ⁸

Πιο ἀρνητικὸς ὁ Μαρίνος Αντύπας, που μαζί με τὸν Καλλέργη δὲν ἦταν καθόλου ξένοι πρὸς τὴς ἀναρχικὲς ἰδέες, διευκρινίζει: «εἶμαι ἐπαναστάτης, ὑποσκάπτω τὸ ἄγριον καθεστῶς μεθ' ὄλων μου τῶν δυνάμεων, θεωρῶ τοὺς συντηρητικὸς ἀξιόους σεβασμοῦ ὡς ἄτομα, ἀξιόους θεραπείας ὡς μέλη τοῦ κοινωνικοῦ σώματος, τοὺς θεωρῶ ὄχι ἐνόχους, ἀλλὰ ἀσθενεῖς, ἔχοντας ἀνάγκην

⁷ «Τὸ Αἷματηρὸν Δράμα τῶν Πατρῶν - Τὰ Θύματα τοῦ Παράφρονος Ἀναρχικοῦ», Σκριπ, 5 Νοεμβρίου 1896, αρ. φύλ. 427.

⁸ Ἐγκόλιον Ἐργάτου, Αθήνησι, 1893, επανεκδόθηκε στὴ συλλογὴ Σταύρος Καλλέργης: Ἐγκόλιον Ἐργάτου καὶ ἄλλα Κείμενα, Κούριερ Ἐκδοτικὴ, Αθήνα, 2000, σελ. 46 καὶ στὸ Π. Νούτσος, ὁ.π., σελ. 203.

τῆς περιθάλψεως τῶν σοσιαλιστῶν καὶ ὄχι τῆς βόμβας τῶν ἀναρχικῶν, προτιμῶ τὰς ἐνέσεις ἀπὸ τὰς καυτηριάσεις, τὰς ἐγχειρήσεις καὶ τὰς ἀφαιμάξεις».⁹ Παρομοίως, ὁ Πλάτων Δρακούλης δηλώνει ὅτι: «Ἐλπίδας μεγάλας ἀπὸ τὰς βιαίας ἀνατροπὰς καὶ ἀπὸ τὰς ἀδιοργανίστους ἐπαναστάσεις δὲν ἤμποροῦμε νὰ ἔχωμε», καθὼς αὐτές μάλλον εἶναι συμπτώματα τῆς νοσοῦσης κοινωνίας, γι' αὐτὸ ὁμῶς ἐξίσου ἀναπόφευκτες. Ἔτσι αὐτὸ που πρέπει νὰ γίνῃ εἶναι («νὰ ἐτοιμασθοῦμεν οὕτως ὥστε ἡ πρώτη ἐπανάστασις ὅπου ἔλθῃ νὰ ἔλθῃ ὠργανισμένη καὶ ἐπὶ θετικῶν βάσεων».¹⁰

Το στίγμα δίνει σὲ ἀρθρο τῆς καὶ τῆς *Σοσιαλιστικῆς Ἐφημερίδας*: «Οἱ σώφρωνες καὶ ἀληθεῖς ὁπαδοὶ τοῦ ὑψηλοτάτου Σοσιαλισμοῦ ταχέως, εἴμεθα βέβαιοι, θὰ μᾶς ἐννοήσωσι καὶ βοηθήσωσι κατὰ τὰς δυνάμεις των. Εὐχόμεθα νὰ μὴ ἀνακοπῇ ἡ πορεία ἡμῶν ἐνεκεν ὁμοίων σφαλμάτων ἐκείνοις, ἅτινα προῦκάλεσαν τὰς τελευταίας ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως καταδιώξεις αἵτινες κακὸν ἐπέφερον καὶ οὐδέποτε καλόν. Ἄλλως τε ἡμεῖς εὐθὺς ἀπὸ τοῦδε δηλοῦμεν ὅτι εἴμεθα ξένοι πρὸς τὰς ἀνοήτους πράξεις τῶν μὴ υἰοθετηθέντων παρ' ἡμῶν. Διότι ἐκτὸς τῶν ἄλλων, οὐδ' εἶναι σοσιαλιστικὴ πρᾶξις ἐκείνη δι' ἧς ὁ ἐνεργῶν παραβλάπτει τὴν ζωὴν, τιμὴν ἢ δικαίαν ἀμοιβὴν τοῦ ἄλλου, ὡς ὀφείλει νὰ εἶναι πᾶσα πρᾶξις τῶν ποθούντων τὴν Δικαιοσύνην καὶ τὴν εὐημερίαν».¹¹

⁹ Βλ. Μαρίνος Αντύπας: «Τί Εἶμαι», *Ἀνάστασις*, Ἀργοστόλι, 24 Μαρτίου 1907, αρ. φύλ. 55, επανεκδόθηκε στὴ συλλογὴ Μαρίνος Αντύπας: *Πρὸς τὸν Λαόν καὶ ἄλλα Κείμενα*, Κούριερ Ἐκδοτικὴ, Ἀθήνα, χ.χ., σελ. 56 καὶ στὸ Π. Νούτσος, ὁ.π., σελ. 307.

¹⁰ Στὸ Π[λάτων] Δ[ρακούλης]: «Κοινωνικὴ Οἰκονομία συναπτικῶς ἐξηγουμένη εἰς τὸν Λαόν», κεφ. Δ': «Συμπέρασμα», *Ἄρδην*, Μάρτιος 1887, αρ. φύλ. 8, ἀναδημοσιεύεται στὸ Π. Νούτσος, ὁ.π., σελ. 174-177.

¹¹ *Σοσιαλιστικὴ Ἐφημερίς*, α' δεκαπενθήμερο Σεπτεμβρίου 1894, αρ. φύλ. 36, ἀναδημοσιεύεται στὸ Π. Νούτσος, ὁ.π., σελ. 263-264.

Παρ' όλη την κριτική αυτή, οι ατομικές πράξεις αντίστασης στην κοινωνική βαρβαρότητα, όταν εκλαμβάνονται ως τέτοιες, δεν μπορεί παρά να γεννάνε στους σοσιαλιστικούς κύκλους αισθήματα συμπάθειας και αλληλεγγύης. Να πώς περιγράφει ο Σοσιαλιστής του Καλλέργη ένα τέτοιο περιστατικό: «Στις δύο Φεβρουαρίου 1896, εις τὸ Ἀθηναϊκὸν προάστιο Φάληρον, ἓνας ἐργοστασιάρχης ἐξύβρισε καὶ χαστούκισε ἓναν ἀπὸ τοὺς ἐργάτας του ἐπειδὴ δὲν ἐφέρθηκεν μὲ τὸν ἀνάλογον σεβασμὸν στὸν ἀνηπιό του. Ὁ ἀξιοπρεπὴς ἐργαζόμενος ἀπήντησε στὴν βαρβαρότητα τοῦ ἀφεντικοῦ του μὲ δύο μαχαιριές. Ὁ ἐργοστασιάρχης ἀπέθανεν ἀμέσως».¹² Επιπλέον στην απόδοση της Διεθνούς από τον Ρήγα Γκόλφη διαβάζουμε: «κι ἂν θελήσουν νὰ δοκιμάσουν τῆς ψυχῆς μας τοὺς κεραβνοὺς, νὰ ἰδοῦνε τότε θὰ προφτάσουν πὼς εἶναι οἱ σφαῖρες μας γι' αὐτούς».¹³

¹² Σοσιαλιστής, 15 Μαρτίου 1896, αρ. φύλ. 104.

¹³ Κόκκινα Τραγούδια, Ἐκδοση Σοσιαλιστικὸ Ἐργατικὸ Κόμμα της Ελλάδος (Κομμουνιστικὸ), Αθήνα, 1921, (ανατύπωση Ἑλληνικά Θέματα, Αθήνα, 1975).

«Διατί ὁ τρόμος αὐτός;»

*Μαχαῖρι, Τουφέκι, Κουμποῦρι,
Δυναμίτι, Σπαθί, Μπαροῦτι,
Τ' ἀφεντικά θὰ δοκιμάσουν
Κι εὐθὺς τὰ βάσανα θὰ πάσουν.
ΗΡΑΚΛΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ¹⁴*

«Ἄλλὰ διατί τόσο πολὺ φοβοῦνται τινὲς τὴν ἀναρχίαν, ἀφοῦ αὕτη δὲν εἶναι διόλου κακόν;» ρωτάει, ἤδη ἀπὸ το 1861, ο συντάκτης τοῦ πρώτου ἀρθροῦ περὶ ἀναρχισμοῦ ποῦ δημοσιεύτηκε στὴν Ελλάδα. Καὶ ἀπαντᾷ πῶς: «Τὴν διαρπαγὴν λοιπόν, τὰς βιαιοπραγίας καὶ τὰς αἱματηρὰς συγκρούσεις φοβοῦνται καὶ ἀποστρέφονται οἱ πολῖται»¹⁵ σαν πιθανὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀναρχικῶν ἀρχῶν κοινωνικῆς οργάνωσης.

Ἡ ἀναρχία κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο συλλαμβάνεται ἀρχικὰ σαν ἔλλειψη ἀρχῶν, ἀταξία καὶ ἀποδιοργάνωση ἢ σαν ἀνόητο ονειροπόλημα –ωστόσο ἐξίσου επικίνδυνο– ευφάνταστων ρομαντικῶν, ἑναὶ βασιλικὸς δρόμος γιὰ τὴν κόλαση στρωμένος με καλὲς προθέσεις.¹⁶ Στὰ ἐπόμενα χρόνια ὁμῶς, ἡ ἀγαθότη

¹⁴ Στίχοι τοῦ ἀναρχικοῦ Ἡρ. Ἀναστασίου, *Σοσιαλιστής*, ἀ' δεκαπενθήμερο Ἰουλίου 1893, ἀρ. φύλ. 27, ἀναδημοσιεύεται στὸ Π. Νούτσος, ὅ.π., σελ. 223.

¹⁵ Δημοσθένης Παπαθανασίου: «Ἡ Ἀναρχία», *Φως*, περίοδος Β', 9 Σεπτεμβρίου 1861, ἀρ. φύλ. 334. Ἀναδημοσιεύεται στὴν ἀνακοίνωση τοῦ Νίκου Δανδῆ: *Τὸ Πρῶτο Ἑλληνικὸ Δημοσίευμα πῆρ τοῦ Ἀναρχισμοῦ*, Καθρέφτης, Πειραιάς, 1974, στὸ περ. *Νέα Σύνορα*, τεύχ. 29, Ἀθήνα, Μάρτιος 1974, στὸ περ. *Ἰδεοδρόμο*, τεύχ. 105, Ἀθήνα, Μάιος 1988, καὶ στὸ Π. Νούτσος, ὅ.π., σελ. 130-133.

¹⁶ «Οἱ ἀναρχικοὶ ἔχουν εἰδωθεῖ, στὴν καλύτερη περίπτωση, μάλλον σαν ἀνόητοι ἰδεαλιστές. Πιο συχνὰ θεωροῦνται επικίνδυνοι, ἀκόμα καὶ τρομακτικὴ ἀπειλή

τα των σκοπών και η ευγένεια των προθέσεων θα ξεχαστούν, ο αναρχικός θα είναι πια ένας ημιπαράφρων εγκληματίας και ο αναρχισμός μια φονική δοξασία. «Στη λαϊκή αντίληψη ο αναρχικός είναι κάποιος που πετάει βόμβες και διαπράττει φρικαλεότητες, είτε γιατί είναι λίγο ή πολύ παράφρων είτε γιατί χρησιμοποιεί τις ακραίες πολιτικές απόψεις σαν μανδύα για εγκληματικές δραστηριότητες».¹⁷

Συνθλιμμένοι από αυτή την τεράστια προκατάληψη, οι αναρχικοί του Πύργου γράφουν στο *Νέον Φως*: «Ὁ πολὺς ἀμαθῆς καὶ ἐπιπόλαιος κόσμος, ὁ ἐκ τοῦ προχείρου ἐπὶ πάντων τῶν ζητημάτων ὡς ἀπὸ τρίποδος ἀποφαινόμενος, ὅταν ἀκούῃ ἀναρχίαν νομίζει τάξιν πραγμάτων καθ' ἣν ἐπικρατεῖ τὸ δίκαιον τοῦ ἰσχυροτέρου, καθ' ἣν οἱ ἀγαθοὶ καὶ ἠθικοὶ πάσχουν, ἀπολαμβάνουν δὲ οἱ ἀνήθικοι, οἱ βάρβαροι καὶ οἱ αἰμοχαρεῖς· ὅταν δὲ ἀκούῃ ἀναρχικοῦς, ἐννοεῖ ἀνθρώπους μὴ ἔχοντας ἄλλον σκοπὸν, ἕτερον ἰδεῶδες, ἢ τὸν φόνον, τὴν ἀρπαγὴν, τὸν ἐμπρησμόν καὶ τὴν λεηλασίαν».¹⁸ Πιο δραματικά, λίγους μήνες πριν την ενέργεια του Μάτσαλη, η πατρινή εφημερίδα *Επί τα Πρόσω* στο κύριο άρθρο της με τίτλο «Ἀναρχία» προτρέπει: «Μὴ τρομάζετε πρὸ τῆς λέξεως. Διατί τρομάζετε; Γνωρίζετε τί ζητοῦμεν; Γνωρίζετε τί θέλομεν; Γνωρίζετε τί ἐπιθυμοῦμεν; Γνωρίζετε τί ἐπιδιώκομεν; Οὐχί. Αἰοπὸν διατί ὁ τρόμος αὐτός; Ὅχι· αἱ ἰδέαι μας δὲν πρέπει νὰ προξενῶσι τρόμον. Αἱ ἰδέαι ἡμῶν εἰσὶν ὑψηλαὶ καὶ εὐγενεῖς, δι' ὃ μόνον ὑπὸ εὐγενῶν καρδιῶν ἐννοοῦνται. Μόνον οἱ ἀμαθεῖς καὶ οἱ στενοκέφαλοι, οἱ μὴ δυνάμενοι νὰ ἴδωσι πέραν τῆς

για τη διατήρηση της δικαιοσύνης και της κοινωνικής ισορροπίας», R. Hoffman, ό.π., σελ. 2.

¹⁷ Bertrand Russell: *Roads to Freedom, Socialism, Anarchism and Syndicalism*, George Allen & Unwin, London, 1966, σελ. 38.

¹⁸ «Ἅγιοι Ἀναρχικοί», *Νέον Φως*, 1 Νοεμβρίου 1898, αρ. φύλ. 5.

ρινός των καὶ νὰ ἐννοήσωσί τι ἐξερχόμενον τῶν στενῶν ὀρίων τοῦ ἐγκεφάλου των, δὲν μᾶς ἐννοοῦσιν».¹⁹ Ἀρκετά χρόνια μετὰ και με την ἴδια ἐγνοία, ο αναρχικός εργάτης Γεώργιος Κόσσυβας γράφει στη στήλη «Ἐλεύθερον Βῆμα» του *Εργάτη-Γεωργού* του Βόλου: «Πρέπει ἄλλως τε σιγὰ σιγὰ νὰ νοιώσῃ ὁ κόσμος ὅτι ἀναρχισμὸς δὲ θὰ πῆ μπόμπα καὶ δυναμίτις ἀλλ' ὅτι εἶνε σύστημα φιλοσοφικὸ μὲ ὀρισμένας ἀρχὰς πού συζητοῦνται σοβαρὰ καὶ ἀπὸ σοβαρὰ πνεύματα σ' ὅλα τὰ ἄλλα κράτη».²⁰

Αμάθεια, στενοκεφαλιά και προκατάληψη ἦταν, σίγουρα, εμπόδια που ἔπρεπε νὰ ξεπεραστούν για την ἤδη προβληματική διάχυση των ακραίων ριζοσπαστικῶν αναρχικῶν ιδεῶν στο κοινωνικό σώμα. Οι ἔλληνες αναρχικοί το καταλαβαίνουν αυτό, ὅπως ἐπίσης νιώθουν τους δισταγμούς που προκαλεῖ σε αρκετούς η ἐπίκληση και προσμονή της βίαιης ἐπανάστασης. Παρ' ὅλα αυτά, εἶναι μια ἐπιλογή που υπερασπίζονται καθαρὰ και με θέρμη. Ο Κωνσταντῖνος Μπομποτής του Δημοκρατικού Συνδέσμου δηλώνει: «Ὅτι ἂν οἱ τοῦ λαοῦ ἐκμεταλλεῦνται δικαιοῦνται διὰ τῆς βίας νὰ κρατῶσι αὐτὸν ἐν τῇ θλιβερᾷ ἀγωνίᾳ, ἐν ἧ διατελεῖ, ποδοπατοῦντες τοὺς αἰωνίους νόμους τῆς λογικῆς καὶ τῆς δικαιοσύνης, πολὺ μᾶλλον οὗτος δικαιοῦται διὰ παντὸς μέσου νὰ διεκδικήσῃ τὰ ἱερά καὶ ἀπερίγραπτα αὐτοῦ δικαιώματα, ὡς διατελῶν ἐν καταστάσει καθαρᾷ ἀμύνης».²¹ Ἐνῶ ο ἴδιος ο Σύνδεσμος σε ἐπιστολή του προς το αναρχικό περιοδικό *Το*

¹⁹ «Ἀναρχία», *Ἐπί τα Πρόσω*, 1 Ἀπριλίου 104 (1896), αρ. φύλ. (14) 1, βλ. και Π. Νούτσος, ὅ.π., σελ. 280.

²⁰ «Γράμμα», *Εργάτης-Γεωργός*, 10 Αυγούστου 1911. Βλ. Ν. Κολιού, ὅ.π., σελ. 231-232. Η σύνταξη της εφημερίδας βέβαια σημείωσε ὅτι παρόμοιες ιδέες εἶναι ὄχι μόνο πρόωρες ἀλλά και ἐπιβλαβεῖς για το σοσιαλιστικό ἀγῶνα.

²¹ «Περὶ τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἄνθρώπου καὶ Πολίτου», *Εργάτης*, 28 Ἀπριλίου 1883, αρ. φύλ. 66, βλ. και Π. Νούτσος, ὅ.π., σελ. 156-158.

Σφυρί [*Il Martelo*] της Μπολόνιας δηλώνει ότι: «ἀποδοκιμάζουμε ὅλους ἐκείνους ποὺ θέλουν νὰ πετύχουν τὴν βαθμιαία χειραφέτηση τοῦ λαοῦ. Συμφωνοῦμε μαζί σας ὅτι μόνον στὴν Ἐπανάσταση μπορούμε νὰ ἐλπίζουμε». ²²

Και αν η επαναστατική βία ως νόμιμη άμυνα είναι μια ιδέα αρκετά ελκυστική στους αναρχικούς, το ίδιο σίγουρα αποτελεί και η πιο επιθετική και σκληρή μορφή της, όπως για παράδειγμα την εκφράζει ο Ηρ. Αναστασίου: «εἰδοποιουῦμεν τόσον σὲ ὅσον καὶ τοὺς φίλους σου λωποδύτας, τοῦ ἰδρωτός μας νοικοκυραίους, ὅτι μόλις γίνωμεν ἐλεύθεροι ἀποτελοῦντες ἰσχὴν καὶ δύναμιν, τὴν ἀγχόνην καὶ τὴν πυρὰν θὰ δοκιμάσουν, πράγματα λίαν ἐλάχιστα ἄλλως τε, ἀπέναντι τῆς ἐπιβαλλομένης ἡμῖν πείνας, γδύμιας, καταπιέσεως καὶ ἀμαθείας, διὰ τῶν νόμων των, δικαστηρίων των, ἀστυνομιῶν των, καὶ στρατῶν των». ²³

Η σκληρότητα αυτή βέβαια δεν διακατέχει μόνον τους αναρχικούς, γράφει για παράδειγμα ο Γ. Γ. Καβαλλιεράτος: «ὄ μέχρι τοῦδε ἀγογγύστως ὑποκύπτων τὸν αὐχένα τοῦ ἐργάτης, ποδηγετούμενος ὑπὸ τοῦ Σοσιαλισμοῦ, θὰ σᾶς πατάξῃ μέχρις ἐξοντώσεως πρὸς ὄφελος ὅλης τῆς ἀνθρωπότητας». ²⁴ Η βία άλλωστε βρίσκεται στο πίσω μέρος του μυαλού μεγάλης μερίδας των σοσιαλιστῶν της εποχῆς σαφῶς όμως όχι όλων.

Στην *Επί τα Πρόσω* οι εργάτες παροτρύνονται να χτυπήσουν «τὴν νοικοκυρικὴν κοινωνίαν εἰς ἐκεῖνο τὸ ὅποῖον τὴν κάνει νὰ ζῆ». ²⁵ Παρομοίως, ο Δημήτριος Αρνέλλος γράφει

²² Μ. Δημητρίου: *Το Ελληνικό...*, ὁ.π., σελ. 93.

²³ «Ἐγχειρίδιον Ἐργάτου ὑπὸ Π. Δρακούλη ἢ κάλλιον εἰπεῖν Ἀποκτηνωτήριον Ἐργάτου», *Σοσιαλιστής*, β' δεκαπενθήμερο Ιουνίου 1893, αρ. φύλ. 26 και α' δεκαπενθήμερο Ιουλίου 1893, αρ. φύλ. 27, βλ. και Π. Νούτσος, ὁ.π., σελ. 223.

²⁴ «Ὁ Σοσιαλισμὸς ἐν Ἑλλάδι», *Σοσιαλιστής*, 10-17 Οκτωβρίου 1893, αρ. φύλ. 39, βλ. και Π. Νούτσος, ὁ.π., σελ. 226.

ότι: «Τὸ ἄστοργον σύστημα τῆς νοικοκυροσύνης πανταχόθεν πληττόμενον καταρρέει. Ὁ πόλεμος ἰδοὺ καθ' ἡμέραν πατάσσει τὸ σαθρὸν δένδρον ὑπὸ τὴν σκιὰν τοῦ ὁποίου μαινόμεθα καὶ ἀσφυκτιοῦμεν».²⁶

Οἱ Ἕλληνες αναρχικοὶ ἀντικρίζουσι τὴν φρίκη καὶ ἀθλιότητα τῆς ἐργατικῆς ζωῆς καὶ θεωροῦσι βέβαιη τὴν βίαιη ἀντίδραση τῶν ἐργατικῶν τάξεων, μιὰ ἀπαντητικὴ βία τόσο σκληρὴ ὅσο σκληρὴ εἶναι καὶ οἱ συνθήκες διαβίωσης τῶν ἐργατῶν. Χαρακτηριστικὰ προειδοποιοῦν τὰς ἀνώτερες τάξεις: «Δὲν σᾶς προξενεῖ τρόμον, ὦ πλούσιοι, ἢ ἐπικρατοῦσα αὕτη κατάστασις; Δὲν σᾶς φοβίζει τὸ πλῆθος τῶν καθ' ἑκάστην ἀξανάωντων πενομένων; Δὲν σᾶς τρομάζουσι οἱ γογκισμοὶ τῶν θυμάτων σας; (...) Δὲν φοβεῖσθε μὴ οἱ δυστυχεῖς οὗτοι (...) ἐν ἐσχάτῃ ἀπελπισίᾳ καὶ ἀποφάσει συσσωματούμενοι τιμωρήσωσι φοβερῶς καὶ σκληρῶς τοὺς αἰτίους τῆς ἀθλίᾳς καταστάσεώς των; (...) Τὰ πράγματα δεικνύουσιν ὅτι ἡ ἡμέρα αὕτη δὲν εἶναι πολὺ μακρὰν. (...) Ἡ πλησιάζουσα καταιγὶς θὰ ἐκσπάσῃ. Θὰ ἐκσπάσῃ κατὰ τῆς κεφαλῆς σας».²⁷

Σε αὐτὸ τὸ δίπολο, ἀθλιότητα καὶ ἐκδίκησις, θα στηρίξουσι, σε συμφωνία με τὸ κύριο σῶμα τῶν ἀναρχικῶν σὲ ἄλλες χώρες, καὶ τὴν ἐξηγητικὴν πρότασιν γιὰ τὰς ἀτομικὰς πράξεις βίας. Σε οριακὴ ἀπελπισία ἀπὸ τὴν φρίκην τῆς ζωῆς του, με δικαιολογημένη διάθεσιν ἐκδίκησης πρὸς αὐτοὺς που

²⁵ «Ἡ ἐν Καμαρίζῃ (Λαυρίου) Ἀπεργία», *Ἐπί τα Πρόσω*, 14 Ἀπριλίου 104 (1896), ἀρ. φύλ. (16) 3.

²⁶ «Ἐπιστολὴ Δευτέρα», *Ἐπί τα Πρόσω*, 12 Μαΐου 104 (1896), ἀρ. (20) 7. Ὅπως παρατίθεται στὸ βούλευμα τοῦ Συμβουλίου τῶν ἐν Πάτραις Πλημμελειοδικῶν καὶ περιέχεται στὸ Χρ. Χαρμπίλας, ὁ.π., σελ. 186.

²⁷ «Πρὸς τοὺς Πλουσίους», *Ἐπί τα Πρόσω*, 7 Ἀπριλίου 104 (1896), ἀρ. φύλ. (15) 2.

είναι ή φαίνονται υπεύθυνοι, κάποιος μπορεί να επιλέξει –πιο σωστά να εξωθηθεί– σε πράξεις απόγνωσης. Τα αίτια πρέπει να αναζητηθούν στην παρούσα μορφή κοινωνικής οργάνωσης, οι πραγματικοί ένοχοι είναι το κράτος και το κεφάλαιο. Ας δούμε μια χαρακτηριστική ανάλυση της εφημερίδας *Επί τα Πρόσω*: «Έάν δέ ύπάρχωσιν άνθρωποι, οί όποιοι, αν και ασπάζονται τās ιδέας ήμῶν, προβαίνουσιν απέλπιδες εις τὸ ἔγκλημα, τοῦτο πρέπει ν' αποδοθῆ σὺχι εις τās ιδέας ήμῶν, ἀλλ' εις τὴν παροῦσαν κοινωνικὴν διοργάνωσιν. Ἔνοχος ήθικὸς τῶν κακουργημάτων τούτων είναι ή παροῦσα πολιτεία, διότι δὲν ήδυνήθη νὰ καταστήσῃ τὸν ἄνθρωπον, οἷος προώρισται νὰ ήναι ἐπὶ τῆς Γῆς.

»Ἀπελπισία· ἐκδίκησις. Ἴδου τί ὀδηγοῦσι τοὺς ἀνθρώπους τούτους, ὡς και πάντα ἄλλον εἴτε μέγαν εἴτε κοινὸν ἐγκληματίαν εις τὸ ἔγκλημα. Ἀλλὰ ή πολιτεία ήδυνήθη νὰ ἐξαλείψῃ ἀπὸ τὰ μέλη της τὴν ἀπελπισίαν και τὴν ἐκδίκησιν, ὡς και τόσα ἄλλα κακὰ τὰ περικυκλοῦντα τὸν ἄνθρωπον και καταπνίγοντα πᾶν εὐγενὲς αἶσθημα αὐτοῦ; Οὐχί. Πρὸς τί λοιπὸν νὰ κατηγορῆ ήμᾶς και νὰ μὴ αἰτιᾶται ἑαυτήν;»²⁸

Με πιο λυρική διάθεση και οικειοποιούμενο χριστιανικούς μύθους, το *Νέον Φως* διηγείται για τους δύο «αναρχικούς» αγίους Δημήτριο και Νέστωρα: «Ὁ ἕτερος ἅγιος, ὁ ἅγιος Νέστωρ πλήρης μίσους και ἀγανακτήσεως ἐπὶ τῇ ἀλαζονείᾳ και ἀπανθρωπότητι τοῦ αὐτοκράτορος πρὸς πάντας, συνεπῶς και πρὸς τὸν ὁμόφρονά του ἅγιον Δημήτριον, συνέλαβε τὴν ιδέαν νὰ φονεύσῃ διὰ τοῦ ἐγχειριδίου τοῦλάχιστον τὸν Λυαῖον, τὸν φοβερὸν αὐτοῦ παλαιστήν (...).

»Τίς δύναται νὰ ἀντιστῆ εις τὴν ὀρμὴν τοῦ ἐμπνεομένου ὑπὸ τοῦ ἔρωτος πρὸς τὸ δίκαιον και τὸ ἀληθές; Μὲ τὸ πρῶτον κτύπημα τοῦ ἁγίου ὁ παλαιστής πίπτει ἄπνους και αἰμόφυρτος χα-

²⁸ «Ἀναρχία», *Επί τα Πρόσω*, 1 Απριλίου 104 (1896), αρ. φύλ. (14) 1.

μαί. Ἡ μάχαιρα τοῦ ἁγίου εἶχεν ἐπιτύχει εἰς τὴν καρδίαν τὸν Λυαῖον». ²⁹ Ἡ κάπως αιρετική ανάγνωση του μύθου καθιστά παρ' ὅλα αὐτὰ τὴ μεταφορὰ ἀπολύτως σαφὴ.

Ἐδῶ χρειάζεται να διευκρινίσουμε ὅτι τὰ δύο τελευταῖα κείμενα τὰ χωρίζει μια ἀπόσταση δύο χρόνων, ἀνάμεσά τους δε παρεμβάλλεται ἡ ἐνέργεια τοῦ Μάτσαλη, καὶ ἀν αὐτό δὲν φαίνεται να ἐπηρέασε τοὺς ἀναρχικοὺς τῆς εφημερίδας *Νέον Φως*, δὲν συνέβη τὸ ἴδιο με τὴν ομάδα τῆς *Ἐπί τα Πρόσω*. Τὴν ἡμέρα τῆς ἀπόπειρας τοῦ Μάτσαλη κυκλοφόρησε τὸ 25ο φύλλο τῆς εφημερίδας, ὅπου γράφονται τὰ εξῆς: «Κηρύξαντες ἀναφανδὸν τὸν πόλεμον κατὰ πάσης τυραννικῆς ἐξουσίας, οἰασδήποτε φύσεως, θὰ βαδίσωμεν ἀφόβως πρὸς τὰ ἔμπρός, μέχρις οὔ ὁ κόσμος καταστῆ ἀληθῶς ἐλεύθερος. Τοὺς ὀλεθρίους νόμους τῶν δὲν τοὺς φοβούμεθα· τοὺς ἀψηφοῦμεν, τοὺς περιφρονοῦμεν. Δὲν ζητοῦμεν οἶκτον παρὰ τῶν τυραννικῶν ἐξουσιῶν, ὡς καὶ ἡμεῖς οὐδένα οἶκτον ἔχομεν δι' αὐτάς. Εἰς τὴν βίαν θὰ προτείνεται ἡ βία, εἰς τὸ μῖσος τὸ μῖσος, εἰς τὴν ἐκδίκησιν ἢ ἐκδίκησις· τὰ βήματα ἡμῶν θὰ εἶναι ἀκλόνητα καὶ τὰ πράγματα ἡμῶν καίρια». ³⁰ Οἱ διώξεις ὁμως τῶν μελῶν τῆς ομάδας, προφανῶς καὶ τὸ ἀρνητικὰ διαμορφωμένο κλίμα, οδήγησαν τὴν *Ἐπί τα Πρόσω* σε ἀλλαγὴ τῆς στάσης τῆς. Ἐτσι ἓνα χρόνο μετὰ ὁ Ι. Μ. Μαγκανάρης προσπαθεῖ να διασαφηνίσει τὶς δύο λογικὲς στὸ ἀναρχικὸ κίνημα, καθὼς καὶ να δείξει τὶς διαφορὰς τοὺς.

²⁹ «Ἅγιοι Ἀναρχικοί», *Νέον Φως*, 1 Νοεμβρίου 1898, ἀρ. φύλ. 5.

³⁰ Στὸ ἀρθρο «Ἐπί τα Πρόσω», *Καιροί*, 7 Νοεμβρίου 1896, ἀρ. φύλ. 2840. Μεταφέρουμε τὸ κείμενο με ἐπιφύλαξη καθὼς τὸ πρωτότυπο λανθάνει. Πάντως, τὴν εἴδηση ἐπιβεβαιώνει καὶ ἡ *Ἀκρόπολις*, καθὼς ἀναφέρει ὅτι ἐβδομαδιαία σοσιαλιστικὴ εφημερίδα, που κυκλοφόρησε τὴν ἡμέρα τοῦ φόνου, ἔγραψε σὲ ἀρθρο τῆς πῶς «διὰ πυρὸς καὶ σιδήρου πρέπει νὰ κατισχύσωμεν». Προφανῶς πρόκειται γιὰ τὴν εφημερίδα *Ἐπί τα Πρόσω*.

Αφού κάνει διάκριση μεταξύ των «ἄκρων ἀναρχικῶν» που διαμαρτύρονται «ἐναντίον τῆς ὑφισταμένης κοινωνικῆς ἀθλιότητος διὰ πάντων τῶν μέσων, τοῦ ἐγχειριδίου, τῆς βόμβας, τοῦ πετρελαίου, τῆς δυναμίτιδος» και στους «θεωρητικούς» αναρχικούς «τῆς ἱστορίας και τῆς ἐπιστήμης», παίρνει διακριτικά τη θέση των τελευταίων.³¹ Το ίδιο γίνεται και στα κύρια άρθρα της δεύτερης περιόδου της *Επί τα Πρόσω* (1 Ιανουαρίου 1896 - 8 Φεβρουαρίου 1898, φ. 31 έως 35), όπου δηλώνεται ότι: «Ἡμεῖς θεωρητικοὶ Ἀναρχικοί, οὐδεμίαν σχέσιν ἔχομεν μετὰ τῶν ἄκρων ἀναρχικῶν. Ἡμεῖς μελετῶμεν, σπουδάζομεν και ζητοῦμεν νὰ μορφώνωμεν ιδέας και νὰ μεταδίδωμεν ταύτας εἰς τοὺς ὅλως ἀνιδεοὺς και ἀμαθεῖς καταστάντας τοιούτους ὑπὸ τοῦ παρόντος πολιτικοκοινωνικοῦ ὄργανισμοῦ» και προτείνεται ως μοναδικό μέσο της προόδου της ανθρωπότητας «αἱ Πνευματικαὶ Ἐπαναστάσεις, αἵτινες θὰ συντάμωσι τὴν ἔλευσιν τῆς ὑπὸ τῶν νεωτέρων κοινωνιολόγων προβλεπομένης και ἀναποφεύκτου Μεγάλης Διεθνοῦς Κοινωνικῆς Ἐπαναστάσεως».³²

Φυσικά, τα κείμενα δεν μπορούν να μας πουν κάτι παραπάνω, έτσι ασαφές παραμένει αν η αλλαγή στη στάση των πατρινῶν αναρχικῶν ἦταν αποτέλεσμα σύνεσης και φρονιμάδας ἢ συνειδητῆ ἀπόρριψη της βίαιης «προπαγάνδας με τη πράξη». Ενδιαφέρον πάντως ἔχει ὅτι, με αφορμὴ μία ἀκόμη σύλληψη του Μαγκανάρα, ο Νεολόγος τον υποστηρίζει γράφοντας ὅτι: «ὁ ἡμέτερος ἀναρχικὸς ἀπλῶς μελετᾷ τὴν ἀναρχίαν

³¹ Ιωάννης Μ. Μαγκανάρας: «Αἱ Ἀναρχικαὶ Αἱρέσεις», *Πελοπόννησος*, 31 Ιουλίου 1897. Ολόκληρο το κείμενο στο Παράρτημα.

³² «Ἀναρχία», *Επί τα Πρόσω*, 8 Φεβρουαρίου 1898, αρ. φύλ. 35. Ο Κορδάτος αναφέρει ὅτι, σύμφωνα με τον Δ. Καραμπίλια, η πρώτη πρόταση του προτασσομένου παραθέματος προστέθηκε στο κείμενο ἀπὸ τον Μαγκανάρα, για να αποφύγει τη δίωξη, βλ. Γ. Κορδάτος, ὁ.π., σελ. 85.

ὑπὸ τὴν θεωρητικὴν τῆς ὄψιν, ἐνῶ κατὰ τὰ ἄλλα εἶναι καὶ αὐτὸς φίλος τῆς τάξεως»!³³

Δύο χρόνια ὅμως αργότερα, ὁ Αναρχικὸς Ἐργατικὸς Σύνδεσμος Ἀθηνῶν, στὸν ὁποῖο συμμετέχουν ὁ Καραμπίλιας καὶ ὁ Μαγκανάρας, δὲν φαίνεται νὰ κρατᾶ τις ἴδιες ἀποστάσεις καὶ, ἀναφερόμενος στὸν Μάτσαλη, γράφει: «Στὶς 3 Νοεμβρίου 1896 ὁ σύντροφός μας Δημήτρης Μάτσαλης ἐκτελεῖ ἕναν τραπεζίτη καὶ πληγώνει ἀκόμη ἕναν. Εἶναι ἡ τρομοκρατικὴ ἐπίθεση ποὺ ὁ ἀντιδραστικὸς τύπος ἀποκαλεῖ “τὸ δράμα τῆς ὁδοῦ Ἀνεξαρτησίας”» ἐνῶ παράλληλα γιὰ τὴν ἀπόπειρα τοῦ Ἀνδρέα Θεοδωρίδη σχολιάζει: «Αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἔχουμε κι ἕνα ἀσυνήθιστο γεγονός· ὁ σύντροφός μας Ἀνδρέας Θεοδωρίδης, γιὰ νὰ γιορτάσει τὸν γάμο του μὲ τὴν συντρόφισσά μας Φωτεινὴ Δροσοπούλου ἀποπειρᾶται τὴν μέρα τοῦ γάμου του νὰ ἐκτελέσει δυὸ γνωστοὺς τοκογλύφους τῆς Πάτρας. Δυστυχῶς κατάφερε τελικὰ μόνο νὰ τοὺς τραυματίσει!».³⁴

³³ Νεολόγος, Πάτρα, 8 Μαρτίου 1898, ἀρ. φύλ. 1346.

³⁴ Ὅπως παρατίθεται στὸ Κ. Μοσκόφ, ὁ.π., σελ. 168-169.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

κι' ἄν τὸ κεφάλαιον κτυπᾶς μὲ κάμα καὶ πιστόλα
θὰ στέκη πάντ' ἀσάλευτο ἴστην θέσι του τὴν πρώτη.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΟΥΡΗΣ¹

Μια καταγραφή των φονικών ενεργειών από τους αναρχικούς τεροριστές την περίοδο της άγριας διετίας 1896-98 θα πρέπει να συμπεριλάβει και την επίθεση του Μάτσαλη εναντίον των δύο πατρινών τραπεζιτών, τη μοναδική τέτοια ενέργεια στον ελλαδικό χώρο. Σποραδικές επιθέσεις εναντίον προσώπων ή στόχων είχαμε, όπως είδαμε, και αλλού, πρόκειται όμως περισσότερο για πράξεις ταξικής εκδίκησης ή βίαιες μορφές δράσης του διεκδικητικού ρεπερτορίου. Η τυποποίηση των χαρακτηριστικών της «προπαγάνδας με τη πράξη» αποκλείει τις ενέργειες αυτές. Για παράδειγμα, η εισβολή του Σταύρου Καλλέργη στη Βουλή των Ελλήνων (αρχές Δεκεμβρίου του 1893) με σκοπό την ανάγνωση του σοσιαλιστικού του προγράμματος δεν μπορεί να θεωρηθεί «προπαγάνδα με τη πράξη», όπως υποστηρίζει ο Μ. Δημητρίου, καθώς από αυτή λείπει το βασικότερο ίσως γνώρισμά της: η βία.²

Ποια θέση έχει τελικά η «προπαγάνδα με τη πράξη», οι

¹ «Φασουλῆς καὶ Περικλέτος», *Ρωμηός*, 9 Νοεμβρίου 1896. Ολόκληρο το σατιρικό ποίημα στο Παράρτημα.

² Μ. Δημητρίου: *Το Ελληνικό...*, ό.π., σελ. 204-207.

ιδιαίτερες αυτές πράξεις επαναστατικής βίας, στην ιστορία των αναρχικών κινημάτων στα τέλη του 19ου αιώνα;

Ο Κόλιν Γουόρντ, από τους πιο γνωστούς σύγχρονους αναρχικούς στοχαστές, θεωρεί τους φόνους ένα πολύ μικρό επεισόδιο στην ιστορία του αναρχισμού. Δυσανάλογες ήταν όμως οι συνέπειές τους, αφού σε αυτούς οφείλεται η παρερμηνεία και η δαιμονοποίηση των αναρχικών ιδεών.³

Παρομοίως, ο Μπούκτσιν σημειώνει ότι: «Ελάχιστα είναι τα οράματα μιας ελεύθερης κοινωνίας που έχουν παρερμηνευτεί τόσο πολύ όσο ο αναρχισμός [καθώς] στο μυαλό των πολλών η λέξη ταυτίζεται με το χάος, την αταξία και τις βόμβες των τεροριστών».⁴

Ομοίως ο Τσόμσκι εξηγεί για την «προπαγάνδα με την πράξη» ότι: «είναι εντελώς φυσικό τα κέντρα εξουσίας να πιάνονται απ' αυτό, σε μια προσπάθεια να υπονομεύσουν κάθε απόπειρα ανεξαρτησίας και ελευθερίας ταυτίζοντάς τη με τη βία».⁵

Κάπως διαφορετικά, ο Τζορτζ Γούντκοκ, στη σημαντική του εξιστόρηση των αναρχικών κινημάτων, δεν μπορεί να αρνηθεί τη μαύρη σκιά που οι αναρχικοί δολοφόνοι ρίχνουν στην αναρχική ιστορία, καθώς και μόνο με το δίκαιο της τραγικότητάς τους κατοχυρώνουν τη θέση τους μέσα σ' αυτήν. Μπορεί κάποιος να συγκινηθεί από τις ειλικρινείς τους προθέσεις και τη σκοτεινιά της μοίρας τους, αλλά οι πράξεις τους παραμένουν το ίδιο αρνητικές όσο και οποιοδήποτε άλλου δολοφόνου. Ένας κύκλος ολοκληρώνεται κατ' αυτόν τον τρόπο, κύκλος που ενώνει τον αναρχισμό με το αντίθετό του, καθώς

³ Κόλιν Γουόρντ: *Αναρχισμός*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2006/ειδική έκδοση για την εφημερίδα *Το Βήμα*, Αθήνα, χ.χ., σελ. 15.

⁴ Μ. Μπούκτσιν, ό.π., σελ. 55.

⁵ Νόαμ Τσόμσκι: *Περί Αναρχισμού*, Κέδρος, Αθήνα, 2009, σελ. 234.

η αφαίρεση της ζωής είναι η πιο απόλυτη μορφή εξουσίας.⁶

Σε φαύλο κύκλο βίας βλέπει και η Ρουθ Κίνα να καταλήγει η «προπαγάνδα με την πράξη», καθώς «η συχνά κατασταλτική απάντηση των κρατών στα αναρχικά ξεσπάσματα ή απειλές ενθάρρυνε καινούργιες ομάδες αναρχικών στο να γίνουν δυναμιστές και δολοφόνοι για να διαμαρτυρηθούν».⁷

Το ίδιο υποστηρίζει και ο Άντριου Χέιγουντ [Andrew Heywood], χαρακτηρίζοντας την αναρχική βία «αντιπαραγωγική» καθώς «έβλαψε την λαϊκή απήχηση αυτής της ιδεολογίας».⁸

Αντίθετη και λαθεμένη εκτίμηση κάνει η Ιωάννα Κούρτοβικ, υποστηρίζοντας πως «η λαϊκή παράδοση αντιμετώπισε τους δράστες σαν ήρωες» παρ' όλη την «αμηχανία και τον προβληματισμό που οι δράσεις αυτές προκάλεσαν στις επίσημες συνιστώσες του αναρχικού κινήματος».⁹ Παρομοίως, ο Ρομπέρ Λουζόν χαρακτηρίζει τις δράσεις αυτές ως «το κουδούνισμα που έβγαλε το γαλλικό προλεταριάτο από την κατάσταση της εξουθένωσης που το είχε βυθίσει η σφαγή της Κομμούνας».¹⁰

Ο Τζολ περιγράφει πώς δημιουργήθηκε η καρικατούρα του αναρχικού τρομοκράτη και πώς ρίζωσε στο κοινωνικό φαντασιακό, τα αδιέξοδα της «προπαγάνδας με τη πράξη» και τις προσπάθειες των αναρχικών να στραφούν σε άλλες μορφές δράσης, όπως στον επαναστατικό συνδικαλισμό.¹¹ Ο Μπού-

⁶ G. Woodcock, ό.π., σελ. 288.

⁷ R. Kinnna, ό.π., σελ. 169.

⁸ Άντριου Χέιγουντ: *Πολιτικές Ιδεολογίες. Μια Εισαγωγή*, ΕΑΠ, Πάτρα, 2002, σελ. 234.

⁹ Βλ. τον πρόλογό της στο Τσ. Λομπρόζο: *Οι Αναρχικοί*, ό.π., σελ. 13.

¹⁰ Βλ. Μαριούς Ζακόμπ – Κλεμάν Ντιβάλ: *Οι Εργάτες της Νύχτας*, Δαίμων του Τυπογραφείου, Αθήνα, 2011, σελ. 7.

¹¹ Τζ. Τζολ, ό.π., σελ. 125-162.

κτσιν επίσης ιστορεί: «Μέχρι το 1900 όλοι, εκτός από ελάχιστους διακεκριμένους αναρχικούς που είχαν υποστηρίξει την “έμπρακτη προπαγάνδα”, είχαν εγκαταλείψει τις τεροριστικές μεθόδους ως στρατηγική μορφή άμεσης δράσης».¹² Αλλά και ο Βίκτορ Σερζ περιγράφει με συγκλονιστικό τρόπο τα καταστροφικά αδιέξοδα που δημιούργησε η μετεξέλιξη της «προπαγάνδας με τη πράξη» σε «ιλεγκαλισμό» στο αναρχικό κίνημα της Γαλλίας.¹³

Υπερασπιζόμενος τον αναρχισμό, ο Ντανιέλ Γκερέν [Daniel Guérin] ψέγει τους σχολιαστές εκείνους που «είναι ιδιαίτερα επιμελείς στο να υπενθυμίζουν και δόλια να διαφημίζουν μόνο τις παρεκκλίσεις του, όπως τον τερορισμό, τα ανυπότακτα ξεσπάσματα και την προπαγάνδα με τη πράξη».¹⁴

Αντίθετη από τα συμπεράσματα όλων των προαναφερόμενων μελετητών είναι η προσπάθεια του Τσαρλς Τάουνσχεντ να συνάγει εγγενώς από τον αναρχισμό την τρομοκρατία.¹⁵ Προσπάθεια που μπορεί να ιδωθεί ως μια ακαδημαϊκή έκφραση των λαϊκών προκαταλήψεων, ενώ αυτό που θα ήταν συνετότερο να κάνουμε, σύμφωνα με τον Μπέρτραντ Ράσελ, είναι να «αποδεσμεύσουμε τα μυαλά μας από το όλο ζήτημα της βίας, ζήτημα που έχει παίξει μεγάλο ρόλο στη λαϊκή φαντασία, μιας και δεν είναι ούτε ουσιώδες ούτε ιδιαίτερο γνώρισμα όσων υιοθετούν την αναρχική θέση».¹⁶

¹² Μ. Μπούκτσιν, ό.π., σελ. 225.

¹³ Βικτόρ Σερζ: *Αναμνήσεις ενός Επαναστάτη*, Scripta, Αθήνα, 2008, σελ. 17-78.

¹⁴ Daniel Guerin: *No Gods, No Masters, an Anthology of Anarchism*, AK Press, Oakland (USA) & Edinburgh (Scotland), 2005, σελ. 3.

¹⁵ Τσ. Τάουνσχεντ, ό.π., σελ. 66-74.

¹⁶ B. Russell, ό.π., σελ. 38.

Προφανώς, η βίαιη αντίδραση δεν μπορεί να είναι ξένη προς την αναρχική θεώρηση, όπως δεν είναι ξένη σε καμιά επαναστατική θεωρία. Κάποια ιδιαίτερα στοιχεία της όμως στήριξαν τη γέννηση της «προπαγάνδας με τη πράξη» ως χαρακτηριστική και ιδιόζουσα μορφή της αναρχικής δράσης. Μπορούμε να σκεφθούμε εδώ τον ισχυρό συναισθηματισμό, την πίστη στο αυθόρμητο ως αδιαμεσολάβητη –συνεπώς ανόθευτη– δράση, την πεποίθηση στην αποκαλυπτική δυνατότητα της πράξης, το μαρτυρικό ηρωισμό και την αυτοθυσία. Αλλά και την επαναστατική σκληρότητα, την αδιαπραγμάτευτη και απόλυτη ατομική ελευθερία στην πράξη, τη μη δέσμευση, την ιδεολογικοποίηση της απελπισίας και της εκδίκησης.

Επιπλέον, όπως υποστηρίζει ο Τοντ Μέι, η αμφισημία των αναρχικών θεωριών του 19ου αιώνα σχετικά με τη συγκέντρωση της εξουσίας σε ένα μόνο σημείο, το κράτος, και η αναγωγή της πάλης σε ένα και μόνο στρατηγικό στόχο εξηγεί θεωρητικά τις τεροριστικές αναρχικές ενέργειες.¹⁷

Η πρότυπη φιγούρα του μοναχικού αναρχικού τεροριστή τυποποιεί συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και στάσεις και σε αυτήν μπορούμε με ασφάλεια να εντάξουμε τον έλληνα «Νέο Ραβασώλ», τον Δημήτριο Μάτσαλη.

Ο Μάτσαλης επιτίθεται στους δύο πλούσιους Πατρινούς, εκδικούμενος για την εργατική τάξη, αλλά περισσότερο χτυπώντας το κεφάλαιο, ακριβέστερα την ιδέα του κεφαλαίου. Η στερεότυπη απάντησή του είναι: «'Εκτύπησα τὸ κεφάλαιον, ὄχι τὰ ἄτομα!». Επιπλέον ιδεολογικοποιεί σαφέστατα την πράξη του ισχυριζόμενος ότι το έκανε για την Ιδέα, δηλώνο-

¹⁷ Todd May: *The Political Philosophy of Poststructuralist Anarchism*, The Pennsylvania State University, University Park, Pennsylvania, 1994, σελ. 60-61.

ντας ότι έδρασε ως αναρχικός, διαχωριζόμενος μάλιστα από τους υπόλοιπους σοσιαλιστές και μέσω αυτής της πράξης.

Η στάση του μετά τη στιγμή της σύλληψής του είναι ανυποχώρητα σταθερή και αμετανόητη, σε συμφωνία με τους αναρχικούς που τόσο θαύμαζε, στάση που κορυφώνεται τραγικά με τη φρικτή του αυτοκτονία.

Ανάλογη με τις αντιδράσεις του αναρχικού κινήματος στην υπόλοιπη Ευρώπη είναι και η υποδοχή των πράξεων αυτών από τους έλληνες αναρχικούς. Ταλαντεύονται δηλαδή ανάμεσα στη συνειδητοποίηση του αδιεξόδου αυτής της μορφής δράσης, της οποίας τη σκληρότητα επιπλέον αποστρέφονται και στην υπόκληση μπροστά στην τραγικότητα της εργατικής ζωής και στα αισθήματα απόγνωσης και εκδίκησης που γεννά.

Σε μια πρώτη φάση, πριν δηλαδή την ενέργεια του Μάτσαλη, οι πατρινοί αναρχικοί, άλλοτε διακριτικά άλλοτε πιο φανερά, πριμοδοτούσαν την επαναστατική βία, αμυνόμενοι παρ' όλα αυτά απέναντι στη δυσπιστία και επιφυλακτικότητα της υπόλοιπης κοινωνίας, που παρακολουθούσε τα όσα συνέβαιναν στις ευρωπαϊκές χώρες.

Αντιμέτωποι όμως τελικά με τη δυσανάλογη κρατική καταστολή που ακολούθησε τη δολοφονία του τραπεζίτη και την εκδηλούμενη τώρα εχθρότητα της κοινωνίας, υποχρεώθηκαν σε αναδίπλωση. Και εδώ οι έλληνες αναρχικοί ακολουθούν τους ευρωπαίους συντρόφους τους, καθώς στη πλειονότητά τους συνειδητοποιούν τις τραγικές συνέπειες της τεροριστικής δράσης και προσπαθούν στρεφόμενοι σε άλλες δράσεις, όπως στον επαναστατικό συνδικαλισμό, να αποκαθάρουν τον αναρχισμό. «Μόλις τα τελευταία χρόνια του 19ου αιώνα, οι οπαδοί της “προπαγάνδας μέσω του γεγονότος” συνειδητοποιούν τη στείριότητα της στάσης τους. Αφού σκέφτηκαν τη ρήση του Κροπότκιν, ότι “ένα οικοδόμημα θεμελιωμένο σε αιώνες ιστορίας δεν

καταστρέφεται με μερικά κιλά δυναμίτη”, εγκαταλείπουν την παράνομη δράση και προσπαθούν να επανασυνδεθούν με τις μάζες μέσω του επαναστατικού συνδικαλισμού».¹⁸

Πάντως παρόμοιες λογικές επιβιώνουν ακόμα σε τάσεις των σύγχρονων αναρχικών κινημάτων.¹⁹ Η “προπαγάνδα με τη πράξη” επίσης επιβιώνει και σε ρεύματα όπως αυτά των οικολογικών αναρχικών και του “φυσικού αναρχισμού” χωρίς όμως, στις περισσότερες περιπτώσεις, το χαρακτηριστικό της βίας: «Ο όρος “προπαγάνδα με τη πράξη” υποβάλλει εικόνες γενειοφόρων αναρχικών που κουβαλούν βόμβες, πρέπει παρ’ όλα αυτά να διασωθεί από τέτοιους μάλλον στενούς και διαστρεβλωτικούς προσδιορισμούς. Στην πραγματικότητα, οι βόμβες και

¹⁸ Σερζ Μπερνστάιν - Πιερ Μιλζά, ό.π., σελ. 202.

¹⁹ Για μια θεωρητική υπεράσπισή τους βλ. Αλφρέντο Μπονάνο: *Θεωρία και Πρακτική της Εξέγερσης, Επαναστατική Αυτοοργάνωση*, Αθήνα, χ.χ Ενδεικτικά: «Προετοιμάζουμε την εξέγερση σημαίνει ότι προετοιμάζουμε τις υποκειμενικές συνθήκες (προσωπικές και υλικές) που επιτρέπουν σε μια συγκεκριμένη αναρχική μειοψηφία να δημιουργήσει τις απαραίτητες συνθήκες ως προς την ανάπτυξη της εξεγερτικής διαδικασίας. (...) η αρχή της είναι πάντοτε το αποτέλεσμα της δράσης μιας αποφασισμένης μειοψηφίας, μιας χούφτας θαρραλέων που χτυπά τα πιο σημαντικά σημεία του μερικού στόχου που πρέπει να επιτευχθεί», σελ. 18. Όλα τα χαρακτηριστικά της λογικής του «Μπενεβέντο» δυο αιώνες μετά! Και αλλού: «Ακόμη και επιταχύνοντας την διαδικασία εξόντωσης ορισμένων υπαλλήλων του κατασταλτικού μηχανισμού (...) δεν μετακινείται ούτε ένα χιλιοστόμετρο η σχετική λειτουργία. Αυτό όμως δεν πρόκειται να αρνηθεί δύο γεγονότα μεγάλης σημασίας: πρώτο, πρόκειται πάντοτε για έναν ταξικό εχθρό λιγότερο, δεύτερο, υπάρχει συνεισφορά σε μια άλλη επιμορφωτική διαδικασία, πολύ διαφορετική και πιο πλούσια, αυτή την κατευθυνόμενη προς τους εκμεταλλεόμενους που βλέπουν δυνατή την προοδευτική εξόντωση των ίδιων τους των ταξικών εχθρών». Βλ. επίσης και τη συστηματοποίηση της εξεγερτικής πράξης ως “ένοπλης χαράς” στο Alfredo Bonanno: *Armed Joy*, Elephant Editions, London, 1998.

άλλες μορφές βίας, εκτός του ότι είναι ανήθικες είναι και αντι-παραγωγικές, προσφέρουν ελάχιστα ως προπαγάνδα, τείνοντας να επενεργούν αντίθετα από το σκοπό τους και να στρέφουν τον κόσμο ενάντια στο στόχο αυτών που την πράττουν. Σε αντίθεση, η προπαγάνδα με τη πράξη, με την ευρύτερη έννοια της φράσης –να δηλώνεις κάτι με το να κάνεις κάτι– ικανοποιεί την υποχρέωση του να δρας, ενώ παράλληλα εκπληρώνει την ανθρώπινη ανάγκη για συμβολισμό και τη στρατηγικά επιτακτική επικοινωνία». ²⁰

Όπως και να 'χει, στη δεύτερη περίοδο της *Επί τα Πρόσω* (1 Ιανουαρίου 1896 – 8 Φεβρουαρίου 1898, φ. 31 έως 35) έμφαση δίνεται στο «θεωρητικό» αναρχικό, το σπουδαστή των ανθρωπινων πραγμάτων, που μέσω της «*ιστορίας και τής έπιστήμης*» ζητά την αναμόρφωση της ανθρωπότητας. Τελικά, η καταστολή τους διαλύει, καθώς το παιχνίδι είχε πλέον περάσει «σε εκείνο το πεδίο όπου η ανωτερότητα του κράτους είναι πασιφανής», το πεδίο δηλαδή της βίαιης αντιπαράθεσης, και έτσι, όπως τραγικά διαπιστώθηκε και από τους ίδιους τους σκαπανείς της επαναστατικής παράδοσης στον ελλαδικό χώρο, «*οι τρομοκρατικές επιθέσεις τη δεκαετία του 1890 (...) απλώς ενθάρρυναν το κράτος να επεκτείνει και να ενισχύσει τους καταπιεστικούς του μηχανισμούς, συνήθως έχοντας και την υποστήριξη της κοινής γνώμης*». ²¹

²⁰ Patrice Jones: «*Free as a Bird: Natural Anarchism in Action*», περιλαμβάνεται στη συλλογή Randall Amster, Abraham DeLeon, Luis A. Fernandez, Anthony J. Nocella II, Deric Shannon (ed.): *Contemporary Anarchist Studies, an Introductory Anthology of Anarchy in the Academy*, Routledge, London, 2009, σελ. 239-240.

²¹ Α. Χείγοντ, ό.π., σελ. 235. Για τις διεργασίες μεταξύ των κρατών ένθεν κακείθεν του Ατλαντικού έπειτα από τη δολοφονία του αμερικανού

Ματαίως πλέον, χρόνια μετά τον Μάτσαλη και την *Επί τα Πρόσω*, στο ξεψύχισμα των πρώιμων αναρχικών ιδεών στον ελλαδικό χώρο, ο βολιώτης αναρχικός τσιγαράς Γ. Κόσσυβας προσπαθεί ακόμα να πείσει τον κόσμο «ὅτι ἀναρχισμὸς δὲ θὰ πῆ μπόμπα καὶ δυναμίτις ἀλλ' ὅτι εἶνε σύστημα φιλοσοφικὸ μὲ ὀρισμένας ἀρχὰς πὸν συζητοῦνται σοβαρὰ καὶ ἀπὸ σοβαρὰ πνεύματα σ' ὅλα τὰ ἄλλα κράτη».²²

προέδρου Μακ Κίνλεϊ για την αντιμετώπιση του αναρχικού τερορισμού βλ. Richard Bach Jensen: «*The United States, International Policing and the War against Anarchist Terrorism, 1900-1914*, mag. *Terrorism and Political Violence*, vol. 13, n. 1, published by Frank Cass, London, Spring 2001, ελληνική έκδοση: *Διακρατικές Συμφωνίες και Καταστολή της Αναρχικής Δράσης (1900-1914)*, εκδόσεις Γριπονήσι, Χαλκίδα, 2010.

²² «Γράμμα», *Εργάτης-Γεωργός*, 10 Αυγούστου 1911.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ἰωάννης Μ. Μαγκανάρας

Αἱ Ἀναρχικαὶ Αἱρέσεις¹

Τί εἶναι καὶ τί θέλουν οἱ ἀναρχικοί; Εἶναι ἄνθρωποι ἄνευ ἀρχῆς καμμίας, ἄνθρωποι ἄνευ ἰδεώδους, ἄνευ σκοποῦ; Εἶναι ἄνθρωποι μὴ θέλοντες ἀρχὰς-ἐξουσίαν; Ποῖον ἐπὶ τέλος τὸ ἰδεώδες των καὶ τί θέλουν; Τὴν ἀπορίαν ταύτην τοῦ περιέργου ἀναγνώστου μας θὰ λύσωμεν ἡμεῖς.

Ἡ Ἑλληνικὴ δημοσιογραφία δὲν ἠδυνήθη μέχρι σήμερον νὰ δώσῃ, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ἀκριβῆ καὶ σαφεῖς ἰδέαν εἰς τοὺς ἀναγνώστας τῆς περὶ ἀναρχίας καὶ ἀναρχικῶν.

Δύο εἶδη ἀναρχικῶν ὑπάρχουσιν: Ἀναρχικοὶ ἄκροι –ὡς ὁ Ραβασσώλ, ὁ Ἀνρύ, ὁ Βαγιάν, ὁ Πάλλας κ.λπ.– καὶ ἀναρχικοὶ θεωρητικοί, εἰς τὰς τάξεις τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται ἄνθρωποι σοφοί, σπουδασταὶ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ βαθεῖς γνῶσται τῶν ἀνεπεσχέτων τάσεων τῆς σημερινῆς ἐποχῆς, ὡς ὁ Κροπότκιν, ὁ Τολστόϊ, ὁ μέγας γεωγράφος τοῦ αἰῶνος μας Ἐλιζέ Ρεκλούς, ὁ Ἀμών, ὁ Ἰούλιος καὶ Ἰωάννης Γκράβ, ὁ Κυπριάννης καὶ πολλοὶ ἄλλοι.

Ἡ πρώτη τῶν αἱρέσεων τούτων ζητεῖ ἀφ' οὗ τὸ πᾶν καταστρέψῃ, ἀνατρέψῃ, ἐξαφανίσῃ ἐκ τοῦ ὑπάρχοντος κοινωνικοῦ οἰκοδομήματος, ἐπὶ τῶν ἐρειπίων αὐτοῦ καὶ ἐπὶ τῶν τάφων τῶν νεκρῶν γενεῶν ζωὴ νέα καὶ δροσερὰ ν' ἀναπτυχθῇ. Λαοὶ δὲ ἔμπλεοι δυνάμεων ἀσυναρτήτων ἀλλ' ὑγειῶν ν' ἀναφανῶσι. Νέα βίβλος τῆς παγκοσμίου ἱστορίας ν' ἀρχίσῃ.

Οἱ ὀπαδοὶ τῆς αἱρέσεως ταύτης τρέφωσι μῖσος ἄσπονδον

¹ Το κείμενο δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα της Πάτρας *Πελοπόννησος*, 31 Ιουλίου 1897.

έναντίον πάσης εξουσίας και κατά παντός πλουσίου. Διαμαρτύρονται δὲ ἐναντίον τῆς ὑφισταμένης κοινωνικῆς ἀθλιότητος διὰ πάντων τῶν μέσων, τοῦ ἐγχειριδίου, τῆς βόμβας, τοῦ πετρελαίου, τῆς δυναμίτιδος, ἔχοντες ὡς ἀξίωμα: «Θανατοῦντες στέργομεν τὸν θάνατον».

Ἡ ἑτέρα αἵρεσις, βασιζομένη ἐπὶ τῆς ἱστορίας και τῆς ἐπιστήμης, λέγει: ὅτι, ἡ ἀνθρωπότης κατά τὸν φυσικὸν νόμον τῆς ἀπεράντου τελειοποιησιμότητος, θέλει ἐξελιχθῆ μέχρις ἐκείνου τοῦ σημείου τῆς προόδου, κατά τὸ ὅποιον οἱ ἄνθρωποι τῆς Γῆς ἅπαντες, μὴ ὑποκείμενοι εἰς βιωτικὰς ἀνάγκας, ἀπηλλαγμένοι προλήψεων και συνειδότες ὅτι ἀλήθεια και φυσικὴ ἐλευθερία εἶναι ἡ μεταξὺ «δικαιώματος και καθήκοντος ἀρμονία», δὲν θέλουσιν ἔχει ἀνάγκη πλεον προσωπικῶν ἀρχῶν και ἐξουσιῶν ἵνα ἀποτρέπωνται τοῦ κακοῦ. Ὅτι ἕκαστος ἄνθρωπος ἔχει καθῆκον και δικαίωμα νὰ ὑποβοηθῆ τὴν πρόοδον, τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἀνθρωπότητος. Θεωρεῖ δὲ ὅτι τὸ μόνον συντελεστικὸν μέσον πρέπει νὰ εἶναι αἱ πνευματικαὶ ἐπαναστάσεις. Πᾶσαν βιαίαν πράξιν τὴν ἀποδοκιμάζει, ὡς φέρουσαν τὴν παρακώλυσιν τῆς προόδου, τῆς ἐξελίξεως.

Ἴδου ἐν ὀλίγοις τί ζητοῦσιν οἱ ἀναρχικοὶ ἀμφοτέρων τῶν αἱρέσεων, και ὅποια αἱ θεωρίαι αὐτῶν.

Λέον Τολστόι

Οὐ Φονεύσης¹

Ἐπὶ τῇ δολοφονίᾳ τοῦ βασιλέως Οὐμβέρτου
(Διατριβὴ δημοσιευθεῖσα εἰς τὸ τελευταῖον φύλλον ἐγκρίτου
Γαλλικοῦ Περιοδικοῦ).

I

-Οὐ φονεύσης.

(Ἔξοδος, XX, 13)

-Οὐκ ἔστι μαθητὴς ὑπὲρ τὸν διδάσκαλον αὐτοῦ·
κατηρτισμένος δὲ πᾶς ἔσται ὡς ὁ διδάσκαλος αὐτοῦ.

(Λουκᾶς, VI, 40)

-...πάντες γὰρ οἱ λαβόντες μάχαιραν
ἐν μαχαίρᾳ ἀπολοῦνται.

(Ματθαῖος, XXVI, 52)

-Πάντα οὖν ὅσα ἂν θέλητε ἵνα ποιῶσιν ὑμῖν οἱ ἄνθρωποι,
οὕτω καὶ ὑμεῖς ποιεῖτε αὐτοῖς· οὗτος γάρ ἐστιν
ὁ νόμος καὶ οἱ προφῆται.

(Ματθαῖος, VII, 12)

¹ Στις 29 Ιουλίου 1900 ο αναρχικός Γκαετάνο Μπρέσι πυροβολεί και σκοτώνει το βασιλιά Ουμβέρτο Α΄ της Ιταλίας. Ο Τολστόι γράφει το κείμενο «Οὐ Φονεύσης», προσπαθώντας να παρέμβει στις συνεχόμενες δολοφονίες από αναρχικούς. Το άρθρο πρωτοδημοσιεύτηκε σε ρώσικο περιοδικό της Αγγλίας και προκάλεσε ευρείες συζητήσεις στους αναρχικούς κύκλους. Για πληροφορίες αλλά και παρουσίαση μιας απάντησης του Μαλατέστα βλ. Πιέρο Μπρουνέλο: «Μαλατέστα και Τολστόι», περιλαμβάνεται στη συλλογή Ερ. Μαλατέστα κ.ά.: *Περί Αναρχισμού και Βίας*, ό.π., σελ. 33-38. Στα ελληνικά το κείμενο δημοσίευσε η εφημερίδα *Νέος Αιών*, 22 Οκτωβρίου 1900, αρ. φύλ. 14 απ' όπου και το παραθέτουμε.

“Όταν φονεύονται οί βασιλεῖς κατόπιν ἀποφάσεως, ὅπως ὁ Κάρολος ὁ Α΄, ὁ Λουδοβῆκος ὁ ΙΔ΄, ὁ Μαξιμιλιανὸς τοῦ Μεξικοῦ, ἡ συνεπεία αὐλικῆς συνωμοσίας, ὅπως ὁ Πέτρος ὁ Γ΄, ὁ Παῦλος καὶ διάφοροι Σουλτάνοι, Σάχαι, Βογδηχάναι, γενικῶς παραμερίζει ἡ δικαιοσύνη, διαφημίζεται τὸ γεγονός, τὸ παραλαμβάνει ἡ ἱστορία καὶ οἱ λαοὶ τὸ λησμονοῦν· ἀλλ’ ὅταν φονεύονται οἱ βασιλεῖς, οἱ πρίγκηπες, οἱ ἀρχηγοὶ τῶν λαῶν, ἄνευ ἀποφάσεως, ἄνευ αὐλικῶν συνωμοσιῶν, ὅπως ὁ Ἐρρῖκος ὁ Δ΄, Ἀλέξανδρος ὁ Β΄, ἡ Αὐτοκράτειρα τῆς Αὐστρίας, ὁ Σάχης τῆς Περσίας Ναστρεδίν, ὁ Πρόεδρος Καρνῶ, καὶ τελευταίως ὁ βασιλεὺς Οὐμβέρτος, τοιαῦται δολοφονίαι προκαλοῦσι τὴν ὀργὴν τῶν βασιλέων, τῶν αὐτοκρατόρων καὶ τῆς ἀκολουθίας των, τὴν ἀγανάκτησιν ὅλων τῶν τιμίων ἀνθρώπων, ὡς εἰ αὐτοὶ οἱ ἡγεμόνες οὐδέποτε εἶχον λάβει μέρος εἰς δολοφονίας, οὐδέποτε εἶχον ὠφελῆθεϊ ἐξ αὐτῶν, οὐδέποτε εἶχον διατάξει τοιαύτας.

Ἀλλά, ὅλως τὸναντίον λαμβάνει χώραν.

Τὰ καλλίτερα τῶν ἐστεμμένων θυμάτων, ὡς ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Β΄, ὁ Οὐμβέρτος, ὑπῆρξαν ἔνοχοι καὶ συνένοχοι τοῦ θανάτου χιλιάδων ἀνδρῶν, οἵτινες ἐφονεύθησαν ἐπὶ τοῦ πεδίου τῶν μαχῶν· ὅσον δ’ ἀφορᾷ τοὺς βασιλεῖς καὶ αὐτοκράτορας τοὺς ἦττον ἀγαθοὺς, καθ’ ἑκατοντάδας χιλιάδων καὶ καθ’ ἑκατομμύρια ὑπολογίζονται τὰ θύματα τῶν πολέμων, ὧν ὑπῆρξαν οἱ αἴτιοι.

Ἡ χριστιανικὴ θρησκεία κατέλυσε τὸν νόμον: ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ καὶ ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος. Καὶ ἐν τούτοις οἱ ἡγεμόνες οὔτοι, οἵτινες πάντοτε διετήρησαν τὸν νόμον αὐτὸν ἐν ἰσχύϊ καὶ δὲν ἔπαυσαν νὰ μεταχειρίζονται μὲ φοβερὰν ἀνταπόδοσιν, ἀνεχόμενοι τὰς εἰς τοὺς καταδίκους ἐπιβαλλομένας ποινὰς καὶ ἀνανεοῦντες τοὺς πολέμους, ὅχι μόνον ἀνταποδίδουσιν ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ, ἀλλὰ καὶ διατάσσουσιν

ἀπαθέστατα τὴν σφαγὴν χιλιάδων στρατιωτῶν, πέμποντες αὐτοὺς εἰς τὴν μάχην, τούτέστιν εἰς τὸν θάνατον.

Οἱ βασιλεῖς καὶ οἱ αὐτοκράτορες, ἐὰν ᾔσαν λογικοί, ἔπρεπε νὰ ἐκπλήσωνται μᾶλλον διὰ τὴν σπάνιν τοιούτων ἐγκλημάτων, μετὰ τὸ παράδειγμα τὸ ὁποῖον αὐτοὶ δίδουσιν.

Διότι μὴ λησμονῶμεν, ὅτι οἱ ἄνθρωποι ὑπνωτίζονται εὐκόλως. Ἐὰν βλέπουν τί γίνεται καθ' ἑκάστην, δὲν καταλαμβάνουν ὅμως τὸ διατί. Βλέπουν τὴν μεγάλην μέριμναν τῶν βασιλέων, τῶν αὐτοκρατόρων, τῶν προέδρων τῶν δημοκρατιῶν διὰ τὸν στρατόν· βλέπουν τὰς ἐπιθεωρήσεις, τὰς παρατάξεις, τὰ γυμνάσια, διὰ τὰ ὁποῖα οἱ ἡγεμόνες ὑπερηφανεύονται ἐναλλάξ, καὶ μετὰ σπουδῆς τρέχουσιν εἰς τὰς στρατιωτικὰς αὐτὰς ἐπιδείξεις, ἀνυπόμονοι νὰ μάθουν πῶς οἱ ἀδελφοὶ των, ἐνδεδυμένοι καινουργῆ ἐνδύματα, ἔχοντες λάμποντα ὅπλα, μεταβάλλονται εἰς αὐτόματα βαδίζοντα συμφώνως πρὸς τὸν ἤχον τῶν μουσικῶν καὶ τῶν τυμπάνων, καὶ κάμνοντα ὅλα, κατὰ διαταγὴν ἐνὸς ἀξιωματικοῦ ἢ ἐνὸς δικανέως, τὸ αὐτὸ σχῆμα τὴν αὐτὴν κίνησιν, καὶ δὲν δύνανται νὰ ἐξηγήσουν τί σημαίνουν ὅλ' αὐτά.

Ἐν τούτοις αὐτὰ εἶναι ἀπλούστατα καὶ σαφέστατα· ὅλη αὐτὴ ἡ ἐργασία κατὰ βάθος οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ προγύμνασμα τῆς δολοφονίας, μόρφωσις καὶ πρόκλησις ἐκείνων, τοὺς ὁποίους, ἔκοντας ἢ ἄκοντας, μεταχειρίζονται ὡς ὄργανα τοῦ ἐγκλήματος.

Καὶ εἶναι οἱ βασιλεῖς, οἱ αὐτοκράτορες, οἱ πρόεδροι, οἵτινες διοργανοῦσιν αὐτά, τὰ διευθύνουσιν καὶ ὑπερηφανεύονται διὰ τοῦτο. Ἀσχολοῦνται εἰδικῶς εἰς τὴν ἀνθρωποκτονίαν, τὴν ἔχουν ἐπάγγελμα, πλεῖστα περιβάλλονται εἰδικὰ σύμβολα, φέρουσι τὰ ὅπλα των, καὶ ἐν τούτοις ἐξαγριοῦνται ὅταν φονεύεται κανεὶς ἐξ αὐτῶν.

II

Αἱ δολοφονίαι τῶν βασιλέων, ὡς π.χ. τοῦ Οὐμβέρτου, εἶναι πράξεις φρικώδεις. Καὶ ἐν τούτοις τὰ ἐγκλήματα τὰ τελούμενα κατὰ διαταγὴν τῶν βασιλέων καὶ τῶν αὐτοκρατόρων – ὄχι μόνον ἄλλοτε: νῦξ τοῦ ἀγίου Βαρθολομαίου, θρησκευτικοὶ διωγμοί, φοβεραὶ ποιναὶ ἐπιβαλλόμεναι εἰς στασιάζοντας χωρικούς, αἱ σφαγαὶ τῶν Βερσαλλιῶν, – ἀλλὰ καὶ σήμερον: Ἐκτελέσεις ἐπιτρεπόμεναι ὑπὸ τῶν κυβερνήσεων, κατάδικοι ἀποκεφαλιζόμενοι, κρεμάμενοι, στραγγαλιζόμενοι, τυφεκίζόμενοι, δυστυχεῖς ἀποθνήσκοντες εἰς ἐλεεινὰς φυλακάς, εἰς πειθαρχικούς λάκκους, φονευόμενοι εἰς τὰ πεδία τῶν μαχῶν – εἶναι ἀσυγκρίτως φρικωδέστερα καὶ στυγερώτερα ἀπὸ τὰ ἀνδραγαθήματα τῶν ἀναρχικῶν.

Αἱ δολοφονίαι τῶν βασιλέων εἶναι πρὸ πάντων φοβεραὶ, διότι οἱ διαπράττοντες ταύτας ἔχουν χάσει τὸ λογικόν.

Ὅταν οἱ βασιλοκτόνοι ἐνεργῶσιν ὑπὸ τὸ κράτος τῆς προσωπικῆς ὀργῆς των προκαλουμένης ἐκ τῶν καταθλίψεων τοῦ λαοῦ, τὸν ὅποιον θεωροῦσιν ὡς δοῦλον, καὶ τοῦ ὁποίου τὰ δεινὰ ἀποδίδουσιν εἰς τὸν Ἀλέξανδρον, τὸν Καρνῶ, τὸν Οὐμβέρτον, ὅταν οἱ ἀναρχικοὶ ὑπέικουσιν εἰς αἴσθημα προσωπικῆς ἐκδικήσεως καὶ θεωροῦσιν ἑαυτοὺς ὡς ἐκδικητὰς τῆς Ἀνθρωπότητος, αἱ πράξεις των, αἵτινες διεγείρουσι τὴν παγκόσμιον ἠθικὴν, ἐν τούτοις ἐξηγοῦνται· ἀλλὰ πῶς συμβαίνει ὥστε ἡ συμμορία ἡ διοργανωθεῖσα ὑπὸ τῶν ἀναρχικῶν ἧτις ἔστειλε τὸν Βρέσσην εἰς Μόντζαν, ἀπειλεῖ δὲ καὶ ἄλλους ἡγεμόνας, δὲν δύναται, διὰ τὴν βελτιώσῃ τὴν τύχην τῆς ἀνθρωπότητος, νὰ ἐφεύρῃ κᾄτι καλλίτερον ἀπὸ τὴν δολοφονίαν τῶν ἡγεμόνων, τῶν ὁποίων ὁ θάνατος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ φέρῃ οὔτε ὠφέλειαν οὔτε ἀποτέλεσμα, ὅπως ἦτο ἀνωφελὲς εἰς τὸν Ἡρακλῆ ν' ἀποκόπτῃ κεφαλὰς τῆς Αερναίας Ὑδρας; Διότι οἱ βασιλεῖς καὶ οἱ αὐτοκράτορες πρὸ

πολλοῦ διωργάνωσαν κάτι ὅμοιον πρὸς τὰ ἐπαναληπτικὰ ὄπλα: ὅταν μιὰ σφαῖρα ἐξέρχεται, αὐθωρεῖ ἄλλη πηγαίνει εἰς τὴν θέσιν της. Ὁ Βασιλεὺς ἀπέθανε! Ζήτω ὁ Βασιλεὺς.

III

Πρὸς τί, λοιπόν, νὰ τοὺς φονεύετε; Ὁ βασιλοκτόνος δὲν δύναται νὰ γίνῃ μέσον ἐκλείψεως τῆς τυρρανίας τῶν λαῶν, οὐδὲ νὰ θέσῃ τέρμα εἰς τοὺς πολέμους τοὺς θερίζοντας τὰς ἀνθρωπίνους ὑπάρξεις. Μόνον ἐπιπόλαιοι δύνανται νὰ σκεφθῶσιν ἄλλως. Πάντοτε ὑπῆρξαν δυναστεύσεις λαῶν εἰς πόλεμον, οἰοιδήποτε καὶ ἂν ἦσαν οἱ κατέχοντες τὴν Ἀνωτάτην Ἀρχὴν Νικόλαος ἢ Ἀλέξανδρος, Φρειδερίκος ἢ Γουλιέλμος, Λουδοβίκος ἢ Ναπολέον, Πάλμεστρων ἢ Γλάδστων, Μάκ-Κίνλεϊ ἢ ἄλλος. Εὐνόητον δέ, ὅτι οὐχὶ τὸ ἄτομον τοῦτο ἢ ἐκεῖνο κηρύσσει τοὺς πολέμους καὶ ἐπιβάλλει τὰς καταδυναστεύσεις ἐξ ὧν πάσχουσιν οἱ λαοί. Τὰ δεινὰ τῆς Ἀνθρωπότητος προέρχονται οὐχὶ ἐκ προσώπων μεμονωμένων, ἀλλ' ἐξ αὐτοῦ τοῦ ὀργανισμοῦ τῆς κοινωνίας, ἐκ τοῦ τρόπου καθ' ὃν οἱ ἄνθρωποι συνδέονται πρὸς ἀλλήλους, οὕτως ὥστε πάντως νὰ ἐξαρτῶνται ἐξ ὀλίγων ἢ πολλάκις ἐξ ἑνός.

Ἡ ἕκτακτος αὕτη θέσις μερικῶν προσώπων, ἡ ὑπερβάλλουσα ἰσχὺς, ἣτις θέτει εἰς χεῖρας των τὴν ζωὴν καὶ τὴν τύχην χιλιάδων ἀνθρώπων, κρατεῖ διαρκῶς τοὺς ἡγέτας τῶν ἐθνῶν εἰς μίαν κατάστασιν νοσηρὰν προσβάλλονται εἰς βαθμὸν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον μέγαν ὑπὸ τῆς μανίας τῆς ἐξουσίας, καὶ αὐτὴ ἢ ἀνατροφή των, ἢ ἐξαιρετικὴ φύσις των, τοὺς ἐμποδίζει νὰ ἴδωσι τὴν ἀσθένειάν των. Προσθέσατε ὅτι οἱ ἡγεμόνες ἀπὸ τῆς μικρᾶς των ἡλικίας μέχρι θανάτου περιβάλλονται μὲ τὴν μᾶλλον ἀνήκουστον πολυτέλειαν καὶ ζῶσιν ἐντὸς ἀτμοσφαιρας πλήρους ψεύδους καὶ κολακείας. Ὅλη των ἡ ἀνατροφή, ὅλαι

των αἰ σκέψεις, ὅλη ἡ ὕπαρξις των συγκεντροῦνται εἰς ἓν μόνον σημεῖον, τὸ ὁποῖον εἶναι ἡ μελέτη τοῦ πολέμου, τοὔτέστιν τῆς δολοφονίας εἰς τοὺς ἀρχαίους χρόνους μὲ καλλίτερα μέσα πρὸς διάπραξιν τοῦ ἐγκλήματος, εἰς τὰς ἡμέρας μας, τοὺς καλλιτέρους τρόπους πρὸς ἐξασφάλισιν τῶν παρασκευῶν αὐτῶν. Ἀπὸ τῆς μικρᾶς των ἡλικίας ἐκπαιδεύονται τοιουτοτρόπως εἰς τὴν τέχνην τοῦ φονεῦειν ὑφ' ὅλας τὰς μορφάς· οὐδέποτε ἐγκαταλείπουν τὰ φονικὰ ὄπλα, ξίφη, ἐγχειρίδια, φέρουσιν ἐπιδεικτικῶς τὰς στολάς, παρίστανται καὶ προεδρεύουσιν εἰς τὰς παρατάξεις, τὰς ἐπιθεωρήσεις, τὰ γυμνάσια, ἐπισκέπτονται ἀλλήλους ἀμοιβαίως, προσφέρουσιν ἐναλλάξ παράσημα καὶ συντάγματα καὶ ὄχι μόνον οὐδεὶς ἔδωσε τὸ ἀληθές ὄνομα εἰς τὰς πράξεις ταύτας, ὄχι μόνον οὐδεὶς θὰ εἶπη εἰς αὐτοὺς ὅτι εἶνε ἐπονείδιστον καὶ ἐγκληματικὸν ν' ἀσχολῶνται μετὰ τοσούτου πάθους εἰς τὰ μέσα τῆς δολοφονίας ἀλλὰ τούναντίον πανταχοῦ ὅπου παρουσιάζονται, δὲν ἀκούουσιν εἰμὴ φωνὰς θαυμασμοῦ, ζήτη, μπράβο, ἐνθουσιώδεις ἐπιδοκιμασίας τῶν πράξεων αὐτῶν. Πανταχοῦ ἐπὶ τῇ διελεύσει των, εἰς τὰς ἐπιθεωρήσεις, τὰς τελετάς, τὰ ἰδιαίτερα ἢ ἐπίσημα ταξειδία, τὸ πλῆθος τρέχει ἐπευφημοῦν θριαμβευτικῶς. Πιστεύουσιν ὅτι ὀλόκληρος ὁ λαὸς ἐκδηλοῖ τοιουτοτρόπως τὴν εὐαρέσκειάν του. Αἱ μόναι ἐφημερίδες, τὰς ὁποίας ἀναγιγνώσκουσι ἢ τοὺς ἀφίνουν νὰ βλέπωσι φαίνονται εἰς αὐτοὺς ὡς πιστοὶ διερμηνεῖς τῶν αἰσθημάτων ὅλου τοῦ λαοῦ ἢ τῶν καλλιτέρων ἀντιπροσώπων αὐτοῦ, καὶ ὁ δουλοπρεπὴς αὐτὸς τύπος ἐξαίρει τοὺς λόγους καὶ τὰς πράξεις των ἄνευ αἰδοῦς, καὶ ὅταν ἀκόμη οἱ μὲν λόγοι εἶναι γελοῖοι, αἱ δὲ πράξεις κακαί.

Ἄνδρες, γυναῖκες, λαϊκοί, ἱερεῖς, ὅλοι αὐτοί, οἵτινες τοὺς περιστοιχίζουσιν, ἔχουσιν ἀποβάλλει πᾶσαν ἀνθρωπίνην ἀξιόπρέπειαν, ἓνα μόνον σκοπὸν ἐπιδιώκοντες ποῖος νὰ ὑπερβάλλῃ τὸν ἄλλον εἰς τὴν κολακείαν, νὰ κλείουν τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν

βασιλέων, αὐτοκρατόρων, προέδρων, ν' ἀπατῶσιν αὐτούς, καὶ ν' ἀπομακρύνουν ἀπὸ αὐτοὺς πᾶν τὸ δυνάμενον νὰ γνωρίσῃ εἰς αὐτοὺς τὴν ἀλήθειαν τῶν πραγμάτων. Οἱ ἡγεμόνες οὗτοι, καὶ ἂν ἦτο δυνατόν νὰ ζήσωσιν 100 ἔτη, οὐδέποτε θ' ἀκούσωσι πραγματικὴν ἀλήθειαν. Ἐκπλησσομεθα πολλάκις ἀκούοντες τοὺς λόγους των καὶ βλέποντες τὰς πράξεις των, καὶ ἐν τούτοις ἀρκεῖ νὰ ἔλθῃ κανεὶς εἰς τὴν θέσιν των διὰ νὰ πεισθῇ ὅτι καὶ πᾶς ἄλλος τὰ αὐτὰ θὰ ἔπραττεν. Ἄν εὐρίσκετο ἐπὶ τοῦ θρόνου κανεὶς φρόνιμος ἄνθρωπος ὑπὸ τοὺς ὅρους αὐτούς, δὲν ἦτο δυνατόν ἢ μίαν καὶ μόνην ἀπόφασιν νὰ λάβῃ, λογικὴν, νὰ παραιτηθῇ τῆς ἀρχῆς. Ἄλλ' ὁ μένων ἐν αὐτῇ μοιραίως ἄγεται εἰς δρᾶσιν ὁμοίαν πρὸς τὴν τῶν προκατόχων του.

IV

Τί θέλατε νὰ σκεφθῇ εἰς φιλόδοξος ἡγεμόνων, ὁ ὁποῖος δὲν ἔχει ἰδιαιτέρον ἰδεῶδες ἀπὸ ἕναν ὑπαξιωματικόν, καὶ τοῦ ὁποίου χαιρετῶσι πᾶσαν λέξιν ἐξερχομένην ἐκ τῶν χειλέων του ἢ ἐκ τῆς γραφίδος του δι' ἑνὸς βροντώδους ζήτη! ἐνῷ ὁ παγκόσμιος τύπος σχολιάζει διὰ μακρῶν τοὺς λόγους του, ὡς εἰ ἐπρόκειτο περὶ σπουδαίου τινός. Θὰ εἶπη ὅτι, ἐν ὀνόματι αὐτοῦ, ὁ στρατιώτης πρέπει νὰ ὑποδουλωθῇ εἰς τὴν πειθαρχίαν μέχρι τοῦ νὰ φονεύσῃ, ἐὰν διαταχθῇ, καὶ αὐτὸν τὸν πατέρα του, καὶ θὰ φωνάξουν ζήτη! Θὰ εἶπη ὅτι πρέπει νὰ διαδοθῇ τὸ εὐαγγέλιον διὰ τοῦ σιδήρου· ζήτη! Θὰ εἶπη ὅτι εἰς τὴν Κίναν τὰ στρατεύματα δὲν πρέπει ποσῶς νὰ αἰχμαλωτίζωσιν, ἀλλὰ νὰ φονεύωσιν ἄνευ οἴκτου· ζήτη! καὶ τὰ στρατεύματά του βαδίζουσι πρὸς τὴν Κίναν, διὰ νὰ ὑπακούσωσι κατὰ γράμμα εἰς τὰς διαταγὰς του. Ἄλλος, ἀγαθὸς ἐκ φύσεως, πρᾶος ἐκ χαρακτῆρος, εἰρηνικὸς ἐξ ἀγάπης πρὸς τὴν Ἀνθρωπότητα, δὲν θὰ διστάσῃ νὰ συγκατατεθῇ εἰς μέτρα πολεμικὰ ἀσυμβίβαστα μὲ προγράμ-

ματα παγκοσμίου ειρήνης. Τί πρέπει νὰ ἰσχύσῃ, ἐπαναλαμβάνω, εἰς τὴν κεφαλὴν καὶ εἰς τὴν καρδίαν τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν;

V

Ὅχι, οἱ ἀληθεῖς ἔνοχοι τῆς καταδυναστεύσεως τῶν λαῶν, οἱ ἀληθεῖς ἔνοχοι τῶν ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης δολοφονιῶν, δὲν εἶνε οὔτε οἱ Ἀλέξανδροι, οὔτε οἱ Οὐμβέρτοι, οὔτε οἱ Γουλιέλμοι, οὔτε οἱ Νικόλαιοι, οὔτε κἄν οἱ Τσάμπερλαιν.

Διὰ τοῦτο δὲν πρέπει κατ' οὐδένα λόγον νὰ φονεύωμεν τοὺς Ἀλεξάνδρους, οὔτε τοὺς Καρνῶ, οὔτε τοὺς Οὐμβέρτους, οὔτε τοὺς Γουλιέλμους, οὔτε τοὺς Νικολάους, ἀλλὰ νὰ βελτιώσωμεν τὸ οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖον ἔχει ὡς βάσιν τὴν ἰσχὺν αὐτῶν. Ἀλλὰ, ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον διέπει τὴν ὀργάνωσιν τῆς σημερινῆς κοινωνίας εἶνε ὁ ἐγωϊσμός καὶ ἡ παραφροσύνη τῶν ἀνθρώπων, οἵτινες πωλοῦσι τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν τιμὴν των λαμβάνοντες ὡς ἀντάλλαγμα ἐλάχιστα ὑλικά κέρδη.

Οἱ ἄνθρωποι οἱ εὐρισκόμενοι εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς κλίμακος, ἐξ ἑνὸς χάρις εἰς τὴν μανίαν τῆς πατριωτικῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ ψεύδους, ἐξ ἄλλου χάρις εἰς τὰ προσωπικά συμφέροντα, τὰ ὁποῖα ἐπιδιώκουσι, θυσιάζουσι τὰ πάντα ὑπὲρ τῶν ἰσταμένων ὑπεράνω αὐτῶν, οἵτινες ὑπόσχονται ἢ προτείνωσιν εἰς αὐτοὺς παροχάς τινας. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ μὲ τοὺς ἰσταμένους ὀλίγον ὑψηλότερα, οἱ ὁποῖοι καὶ αὐτοὶ τὰς αὐτὰς προσφέρουσι θυσίας, τὰ ἴδια ἐλπίζοντες. Ἐπίσης οἱ εὐρισκόμενοι ἀκόμη ὑψηλότερον ἀκολουθοῦσι τὸ αὐτὸ παράδειγμα.

Καὶ οὕτω καθ' ἐξῆς ἀπὸ βαθμίδος εἰς βαθμίδα μέχρι τῶν κατεχόντων τὴν κορυφὴν τῆς πυραμίδος, οἵτινες δὲν συμβουλεύονται διὰ τὰς πράξεις των ἢ τὴν φιλαρχίαν καὶ τὴν ματαιότητά των.

Αὐτοὶ οἱ λαοί, θυσιάζοντες τὴν ἀξιοπρέπειάν των χάριν οἰουδήποτε κέρδους, γεννῶσι τοὺς ἀνθρώπους αὐτούς, οἵτινες δὲν δύνανται νὰ πράξωσιν ἄλλως ἢ ὅπως πράττουσι, καὶ ἐναντίον τῶν ὁποίων ἐξανίστανται θεωροῦντες τὰς πράξεις αὐτῶν ἀνοήτους καὶ σκληράς.

VI

Οἱ φονεύοντες τοὺς ἀνθρώπους αὐτούς ὁμοιάζουσι πρὸς ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι κτυποῦν τὰ παιδιά, ἀφ' οὗ προηγουμένως τὰ χαϊδεύουν.

Διὰ νὰ ἐκλίπη ἡ τυραννία τῶν λαῶν, διὰ νὰ ἐκλίπωσιν οἱ ἄδικοι πόλεμοι, διὰ νὰ μὴ ἐξανίστανται οὐδεῖς, διὰ νὰ μὴν ὑπάρχωσι πλέον βασιλοκτόνοι, δὲν ὑπάρχει ἢ μία μόνη μέθοδος καὶ αὕτη εἶναι ἀπλουστάτη:

Οἱ ἄνθρωποι ν' ἀντιληφθῶσι τὰ πράγματα ὅπως πράγματι εἶναι καὶ νὰ τὰ ὀνομάζωσι μὲ τὸ ἀληθές ὄνομά των· νὰ μάθωσιν ὅτι ὁ στρατός οὐδὲν ἄλλο εἶναι πράγματι ἢ ὄργανον ἀθρόων δολοφονιῶν ὀνομαζομένων πόλεμος, ὅτι ἡ στρατολογία καὶ ἡ ἀρχηγία τῶν στρατῶν μὲ τὴν ὁποίαν τοσοῦτον ὑπερηφάνως ἀσχολοῦνται οἱ βασιλεῖς, οἱ αὐτοκράτορες, οἱ πρόεδροι τῶν δημοκρατιῶν, δὲν εἶνε σήμερον ἢ παρασκευαὶ θανάτου, νὰ πεισθῶσιν οἱ βασιλεῖς, οἱ αὐτοκράτορες, οἱ πρόεδροι, ὅτι τὸ ἔργον αὐτῶν ὡς διοργανωτῶν στρατοῦ δὲν εἶνε οὔτε ἔντιμον, οὔτε σπουδαῖον, ὅπως λέγουσιν εἰς αὐτούς οἱ κόλακες, ἀλλὰ τούναντίον κακὸν καὶ ἐπονείδιστον, ὅπως πᾶσα προμελέτη δολοφονίας.

Συμπέρασμα: Δὲν πρέπει ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει νὰ φονεύωμεν οὔτε τοὺς Ἀλεξάνδρους, οὔτε τοὺς Καρνῶ, οὔτε τοὺς Οὐμβέρτους, οὔτε τοὺς ἄλλους, ἀλλὰ νὰ ἐνούμεθα, διὰ νὰ καταστήσωμεν αὐτούς κοινωνοὺς τῆς ἰδέας ὅτι δὲν ἔχουσι τὸ δικαίωμα νὰ φονεύωσι κηρύττοντες πολέμους.

Ἐὰν οἱ ἄνθρωποι δὲν συμμερίζονται ἀκόμη τὴν ἰδέαν ταύτην, σημαίνει ὅτι διατελοῦσιν εἰσέτι ὑπνωτισμένοι, καὶ ὅτι αἱ κυβερνήσεις χάριν αὐτοσυντηρήσεως τοὺς κρατοῦσιν εἰς τοιαύτην κατάστασιν.

Ἐπίσης δὲν ὑπάρχει ἢ ἔν μόνον μέσον νὰ ἐμποδίσωμεν τοὺς ἀνθρώπους νὰ φονεύωσι τοὺς βασιλεῖς καὶ νὰ ἀλληλοφονεύωνται ἐν τοῖς πολέμοις: τὸ νὰ τοὺς ἐξαγάγωμεν τῆς νάρκης των, τοῦ ληθάργου των. Καὶ τοῦτο προσπαθῶ νὰ πράξω δημοσιεύων τὰς γραμμὰς ταύτας.

Γεώργιος Σουρῆς

Φουχτώσετε λεπίδα
γιὰ πίστη καὶ πατρίδα.¹

Ἄφῃστε τοὺς Ματσάληδες, τάναρχικὰ καθάρματα
καὶ τρέξετ' ἐκεῖ πέρα,
ποῦ λαμπερὰ βροντοβολοῦν τὰ Τουρκομάχα τάρματα
τοῦ Μπρούφα, τοῦ Βερβέρα.

Ἐκεῖ μουγγρίζει τὸ στοιχειῶ τῆς νέκρας, τῆς σφαγῆς,
καὶ κοκκινίζουν χώματα τῆς πατρικῆς μας γῆς,
ἐκεῖ φωλιάζει τύραννος μ' αἵματωμένο στέμμα
καὶ πίν' ἰδρῶτ' ἀδελφικὸ κι' ἀδελφικὸ μας αἷμα.

Ἐκεῖ σκλαβιαῖς ἀληθιναῖς καὶ σίδερα βαρειά,
κλάμμα πικρὸ κι' ἀτέλειωτο χωρὶς παρηγοριά,
κι' ἐκεῖνον, ποῦ γιὰ τὸνομα τῆς ἑλευθεριᾶς πεθάνη,
τὸν καρτερεῖ παλληκαριᾶς τραγοῦδι καὶ στεφάνι.

Πέρα κατὰ τὸν Ὀλυμπο κυττάξετε μὲ πόνο
πῶς πᾶν τὸν θάνατο νὰ ἔβροῦν ἐγγόνια τοῦ Βλαχάβα,
κι' ἐκεῖνο νὰ ζηλεύετε τὸ παλληκάρι μόνο,
ποῦ τρέχει τὴν ἀληθινὴ νὰ ζωντανέψη σκλάβα.

Μόνον ἐκεῖ σηκώσετε μαχαῖρι μ' ἀπονιὰ
καὶ μπῆχτε το μὲς 'στὸ κορμὶ τοῦ Τούρκου τοῦ φονιᾶ,

¹ Οἱ στίχοι αὐτοὶ γράφτηκαν ἀπὸ τὸν Γεώργιο Σουρῆ καὶ δημοσιεύθηκαν
στὴν εφημερίδα *Ὁ Ρωμηός*, 9 Νοεμβρίου 1896, σελ. 1.

κι' ἀφῆστε τοὺς Ματσάληδες τὸν Ραβασσόλ νὰ κάνουν,
φονιάδες ἐγεννήθηκαν, φονιάδες θὰ πεθάνουν.

Ὁ τιμημένος δουλευτής κι' ὁ γνωστικός ἐργάτης,
ποῦ γιὰ Θεὸ κι' ἐλεύθερη πατρίδα λαχταρᾷ,
μόνο γι' αὐτὴν καὶ τὸ σταυρὸ πετειέτ' ἐπαναστάτης
φωνάζοντας ἀνάθεμα 'στὸν κάθε μαχαιρᾷ.

Φασουλῆς καὶ Περικλέτος,
ὁ καθέννας νέτος σκέτος.¹

Φ[ασουλῆς] – Τί παράξενος ντουνιᾶς!
ἄλλο πάλι ξαφνικό...
ἕνας παπουτσῆς φονιᾶς
κάνει τὸν ἀναρχικό.

Νάτος! χύνεται 'στ' ἀσκέρι
καὶ κτυπᾷ μὲ τὸ μαχαῖρι
δὴ τὸ πλουσίους Πατρινούς
καὶ τρομάζει κάθε νοῦς.

ᾠ πατρίς, καὶ πάλιν χαῖρε!...
ἦλθαν εὐτυχεῖς ἡμέραι,
κι' ἀξιώθηκα νὰ 'δῶ
ἕναν Ραβασσόλ κι' ἐδῶ.

¹ Οἱ σατιρικοί αυτοὶ στίχοι γράφτηκαν ἀπὸ τὸν Γεώργιο Σουρή καὶ δημοσιεύθηκαν στὴν εφημερίδα *Ὁ Ρωμηός*, 9 Νοεμβρίου 1896, σελ. 2-3. Ὁ Φασουλῆς καὶ ὁ Περικλῆς ἢ Περικλέτος εἶναι οἱ πρωταγωνιστές τοῦ νεοελληνικοῦ κουκλοθέατρο, τὸ οποίο γεννήθηκε ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ ἀποκριὰ καὶ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα ἕως τὴς πρώτες δεκαετίες τοῦ 20οῦ αποτέλεσε βασικὸ δρώμενὸ τῆς δίπλα στους μασκαράδες, τὴν γκαμήλα, τὰ ρόπαλα, τὰ ξόανα, τὰ εἰδῶλα καὶ τὸ γαϊτανάκι. Ὁ Σουρῆς εμφανίζει γιὰ πρώτη φορά τὸ 1883 στὸ *Ρωμηό* τὴ δική του εκδοχὴ γιὰ αὐτὸ τὸ ζευγάρι τοῦ κουκλοθέατρο: «Φασουλῆς καὶ Περικλέτος, ὁ καθέννας νέτος σκέτος» με διαλόγους που σατιρίζουν τὴν πολιτικὴ επικαιρότητα.

Ἐπὶ δρόμο τὰ μυαλά μας,
 κύττα φόνους τραγικούς,
 μέσα ἑστᾶλλα τὰ καλά μας
 ἔχομε κι' ἀναρχικούς.

Ἀναρχία μὲ τὸν νόμο,
 ποῦ τὸν σέρνουν μὲς ἑστὸ δρόμο,
 ἀναρχία πέρα πέρα
 μὲ κλεψιὰ καὶ μὲ μαχαίρα.

Ἀναρχία ἑστὸ κεφάλι
 καὶ πρὸ πάντων εἰς τὸ χέρι,
 κι' ἀναρχία τοῦ Ματσάλη
 μ' αἱματόβρεκτο μαχαῖρι.

Ἀναρχία κάθε γνώμη,
 Θέμις, τύποι καὶ λιμπρέτα...
 πρὸ πολὺ μὲ σκιάζουν νόμοι
 παρὰ μπόμπαις καὶ στιλέτα.

Ἀναρχία κάθε βῆμα
 κι' ἡ τιμὴ ἔμπροστά μας πέφτει
 μὲ τοῦ Κότταρη τὸ ρῆμα,
 μὲ τὸ κλιέφτω, κλιέφτεις, κλιέφτει.

Ἀναρχία, ποῦ σαλεύουν
 κι' ἡ καλλίτερες καυκάλαις,
 κι' ὅσ' ἰδρόνουν καὶ δουλεύουν
 γλείφουν μόνο τῆς κοκκάλαις.

Κι' ὅσοι στέκονται καρτέρι

καὶ κυττοῦν τὸ Κεντρικό,
μὰ φορὰ κι' αὐτοὶ μαχαῖρι
θ' ἀκονοῦν ἀναρχικό.

Σὰν κεφάλι τῆς τρελλῆς
σχέσεις Θρόνου καὶ Βουλῆς
κι' ἀναμίξ σὰν μεσκουλάντζα
παστρικοὶ καὶ λερωμένοι,
ἀρχοντιὰ καὶ προστυχάντζα
πρωτοκλέφταις καὶ κλεμμένοι.

Ἄναρχία, ποῦ γανόνει
καὶ τὸ κλούβιο μου κεφάλι,
κι' ὄλ' αὐτὰ τὰ στεφανόνει
τὸ σιλέτο τοῦ Ματσάλη.

Π[ερικλέτος] – Τί τσαμπουνᾶς, βρέ Φασουλῆ, μονάχος ἐκεῖ
πέρα;

Φ[ασουλῆς] – Μικρόβιον ἀναρχικὸν κυττάζω 'στὸν ἀέρα.

Μὴ μὲ σιμώσης, ἄθλιε, καὶ τράβα παραπίσω,
γιατὶ σκοπεύω σήμερα νὰ σὲ δολοφονήσω,
θὰ μαχαιρώσω τὸ δεξὶ καὶ τὸ ζερβὶ πλευρό σου,
ἀλλ' ὅμως πρῶτα πήγαινε νὰ κάνης τὸ νερό σου.

Π[ερικλέτος] – Τί λές, μωρέ;

Φ[ασουλῆς] – Θὰ σκοτωθῆς καὶ δὲν θὰ τρως μπιφτέκι...

'τελείωσαν τὰ ψέμματα, κομμένο τὸ γελέκι.

Μάννα, σοῦ λέω δὲν 'μπορῶ 'στὸν κόσμο νὰ δουλεύω
καὶ 'στὴν δουλειὰ νὰ ρέβω,
ἐγὼ 'στὴ γῆ 'γεννήθηκα μονάχα γιὰ ραχάτι
καὶ φέρετέ με σηκωτὸ σὲ Βασιληᾶ Παλάτι,
ἐγὼ 'στὴ γῆ 'γεννήθηκα μονάχα γιὰ χουζοῦρι,

ἔστων ἥλιος νὰ ξαπλώνωμαι, τὸν ναργιλὲ νὰ πίνω,
 νὰ χασμουριέμαι κάποτε, καὶ τούτη μου τῆ ἴμούρη
 χιλιάδες μυίγαις νὰ τὴν τρῶν κι' ἐγὼ νὰ τῆς ἀφίνω.
 Μάννα, μενοῦτο δὲν ἴμπορῶ ἔστων κόσμον νὰ δουλέψω,
 γιὰ τεμπελιὰ τρελλαίνομαι, γι' αὐτὴν φορῶ καὶ ράσσα,
 καὶ νὰ μ' ἀφήσουν, Περικλῆ, καμμιὰ φορὰ νὰ κλέψω
 θὰ βαρεθῶ τὰ χέρια μου ν' ἀπλώσω μὲς ἔστην κάσσα.
 Σὺ Περικλέτο κουτεντέ, μὲ ζῆλον ὀλοένα
 ἐργάζου καὶ κοπίαζε καὶ δούλευε γιὰ ἴμένα,
 κι' ἂν μὲ κλεψιαῖς ἢ μὲ τιμὴ
 πλουτίσης, δὲν μὲ μέλει,
 φθάνει νὰ βάζης τὸ ψωμί
 ἔστω στόμα τοῦ τεμπέλη.

Δουλεύετε, πλουτίζετε,
 γι' αὐτὸ δὲν σᾶς ζηλεύω,
 μόνο νὰ μὲ ταΐζετε
 χωρὶς νὰ σᾶς δουλεύω.

Δουλεύετε με το στανεῖο
 χειμῶνα καλοκαῖρι,
 κι' ἀνοίξετε τεμπελχανεῖο
 γιὰ ἴμὲ τὸν ρεμπεσκέρη.

Ἄλλοιῶς θὰ γίνῃ συμφορὰ
 καὶ ἔστω ὄνομα τοῦ νόμου
 σᾶς μαχαιρόνω μιὰ χαρὰ
 καταμεσῆς τοῦ δρόμου.

Ὁ κόσμος ἄς φρυάξῃ
 κι' εἶναι καιρὸς ν' ἀλλάξῃ

καὶ ἔστων ἴδικόν μας τόπον
ὁ βίος τῶν ἀνθρώπων.

Τὴν φτώχεια καὶ τὴν ἀρχοντιά συχνογελοῦ καὶ κλαίω
καὶ μόνο τοὺς τεμπέληδες θαυμάζω μαχαιράδες...
πάω σὲ κάποιον φούρναρη, δός μου ψωμί τοῦ λέω,
κι' αὐτὸς μοῦ λέει «δῶσε μου γιὰ τὸ ψωμί παράδες»,
κι' ἐγὼ τοῦ δίνω ἔστω λαίμω μὴ μαχαιρὰ μὲ λάζο
καὶ πέρνω τὰ καρβέλια του καὶ σκούζω κι' ἀλαλάζω.
Εἰς ἓνα σπῆτι μοῦρχεται νὰ πάω νὰ κτυπήσω
καὶ μέσα νὰ καθίσω.

Θέλω τὸ σπῆτι χάρισμα καὶ τζάμπα τὸ καρβέλι,
κι' ὁ νοικοκύρης ἔρχεται καὶ νὰ μὲ διώξη θέλει,
κι' ἐνῶ μὲ τρόπο μοῦ ἔμιλεῖ τραχὺ καὶ ντιλικάτο
τοῦ δίνω μὴ ἔστω ψυχικὸ κι' ἀμέσως πάρτον κάτω.
Φέρτε τῆς κάσσαις ἔγρηγορα τοῦ τάδε καὶ τοῦ δεῖνα
κι' ἀφήστε τὰ κεφάλαια νὰ θύσω κι' ἀπολέσω,
δὲν σκιάζομαι τὸν θάνατο, μηδὲ τὴν γκιλοτίνα,
κι' ἀπάνω ἔστω σανίδι τῆς ἀνάσκελα θὰ πέσω,
καὶ θὰ τραβήξω μόνος μου γιὰ πρὸ πολλῆ φοβέρα
τοῦ μπόγια τὴν μαχαίρα.

Ἦ Περικλῆ, θὰ σκοτωθῆς καὶ θρήνησε τὸ χάλι σου,
θὰ φάω τὸ κεφάλαιον μαζί μὲ τὸ κεφάλι σου.
Δὲν θέλω πρὸς κεφάλαια, νὰ λείψουν μὴ γιὰ πάντα,
ὁ βίος νὰ κατρακυλᾷ σὰν ρυακος κελάρυσμα,
καὶ ἔστων φονεῖ τὸν παπουτσῆ νὰ στήσουν ἀνδριάντα,
ποῦ θέλει σώνει καὶ καλὰ νὰ ζῆς ἢ φτώχεια χάρισμα.
Κάτω, μωρὲ κηφηναρῖό, κεφάλαια καὶ τόκοι...
κάτι σπουδαῖον ἔμαθα καὶ γιὰ τὸν Θεοτόκη,
δὲν θέλει λέγουν κεφαλή τοῦ κόμματος νὰ γίνῃ
καὶ μόνο Κόντες σκέπτεται πρὸς τὸ παρὸν νὰ μείνῃ.

Μές 'στὰ βαθειὰ μεσάνυχτα, ποῦ σκούζουν τὰ κοκόρια,
 μὲ πιάνει στενοχώρια,
 καὶ τρέχω μές 'στὸ πῆτι μου μὲ τῆς νυκτὸς τὴν ρόμπα,
 καὶ σκέπτομαι τὸν Ραβασσόλ καὶ τοῦ Βαγιᾶν τὴν μπόμπα,
 καὶ μές 'στὴν μαύρη σιωπὴ τροχίζω τὸ σιλέτο...
 ἄχ! ἂν δὲν εἶχαμε κοιλιὰ, καὶ μένε Περικλέτο!
 Καμμιά φορὰ κατάγυμνη τὴν βλέπω σὰν Φακίρης
 κι' ἔτσι 'μιλῶ φρενήρης:

«γιατί, μωρὴ σαπιοκοιλιά, τὸν νοῦ μας κυβερνᾷς
 καὶ νηστικὴ δὲν εἰμπορεῖς 'μὰ μέρα νὰ περνᾷς;
 ἐσὺ θαρρῶ, σαπιοκοιλιά, πῶς μᾶς τὰ κάνεις ὅλα
 κι' ἐκείνους φέρνεις 'στὴν Ἀρχὴ κι' αὐτοὺς 'στὴν καρμανιόλα.
 Τῆς γῆς τὰ βρωμοπλάσματα τὰ τυρρανεῖς πολὺ,
 καὶ μὸς μεγάλος ἔγινες καὶ σταυρωτῆς 'δικός μου,
 ὅταν πεινᾷς, σαπιοκοιλιά, πεινᾷ κι' ἡ κεφαλὴ
 καὶ τότε τὴν ἰσότητα φαντάζεται τοῦ κόσμου,
 καὶ μὲ ρομφαίας εὔχεται καὶ νιτρογλυκερίνας
 νὰ γίνουν ὅλοι πλούσιοι γιὰ νὰ ψοφοῦν τῆς πείνας.»

Ἔλα πλέον, ἐτοιμάσου,
 μὴ καθόλου χρονοτρίβει,
 θὰ ξεσχίσω τὴν κοιλιὰ σου
 γιὰ νὰ 'δῶ τί βρώμαις κρύβει.

Θέλω νὰ χύσω τᾶντερα, χολαῖς, σηκότι, σπλῆνα,
 κι' ἐκεῖνον τὸν πανάθλιον ἐντερικὸν σωλῆνα,
 καὶ νὰ κτυπῶ τὰ μοῦτρα σου μ' ἐκεῖνα ποῦ θὰ βγάλω,
 καὶ ν' ἀποδείξω, Περικλῆ, φῶς φανερὰ μὲ τοῦτα
 πῶς ὁ κτηνώδης ἄνθρωπος δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο
 παρὰ μιὰ βρωμ' ἀτέλειωτη καὶ κινουμένη βοῦτα.
 Βρώμικος κόσμος, Περικλῆ, καὶ 'στὸν πλανήτη τοῦτο

πάντα τῆς φτώχειας ἢ μερίς θὰ μάχεται τὸν πλοῦτο,
 πάντα θὰ φαρμακώνεται τὸ μαῦρο μας σηκότι,
 κι' ἂν τὸ κεφάλαιον κτυπᾶς μὲ κάμα καὶ πιστόλα
 θὰ στέκη πάντ' ἀσάλευτο ἴστην θέσι του τὴν πρώτη
 καὶ μόνο τὸ κεφάλι σου θὰ κόβῃ καρμανιόλα.

Κι' ὅποταν εἶμαι δοῦλος σου τὸ μῖσος μου θὰ χύνω
 μὲ λόγια τοῦ Ματσάλη,
 ὡς ὅτου κύριος κι' ἐγὼ μὲ τὸν καιρὸ νὰ γίνω
 νὰ μὲ μισήσουν ἄλλοι.

Θεέ, τί κόσμος παλαβός, ποῦ πέρνει τὰ βουνά,
 γεμάταις κι' ἀδειαναῖς κοιλιᾶς κι' ἐγκλήματα κορδόνι,
 καὶ μὲς ἴστα φυλλοκάρδια μου μὰ θλίψι μοῦ γεννά
 κι' ἐκεῖνος ποῦ σκοτόνεται κι' ἐκεῖνος ποῦ σκοτόνει.

Κι' ὅταν ἐμπρός μου φόρεμα γυμνόποδος ἀπλοῦται
 ἢ Καίσαρος πορφύρα,

τότε φωνάζω μέσα μου: «κατακαυμένη πλοῦτε
 καὶ φτώχεια κακομοῖρα,

κτυπᾶσθε, σκυλοτρῶγεσθε, μὰ τίποτα δὲν βγαίνει,
 τρομάζω τοὺς πολέμους σας, μὰ τέλος δὲν εὐρίσκω,
 κι' ὁ Βασιληᾶς μας ἔκανε φιγοῦρα μὲς ἴστη Βιέννη
 καὶ μυστικά ἴκουβέντλαζε μαζί μὲ τὸν Φραγκῆσκο,
 κι' ὁ φίλος μας ὁ Πατισᾶχ ἐτρόμαξε πολὺ

κι' ὁ Θεωρῆς ὁ φίλος του μὲ γλύκα τοῦ ἴμιλεϊ:

«Γι' αὐτὰ ποῦ λένε ἴξένοιαστος, τζάνουμ Σουλτάνε, μεῖνε,
 κι' ἢ μυστικαῖς κουβένταις μας μόνο κουβένταις εἶναι.»

Τοιαῦτα λέγει ἴστον Χαμίτ, τὸν πανταχοῦ παρόντα,
 μὲ σάλπιγγα Τυρρηνικὴν μυριοστόμου φήμης,

κι' ἐνῶ τὴν Πέμπτην οὐρανὸς κατάμαυρος ἐβρόντα
 ἐβγήκε Πρόεδρος Βουλῆς καὶ πάλιν ὁ Ζαήμης,

κι' ἐγέλασε γλυκύτατα τῶν Βουλευτῶν ὁ κύριος

κι' ἐσήμανε φαιδρότατος ὁ κώδων ὁ σωτήριος.

Μὰ τώρα στάσου, Περικλῆ, χωρίς νὰ κάνης πάσο,
νάλθῶ μὲ τὸ μαχαῖρι μου καὶ νὰ σὲ ξεκοιλιάσω.
Φτοῦ σου, κορμὶ παμμίαιρον, ποῦ τόσον ἐκτιμᾶσαι,
φτοῦ! νὰ χαθῆς, σαπιοκοιλιά, καὶ τρὶς ἀνάθεμά σε.

Ἐστὸν κόσμον τρώγεται κανεῖς
γι' αὐταῖς τῆς βρώμαις ποῦ μᾶς τρῶν,
γι' αὐταῖς οἰκτρῶς αὐτοκτονεῖς
καὶ σύ, Ματσάλη τῶν Πατρῶν.

Π[ερικλέτος] – Μὰ πρὶν μοῦ χύσης τὴν κοιλιά
κι' ἐμπρός σου σπαρταρήσω,
δέξου ἄστο στόμα μὲ ξυλιά
καὶ τρεῖς κλωτσιαῖς ὀπίσω.

Ἐγὼ τὸν Σκότωσα!¹

Ναί, ἐγὼ τὸν σκότωσα κὺρ ἀστυνόμοι.
Ἄ! τὸν ἐπέτυχε καλὰ ἡ μαχαιριά.
Ἦ! Ὁχι! ἐγὼ δὲν σκέφθηκα τί θὰ ποῦν οἱ νόμοι.
Ἦ! Ἀκουσα μονάχα τί μοῦ λέγει ἡ καρδιά.
Ἦ! Ὁχι νὰ ὑποφέρω δὲν μποροῦσα
Νὰ βλέπω νὰ χορταίνῃ αὐτὸς
Καὶ μένανε ποῦ πάντα ἐμοχθοῦσα
Νὰ σέρνωμαι στὸ στρῶμα φθισικός.
Ἄ! ἄπαθα νὰ βλέπω δὲν μποροῦσα
Παιδιά μὲς σὲ μετάξα γελαστὰ
Καὶ τὰ δικά μου π' ἔρμα λαχταροῦσα
Κιτρινιασμένα, γυμνὰ καὶ νηστικά.
Τάχα κι' ἐμεῖς, δὲν εἴμαστε ἀνθρώποι;
Μόνο γι' αὐτοὺς τοῦ κόσμου τὰ καλά;
Μὴ καὶ γιὰ μᾶς χαθίκανε οἱ πόθοι;
Μὴ δὲν ὑπάρχει καὶ γιὰ μᾶς καρδιά;
Μὴ τὸ καλὸ φαῖ γι' αὐτοὺς μονάχα,
Καὶ ἡ καλοπέρασι κι' ὁ βίος ὁ καλὸς
Μόνο γι' αὐτοὺς τὰ σπήττα, τὰ χωράφια,
Ἦ! ὁ ἀέρας, καὶ ὁ ἥλιος καὶ τὸ βίος;
Κι' αὐτὰ γιὰ μᾶς –ποῦ σκλάβους τῆς δουλιᾶς μας

¹ Οἱ ἀνώνυμοι αὐτοὶ στίχοι περιέχονται στη συλλογὴ σοσιαλιστικῶν τραγουδιῶν καὶ ποιημάτων *Ἀντικοινωνικά Τραγοῦδια* που κυκλοφόρησε ἀπὸ τὴν Ἐκδοτικὴ Συντροφιά το 1912 στὴν Ἀθήνα.

Τίποτα δὲν γνωρίσαμε ἀπ' αὐτά!-
 Μόνο τὸ χτύπημα τῆς μαύρης δυστυχιάς μας,
 Μόνο τὴν φτώχεια, τὴν πείνα, τὴν σκλαβιά;
 ὦ! τῆς καρδιάς μου οἱ νόμοι μου φωνάζουν:
 «Ὁχι! δὲν εἶνε πράγμα' ἀνθρωπινόν,
 Ὅ,τι τοῦ δουλευτοῦ τὰ χέρια βγάζουν,
 Οἱ παληοτεμπέληδες ἀχόρταγα νὰ τρῶν!»
 Νὰ σκοτώσω -ῶιμε!- νὰ γίνω δολοφόνος,
 Τὰ χέρια μου τὰ καθαρὰ ν' ἀναγκασθῶ
 -Σὰν τὸ συλλογιέμαι... ἄ! μὲ πιάνει τρόμος-
 Σ' αἷμα, ἄχ! ἀνθρώπινο νὰ βουτίξω γώ!
 Ἄ! Καὶ ὅμως ἔπρεπε νὰ τὸν σκοτώσω.
 Ἄδικο ἀλλοιῶς θὰ ἦτανε τρανό,
 Φθισικὸς ὁ δύστυχος ὁ φτωχὸς νὰ λοιώσω
 Καὶ ν' ἀφήσω πίσω μου ἐκεῖνον ζωντανό.
 Ἄχ, ναί! Ἐπρεπε 'κεῖνο' γιὰ νὰ σφάξω
 Θάταν τόσο κρίμα νὰ θρηνηῶ ὁ πτωχὸς
 Ἐπρεπε σὲ μένα κάτι νὰ ἀπολάψω
 Μὰ θὰ τὸ κρατοῦσε ἂν ἐζοῦσε αὐτός.
 Ναί, τὸ ξέρω, ξέρω ἂν αὐτὸς ἐζοῦσε
 Ἡ φαμίλιά μου θ' ἄχε βοηθοὺς καλοὺς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Ακρόπολις (Αθήνα)
Άρδην (Αθήνα)
Εμπρός (Αθήνα)
Επί τα Πρόσω (Πάτρα)
Εργάτης (Βόλος)
Εργάτης-Γεωργός (Βόλος)
Εστία (Αθήνα)
Εφημερίς του Λαού (Αθήνα)
Καιροί (Αθήνα)
Νεολόγος (Πάτρα)
Νέον Φως (Πύργος)
Νέος Αιών (Αθήνα)
Παλιγγενεσία (Αθήνα)
Πελοπόννησος (Πάτρα)
Ρωμηός (Αθήνα)
Σοσιαλιστής (Αθήνα)
Σοσιαλιστική Εφημερίς (Αθήνα)
Σκριπ (Αθήνα)
Φανός (Πάτρα)

ΒΙΒΛΙΑ ΚΑΙ ΑΡΘΡΑ

Αντικοινωνικά Τραγούδια, Εκδοτική Συντροφιά, Αθήνα, 1912.
Αντύπας, Μαρίνος: *Προς τον Λαόν και άλλα Κείμενα*, Κούριερ Εκδοτική,
Αθήνα, χ.χ
Αρώνη-Τσίχλη, Καίτη: *Το Σταφιδικό Ζήτημα και οι Κοινωνικοί Αγώνες,
Πελοπόννησος 1893-1905*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1999.

- Γαλανόπουλος, Κώστας: *«Αναρχισμός και Αγροτικά Κινήματα στην Πελοπόννησο της Σταφιδικής Κρίσης»*, περ. *Ευτοπία*, τεύχ. 14, Αθήνα, Φεβρουάριος 2007.
- Γκέιφμαν, Άνα: *Με τη Μάχη στο Αίμα τους, Λαϊκή Βία στην Προεπαναστατική Ρωσία (1905-1917)*, Δαίμων του Τυπογραφείου, Αθήνα, 2007.
- Γκριτζώνας, Κώστας: *Πρώιμες Μορφές του Επαναστατικού Κινήματος στην Ελλάδα. Ουτοπιστές Σοσιαλιστές και Αναρχικοί Αντιεξουσιαστές 1870-1920*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 2002.
- Γουόρντ, Κόλιν: *Αναρχισμός*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2006/ειδική έκδοση για την εφημερίδα *Το Βήμα*, Αθήνα, χ.χ., τίτλος πρωτοτύπου: Colin Ward: *Anarchism, a Very Short Introduction*, Oxford University Press, 2004.
- Δημητρίου, Μιχάλης: *Το Ελληνικό Σοσιαλιστικό Κίνημα. Από τους Ουτοπιστές στους Μαρξιστές*, Πλέθρον, Αθήνα, 1985.
- Δημητρίου, Μιχάλης: *«Οι Πρώτοι Αναρχικοί στην Πάτρα»*, περ. *Αντί*, τεύχ. 279, 18 Ιανουαρίου 1985.
- Δραγούμης, Νικόλαος (επιμ.): *Εγκόλπιον του Εργατικού Λαού ή Συμβουλαί προς τους Χειρώνακτας*, Εταιρία Φίλων του Ααού (διακίνηση), Αθήνα, 1869, προσαρμογή στα ελληνικά δεδομένα του Théodore-Henri Barbeau: *Conseils aux Ouvriers sur les Moyens d'Améliorer leur Condition*, Librairie de L. Hachette et CIE, Paris, 1865.
- Ζακόμπ, Μαρριούς - Ντιβάλ, Κλεμάν: *Οι Εργάτες της Νύχτας*, Δαίμων του Τυπογραφείου, Αθήνα, 2011.
- Καζάζης, Νεοκλής Ι.: *«Ο Κοινωνισμός εν Γερμανία»*, περ. *Παρηασσός*, τόμ. Β', 1878.
- Καλλέργης, Σταύρος: *Εγκόλπιον Εργάτου και άλλα Κείμενα*, Κούριερ Εκδοτική, Αθήνα, 2000.
- Καμί, Αλμπέρ: *Ο Επαναστατημένος Άνθρωπος*, Μπουκουμάνης, Αθήνα, 1971.
- Καμί, Αλμπέρ: *Οι Δίκαιοι*, Νεφέλη, Αθήνα, 2011.
- Καρύτσας, Γιάννης: *Μιχαήλ Μπακούιν, ο Κόσμος του και το Έργο του*, Άρδην, Αθήνα, 2008.
- Κόκκινα Τραγούδια, Έκδοση Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα της Ελλάδος

- (Κομμουνιστικό), Αθήνα, 1921, (ανατύπωση Ελληνικά Θέματα, Αθήνα, 1975).
- Κολιού, Νίτσα: *Οι Ρίζες του Εργατικού Κινήματος και ο «Εργάτης» του Βόλου*, Οδυσσεάς, Αθήνα, 1988.
- Κόνραντ, Τζόζεφ: *Ο Αναρχικός, Μια Ιστορία Απελευθέρωσης*, Εριφύλη, Αθήνα, 2006.
- Κόνραντ, Τζόζεφ: *Ο Μυστικός Πράκτορας*, Αρσενίδης, Αθήνα, 1995.
- Κορδάτος, Γιάννης: *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, Μπουκουμάνης, Αθήνα, 1972.
- Κροπότκιν, Πιοτρ: *Αναμνήσεις ενός Επαναστάτη*, Νησίδες, Σκόπελος, 2003.
- Λάζαρης, Βασίλης Κ.: *Πολιτική Ιστορία της Πάτρας*, τόμ. Α', Αθήνα, 1985.
- Λιβιεράτος, Δημήτρης: *Η Εργατική Πρωτομαγιά στην Ελλάδα (1890-1999)*, Προσκήνιο, Αθήνα, 1999.
- Λοϊζίδη, Νίκη: «Το “Κακό” ως Ιδεολογική Συνιστώσα του Ανατρεπτικού Πνεύματος της Σουρεαλιστικής Καλλιτεχνικής Πρωτοπορίας», εισήγηση στο συνέδριο «Οι Εννοιολογήσεις του Κακού», Πάντειο Πανεπιστήμιο, 16-18 Δεκεμβρίου 2011.
- Λομπρόζο, Τσέζαρε: *Εγκληματίας Άνθρωπος, Κάκτος*, Αθήνα, 2002.
- Λομπρόζο, Τσέζαρε: *Οι Αναρχικοί*, Ισνάφι, Ιωάννινα, 2011.
- Μαγκανάρας, Ιωάννης Μ.: «Αί Άναρχικαί Αίρέσεις», εφημ. *Πελοπόννησος*, 31 Ιουλίου 1897.
- Μαλατέστα, Ερίκο: «Αναρχία και Βία», περιλαμβάνεται στη συλλογή Ερίκο Μαλατέστα, Τζαμπιέτρο «Νίκο» Μπέρτι, Πιέρο Μπρουνέλο, Μάσιμο Ορτάλι, Αντρέα Πάπι, Βέρνον Ρίτσαρντς: *Περί Αναρχισμού και Βίας*, Ελευθεριακή Κουλτούρα, Αθήνα, 2004.
- Μανφρεντόνια, Γκαετάνο: *Ο Αναρχισμός στην Ευρώπη, Το Βήμα*, Αθήνα, 2006, τίτλος πρωτοτύπου: *Manfredonia, Gaetano: L'Anarchisme en Europe*, Presses Universitaires de France.
- Μέγας, Γιάννης: *Οι «Βαρκάρηδες» της Θεσσαλονίκης, η Αναρχική Βουλγαρική Ομάδα και οι Βομβιστικές Ενέργειες του 1903*, Τροχαλία, Αθήνα, 1994.
- Μιρμπό, Οκτάβ: «Ραβασόλ», χωρίς άλλα στοιχεία έκδοσης. Το κείμενο υπάρχει στο διαδικτυακό τόπο www.scribd.com/doc/46606906/, τελευταία επίσκεψη 24/1/2013.

- Μοσκόφ, Κωστής: *Εισαγωγικά στην Ιστορία του Κινήματος της Εργατικής Τάξης*, Αθήνα, 1985.
- Μπερνστάιν, Σερζ - Μιλζά, Πιερ: *Ιστορία της Ευρώπης 1815-1919*, τόμ. Β', *Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1997.
- Μπονάνο, Αλφρέντο: *Θεωρία και Πρακτική της Εξέγερσης, Επαναστατική Αυτοοργάνωση*, Αθήνα, χ.χ
- Μπούκτσιν, Μάρει: *Οι Ισπανοί Αναρχικοί, τα Ηρωικά Χρόνια 1868-1936*, Βιβλιοπέλαγος, Αθήνα, 2011.
- Μπρουνέλο, Πιέρο: «*Μαλατέστα και Τολστόι*», περιλαμβάνεται στη συλλογή Ερίκο Μαλατέστα, Τζαμπιέτρο «Νίκο» Μπέρτι, Πιέρο Μπρουνέλο, Μάσιμο Ορτάλι, Αντρέα Πάπι, Βέρνον Ρίτσαρντς: *Περί Αναρχισμού και Βίας*, Ελευθεριακή Κουλτούρα, Αθήνα, 2004.
- Νατάφ, Αντρέ: *Η Καθημερινή Ζωή των Αναρχικών στη Γαλλία (1880-1910)*, Παπαδήμας, Αθήνα, 1994.
- Νετλάου, Μαξ: *Ελιζέ Ρεκλί, ένας Αναρχικός και Λόγιος*, Τροπή, Αγρίνιο, 2005.
- Νετλάου, Μαξ: *Ιστορία της Αναρχίας*, Διεθνής Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1988.
- Νετσάγιεφ, Σεργκέι: *Η Κατήχηση του Επαναστάτη - Μπακούνιν*, Μιχαήλ: *Απάντηση στον Νετσάγιεφ*, Πανοπτικόν, Κοζάνη, 2004.
- Νούτσος, Παναγιώτης: *Η Σοσιαλιστική Σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τόμ. Α': *Οι Σοσιαλιστές Διανοούμενοι και η Πολιτική Λειτουργία της Πρώιμης Κοινωνικής Κριτικής (1875-1907)*, Γνώση, Αθήνα, 1995.
- Ντοστογιέφσκι, Φιόντορ: *Οι Δαιμονισμένοι*, Ίνδικτος, Αθήνα, 2007.
- Ουάιλντ, Όσκαρ: *Βέρα η Μηδενίστρια*, Κουκκίδα, Αθήνα, 2011
- Πάλμερ, Μπράιαν Ντ.: *Κουλτούρες της Νύχτας, Νυχτερινές Περιηγήσεις στις Ιστορίες Παράβασης από το Μεσαίωνα μέχρι Σήμερα*, Σαββάλας, Αθήνα, 2006.
- Παπαδάκης, Παντελής: *Οι Αναρχικοί του Πύργου*, μεταπτ. εργ., Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας.
- Πολίτης, Νίκος Ε.: *Χρονικό του Πατραϊκού Τύπου 1840-1940*, Πάτρα, 1984.
- Πόρτον, Ρίτσαρντ: *Το Αναρχικό Φαντασιακό και ο Κινηματογράφος*, Αγριόγατα, Αθήνα, 2011.

- Σερζ, Βικτόρ: *Αναμνήσεις ενός Επαναστάτη*, Scripta, Αθήνα, 2008.
- Τάουνσχεντ, Τσαρλς: *Τρομοκρατία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2006/
ειδική έκδοση για την εφημερίδα *Το Βήμα*, Αθήνα, χ.χ., τίτλος πρω-
τοτύπου: Townshend Charles: *Terrorism, a Very Short Introduction*,
Oxford University Press, London & New York, 2002.
- Τζέιμς, Χένρι: *Πριγκίπισσα Καζαμασίμα*, Ενάλιος, Αθήνα, 1998.
- Τζολ, Τζέιμς: *Οι Αναρχικοί*, Επίκουρος, Αθήνα, 1975.
- Τουργκένιεφ, Ιβάν: *Πατέρες και Παιδιά*, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 2007.
- Τριανταφύλλου, Κώστας Ν.: *Ιστορικό Λεξικόν των Πατρών*, Πάτρα, 1980.
- Τσόμσκι, Νόαμ: *Περί Αναρχισμού*, Κέδρος, Αθήνα, 2009.
- Χαρμπίλας, Χρήστος: *Οι Αναρχικοί της Πάτρας και του Πύργου στα τέλη
του 19ου-αρχές 20ού αιώνα: Διασυνδέσεις, Επιρροές και ο Πολιτικός τους
Ρόλος*, ανεκδ. διδακτ. διατρ., Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας.
- Χείγουντ, Άντριου: *Πολιτικές Ιδεολογίες. Μια Εισαγωγή*, Ελληνικό Ανοι-
κτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα, 2002.
- Χομπσμπάουμ, Έρικ Τζον: *Η Εποχή των Αυτοκρατοριών 1875-1914*, Μορ-
φωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα, 2000.
- Χουμεριανός, Μανώλης: «Αναρχισμός και Αγροτική Διαμαρτυρία του ύστε-
ρου 19ου αιώνα», περ. *Δοκιμές*, τεύχ. 2, Σεπτέμβριος 1994.
- Ψαλτήρας, Κώστας: *Η Μεγάλη Απεργία. Λαυρεωτικά*, Κάκτος, Αθήνα,
1982.
- Amster, Randall, DeLeon, Abraham, Fernandez, Luis A., Nocella II,
Anthony J., Shannon, Deric (ed.): *Contemporary Anarchist Studies,
an Introductory Anthology of Anarchy in the Academy*, Routledge,
London, 2009.
- Avrich, Paul: *Anarchist Voices, an Oral History of Anarchism in Amer-
ica*, AK Press, Edinburgh (Scotland), Oakland (USA) & West Vir-
ginia (USA), 2005.
- Baginski, Max: «Leon Gzolgosz», *Mother Earth*, vol. 1, n. 8, 1906, όπως
περιλαμβάνεται στο Peter Glassgold (ed.): *Anarchy, an Anthology of*

- Emma Goldman's Mother Earth*, Counterpoint, Washington DC, 2001.
- Berkman, Alexander: *The ABC of Anarchism*, Dover Publications, Mineola, New York, 1972.
- Berkman, Alexander, Bauer, Henry, Nold, Carl (ed. Brody, Miriam, Buettner, Bonnie): *Prison Blossoms, Anarchist Voices from the American Past*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts & London, 2011.
- Bonanno, Alfredo Maria: *Armed Joy*, Elephant Editions, London, 1998, τίτλος πρωτοτύπου: Bonanno, Alfredo Maria: *La Gioia Armata*, Edizioni Anarchismo, Catania, 1977.
- Carter, April: *The Political Theory of Anarchism*, Harper and Row, Torchbooks Library Editions, New York, 1971.
- Copleston, Frederick: *A History of Philosophy*, vol. 10, *Russian Philosophy*, International Publishing Group Continuum, London & New York, 2003.
- Halperin, Ungersma Joan: *Félix Fénéon, Aesthete and Anarchist in Fin-de-Siècle Paris*, Yale University Press, New Haven, 1988.
- Hobsbawm, Eric John: *Bandits*, Abakus, London, 2009.
- Hobsbawm, Eric John: *Revolutionaries*, Abakus, London, 2007.
- Hoffman, Robert (ed.): *Anarchism*, Atherton Press, New York, 1970.
- Glassgold, Peter (ed.): *Anarchy, an Anthology of Emma Goldman's Mother Earth*, Counterpoint, Washington DC, 2001.
- Goldman, Emma: *Living my Life*, Dover Publications, New York, 1970, vol. I & II.
- Goldman, Emma: *The Psychology of Political Violence*, Modern Publishers, Indore city, India, χ.χ
- Guerin, Daniel: *No Gods, No Masters, an Anthology of Anarchism*, AK Press, Oakland (USA) & Edinburgh (Scotland), 2005.
- Jensen, Richard Bach: «*The United States, International Policing and the War against Anarchist Terrorism, 1900-1914*», mag. *Terrorism and Political Violence*, vol. 13, n. 1, published by Frank Cass,

- London, Spring 2001, ελληνική έκδοση: *Διακρατικές Συμφωνίες και Καταστολή της Αναρχικής Δράσης (1900-1914)*, εκδόσεις Γριπονήσι, Χαλκίδα, 2010.
- Jones, Patrice: «*Free as a Bird: Natural Anarchism in Action*», περιλαμβάνεται στη συλλογή Randall Amster, Abraham DeLeon, Luis A. Fernandez, Anthony J. Nocella II, Deric Shannon (ed.): *Contemporary Anarchist Studies, an Introductory Anthology of Anarchy in the Academy*, Routledge, London & New York, 2009.
- Kinna, Ruth: *Anarchism, a Beginner's Guide*, Oneworld Publications, Oxford, 2009.
- May, Todd: *The Political Philosophy of Poststructuralist Anarchism*, The Pennsylvania State University, University Park, Pennsylvania, 1994.
- Morland, David: *Demanding the Impossible? Human Nature and Politics in Nineteenth Century Social Anarchism*, Cassell, London, 1997.
- Plunkett, Charles: «*Dynamite*», *Mother Earth*, vol. IX, no. 5, 1914, όπως περιλαμβάνεται στο Glassgold, Peter (ed.): *Anarchy, an Anthology of Emma Goldman's Mother Earth*, Counterpoint, Washington DC, 2001.
- Russell, Bertrand: *Roads to Freedom, Socialism, Anarchism and Syndicalism*, George Allen & Unwin, 1966.
- Woodcock, George: *Anarchism, a History of Libertarian Ideas and Movements*, Penguin Books, Harmondsworth (Middlesex), 1963.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΚΩΣΤΑ ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΑΤΣΑΛΗΣ

ΕΠΙΜΕΛΗΘΗΚΕ Ο ΜΙΧΑΗΛ ΠΡΩΤΟΥΛΛ
ΤΗΣ ΕΝΩ ΕΙΔΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΪΖΟΥ
ΣΑΣ Η ΑΘΗΝΑ ΠΑΝΤΕΛΙΑ. ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕ
ΤΗΘΗΚΕ, ΦΩΤΟΓΡΑΦΗΘΗΚΕ ΚΑΙ ΜΟΝΤΑ
ΡΙΣΤΗΚΕ ΣΤΟ «ΑΝΑΓΡΑΜΜΑ», ΤΥΠΩΘΗ
ΚΕ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ ΣΤΟ «ΨΙΜΥΘΙ»
ΤΟ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ ΔΥΟ ΧΙΛΙΑΔΕΣ ΔΕΚΑ
ΤΡΙΑ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
ΒΙΒΛΙΟΠÉΛΛΓΟΣ

Ταξιδέψτε στο ΒΙΒΛΙΟΠÉΛΑΓΟΣ

ΝΗΣΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑ

Πλοῦς 1ος
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΠΕΡΑΣ
Η Απεργία της Σερίφου

Πλοῦς 2ος
ΜΑΡΕΪ ΜΠΟΥΚΤΣΙΝ
Οι Ισπανοί Αναρχικοί,
Τα Ηρωικά Χρόνια 1868-1936

ΝΗΣΟΣ ΘΕΩΡΙΑ

Πλοῦς 1ος
ΜΑΡΕΪ ΜΠΟΥΚΤΣΙΝ
Τι είναι Κοινωνική Οικολογία

Πλοῦς 2ος
ΜΑΡΕΪ ΜΠΟΥΚΤΣΙΝ
Η Σύγχρονη Οικολογική Κρίση

Πλοῦς 3ος
ΓΙΩΡΓΟΣ Ν. ΠΟΛΙΤΗΣ,
ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΚΑΤΣΙΦΑΡΕΑ, ΜΑΡΙΑ ΚΛΗ (επιμ.)
Έννοιες και Όροι
του Κορνήλιου Καστοριάδη

9 789607 280459 >

Η μονογραφία για τον Δημήτριο Μάτσαλη, προϊόν συστηματικής μελέτης στον τύπο της εποχής, δεν εξιστορεί μόνο ένα επεισόδιο του πρώιμου αναρχισμού στην Ελλάδα του ύστερου 19ου αιώνα (1896), αλλά τοποθετώντας την ενέργεια του Μάτσαλη τόσο στην ελληνική όσο και στη διεθνή πραγματικότητα της εποχής, αποδεικνύει ότι ήταν μια τυπική περίπτωση «έμπρακτης προπαγάνδας».

Εκτός από την ιστορική του αξία, το βιβλίο έχει και μια αναμφισβήτητη επικαιρότητα, καθώς αναδεικνύει τη συζήτηση γύρω από την επαναστατική βία που έγινε μετά την ενέργεια του 1896, για να καταδειχθεί, όπως επισημαίνεται, ότι αυτή η συζήτηση τόσο στη χώρα μας όσο και διεθνώς δεν έχει ουσιαστικά προχωρήσει έκτοτε σχεδόν ούτε βήμα.

Αυτόν το διάλογο, που αποτελεί και το θεωρητικό μέρος της μελέτης, ο συγγραφέας τον αντιμετωπίζει με επιστημονική νηφαλιότητα και ψυχραιμία, παραθέτοντας ντοκουμέντα, αποφεύγοντας όρους με ιδιαίτερη πολιτική φόρτιση και εξετάζοντας αναλυτικά τις απόψεις των ελλήνων «κοινωνιστών» όλων των τάσεων καθώς και επιφανών θεωρητικών του αναρχισμού, αλλά και αντιπάλων του από το 19ο αιώνα μέχρι τον 21ο.

Ο ΕΚΔΟΤΗΣ

